ڕاپۆرتی کارگێڕیی
دەڤەری کەرکووک

(ماوەی ١ی کانوونی دووەم تا
٣١ی کانوونی یەکەمی ١٩١٩)

لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕانی
سەربەست کەرکووکی

بنکەی ژین
سلێمانی ٢٠٠٦

٩٥٦،٧١٤
ك ٩٢٦ کەرکووکی، سەربەست (وەرگێڕ)
ڕاپۆرتی کارگێڕیی دەڤەری کەرکووک (ماوەی ١/١ تا ١٢/٣١/ ١٩١٩)/ وەرگێڕانی سەربەست کەرکووکی.- سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٦.
١٨٠ل: بەڵگەنامە، (١٦،٥ × ٢٣ سم).
پاشکۆ: نەخشە، وێنە، ل (١٦٥-١٨٠).
١- کەرکووک- مێژوو ئ- ناونیشان
کتێبخانەی گشتیی سلێمانی زانیاریی سەرەتاییی پێڕست و پۆلێنی ئامادە کردووە

سەرپەرشتی لەچاپدراوەکانی بنکە: سدیق ساڵح

زنجیرە: ٣٦
کتێب: ڕاپۆرتی کارگێڕیی دەڤەرە کەرکووک (ماوەی ١ی کانوونی دووەم تا ٣١ی کانوونی یەکەمی ١٩١٩)
وەرگێڕ: سەربەست کەرکووکی
تایپ: محەمەد هۆگر شاڵی
مۆنتاج: ڕێنوار
بەرگسازی: قادر میرخان
خەتی بەرگ: ئەحمەد سەعید
تیراژ: ١٠٠٠
شوێنی چاپ: سلێمانی، چاپخانەی شڤان
ژمارەی سپاردن: ٢٧١ی ساڵی ٢٠٠٦

لە بڵاوکراوەکانی
بنکەی ژین
بۆ بووژاندنەوەی کەلەپووری بەڵگەنامەیی و ڕۆژنامەوانیی کوردی
هەرێمی کوردستانی عیراق- سلێمانی، گەڕەکی ١٠٤ ئاشتی، کۆڵانی ٣٩، ژمارەی خانوو ١٠،
(بەرامبەر بە قوتابخانەی سەرەتاییی ئەردەڵان)، سنووقی پۆست: ١٤
تەلەفۆن: ٣١٣٣١٠٥ مۆبایل: ئاسیا ٠٧٧٠١٤٨٤٦٣٣ یا ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤
E.mail: bnkaizhin@ yahoo.com

سەرەتايەكى پێويست

ئەم نووسراوە، سەبارەت بە يەكێك لەو دۆكيومەنتە هەرە گرنگانەى حكوومەتى پاشايەتى بريتانياى گەورەو، هى ئان و ساتێكى زۆر گرنگى بڕياردانە لەسەر دواڕۆژى كوردستان بەگشتىو، كوردستان بەتايبەتى.

ئەم ڕاپۆرتە كە نوسخەيەكى كۆكپيكراوى لە ئەرشيڤى كتێبخانەى كوردستانى (مەڵبەندى ڕۆشنبيرى كوردى—لەندەن)دا، هەڵگيراوە، ئەسڵەكەى بە ژمارە 139764 — Fo. 371./5069، لە ئەرشيڤى وەزارەتى دەرەوەى بريتانيا لە لەندەن پارێزراوە (بڕوانە: پەراوێزى ژمارە ١ى دەقە تەرجەمەكراوەكە).

ڕاپۆرتەكە، ڕاپۆرتى كارگێڕى و هى بابەت و ڕووداوەكانى ساڵى ١٩١٩يە. لەلايەن كاربەدەستانى ئەو ساتانەى دەڤەرى كەركووك و ميزۆپۆتامياوە، وەك ڕاپۆرتى ڕەسمى بۆ وەزراەتى دەرەوەى بريتانيا نووسراوە" پێك هاتووە لەم بەش و بابەتانەى خوارەوە:

(١) عەشايرو بابەتى گشتى

- سنووورى دەڤەرەكە
- ڕێگەوبان و پەيوەنديەكان
- سەرژمێرى خەڵكەكە
- فەرمانبەران
- عەشيرەتە ناودارەكان
- ئەنجومەنى دەڤەرەكەو شتى تر
- بابەتى گشتى

(٢) قانوون و سیستەم

(٣) لیڤی (لیوی) و پۆلیس

(٤) کشتوکاڵ

(٥) ئاودێری

(٦) کەشوهەوا

(٧) داهات

- داهاتی زەوی
- باجی مەڕوماڵات
- وردە داهات
- داهاتی قەرزەکانی دەوڵەتی عوسمانی
- گومرك
- پوختەی داهاتەکانی باج

(٨) تاپۆ

(٩) وەقف و ئەوقاف

(١٠) پەروەردەو خوێندن

- قوتابخانە گشتیەکان
- حوجرە (قوتابخانەی مزگەوتەکان)

(١١) سوپا

(١٢) شارەوانیەکان

(١٣) پزیشکی و تەندروستی

(١٤) بابەتی هەمەجۆر

- چاپخانە
- کۆبوونەوەکانی شارەوانیی دەڤەری کەرکووك

گرنگیی ئەم ڕاپۆرتە، جگە لە فراوانی و ڕاشکاوی بابەتەکانی، خۆی لەم چەند خاڵانەی خوارەوەشدا دەبینێتەوە:

١- بۆ کاروباری سنووری بەڕێوەبەرێتیی دەڤەرەکە:

لەم ڕاپۆرتەدا ئاماژە بەوە دراوە کە، بەپێی بڕیارەکانی دەسەڵاتدارانی بریتانیا، ئەو بەڕێوەبەرێتیە ئیداریانەی کە لە وەختی عوسمانیدا هەبوون، هەڵوەشێنراونەتەوەو، سەرەتاکانی ئەو نەخشە ئیدارییە دەست نیشان کراوە، کە پاشان بەناوی لیوا (ئوستان)ی کەرکووکەوە ناونراو، خرایە سەر نەخشەی تازە دەوڵەتی عیراق" مەبەست ئەو چوارچێوە ئیداریەیە کە تاکوو سەرەتاکانی پیلانی سیستماتیکی بەعەرەبکردنی دەڤەرەکەو، تا ١٩٦٧ هەروەك خۆی مابوو.

٢- ڕاپۆرتەکە بە باشی باسی وردەکاری و سەرەتاکانی دروستکردنی ڕێگاوبان و ئامرازە تازە باوەکانی پەیوەندی دەکات، وەك هێڵی شەمەندەفەر و پۆست و تەلەگرام. ئەمەش دەکرێ ببێتە بنەماو سەرەتایەکی مێژوویی بۆ بابەتی ڕێگەوبان و هۆکارەکانی پەیوەندی، چ لەناو دەڤەرەکە خۆی و چ پەیوەندیەکانی بە دەڤەرو لیواکانی ترەوە.

٣- هەر بە هەمان شێوە دەکرێ، ئەم ڕاپۆرتە بکرێتە سەرەتای مێژووی نویی هەموو ئەم بابەت و باسانەی خوارەوە، لە شاری کەرکووك و شارۆچکەکانی دەڤەرەکەیدا:

- سەرەتاکانی دامەزراندنی سیستەمی تازەی دادگاو دەزگاکانی دادگاییکردن.
- سەرەتاکانی دامەزراندنی سیستەم و دامەزراوەکانی هێزی پۆلیسی حکوومەتی.
- مێژووی لێکۆڵینەوە لە شێوازو جۆرەکانی وەرگرتنی باج و گومرك و تاپۆ.
- دامەزراندنی سیستەمی نویی پەروەردەو قوتابخانەکانی خوێندن و، مێژووی ئەو جۆرە قوتابخانە نوێیانە، چ لە کەرکووك و چ لە شارۆچکەکانی دەڤەرەکە.
- بۆ ناسینی سەرەتاکانی سیستەمی تازەی پزیشکی و خەستەخانەو دامودەزگا تەندروستیەکان لە کەرکووك و دەڤەرەکەدا.
- بۆ ئاگاداری لە هەوڵە سەرەتاییەکانی ڕۆژنامەوانی لە شاری کەرکووك.
- بۆ هۆشداری لە چۆنیەتی گۆڕانی ئەرك و دەسەڵاتەکانی شارەوانیەکان، لە حکوومەتێکی ئۆتوکراتی عوسمانییەوە، بەرەو دەوڵەتێکی عیلمانیی ڕۆژاوایی.

٤- ڕاپۆرتەکە سەبارەت بە ژمارەو، سەرژمێری دەڤەرەکە، جۆرە زانیارییەکی تاڕادەیەك مامناوەندی دەداتە دەستەوە.

٥- هەروەها ڕاپۆرتەکە، چەندین بەڵگەی بەسوودو حاشاهەڵنەگر دەخاتە بەردەستی مێژوونووسانی بابەتی هاوچەرخی کوردستان، کە چۆن بریتانیا، هەر لەسەرەتاوە وەك دەسەلأت و بۆچوونی ئیستیعماری، هەوڵی داوەو ویستوویەتی داوا نەتەوەییەکانی کورد پشتگوێ بخاتو، هەموو چاوەڕوانیە سیاسی و ئاکامەکانیو، سەرتاپای ژیانی کۆمەلأیەتی و ئابووری و بازرگانی و عەسکەری و ئیداریی ناوچە کوردنشینەکانی ویلایەتی مووسڵ (واتە باشووری کوردستان) یەکسەر و بەبێ پرسی گەلی کورد بە بەغدادوە بلکێنێو، پیلانەکانی خۆی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی عیراقی عەرەبی، وردە وردە سەربخات و بیکاتە حوکمی واقیع، بەسەر ئەو سێ ویلایەتەدا کە پێشتر بەناوی میزوپۆتامیاو پاشانیش عیراقەوە هەر خۆی ناوزەدی کردن.

لەمەشەوە، ئەم هەقیقەتە تاڵە، ئەو وانەیە بە کورد بەگشتی و بە سیاسەتوانی کوردو هەروەها بە مێژوونووسانمان پیشان دەدات، کە لەمەبەدوا هێڵی جیاوازیی نێوان قسەو بۆچوونی کەسێتیەکانی ئینگلیزی ئەو سەردەمە لە ڕاپۆرتە ڕەسمیەکانیانەوە بە ڕوونی و ئاشکرا ببینن. بزانن ئەوانەی لە ڕاپۆرتە ڕەسمیەکاندا هاتوون (بۆ ئێستاش ئەوانەی کە لە ڕاپۆرتە ڕەسمیەکاندا دەشاردرێنەوە) دەقی ویست و پیلانە جێبەجێکراوەکانی بریتانیا بوون.

ئەوانەیش کە لە دووتوێی کتێبی نووسەرەکانیاندا هاتووە، وەك هی لونگریك، مێجەر سۆن، نۆئێل و ... هتد، هەر هەموو بۆچوونی شەخسی بوون و بێبرەوو لە ڕەوی کیسەڵ بێهەنگاوتر بوون.

بۆ ئەوەی خوێنەر چاك لەم بۆچوونانەمو، بە دروستی لە ڕاپۆرتەکە خۆی تێبگات، چاکە ئەگەر بێتو لەپێشدا خۆی بخاتە ناو چوارچێوەیەکی مێژووی ڕووداوە سەرەکیەکانی ئەو چەند ساڵانەی ١٩١٨- ١٩١٩، ١٩٢٠، ئەوجا بەراوردێك لەنێوان ویست و هەڵەکانی کوردو بۆچوون و پیلانەکانی ئینگلیزدا

بکات، تا بەتەواوەتی تێبگات ئینگلیز چ جۆرە گۆبەندێکی بۆ کورد نایەوەو، چ بناغەیەکی پڕ لەعنەتی بۆ کارەسات و نەهامەتیەکانی سەدەی بیستی مێژووی نەتەوەی کورد دانا.

ڕووداوە سەرەکی و دیارەکانی ئەو چەند ساڵانە:

- سوپای ئینگلیز لە ١٩١٧/٣/١١دا، بەغدای داگیرکرد.

- لە ١٩١٨/١١/٧دا، ڕێککەوتنێك لەنێوان جەنڕاڵ "مارشال"ی ئینگلیز و فەریق "عەلی ئیحسان پاشا"ی عوسمانیدا مۆرکرا. بەپیی ڕێککەوتنەکە لەپاش (١٠) ڕۆژ، عەلی ئیحسان پاشا خۆی و سوپاکەی شاری (مووسڵ)یان بەجێهێشت و بە ڕەسمی باشووری کوردستان پاك کرایەوە لە لەشکری عوسمانی. ئەم ڕێککەوتنە وەك جێبەجێکردنی ماددەکانی ئاگربەسی مۆدرۆس بوو.

- لە ١٩١٨/١١/١١دا، لە (مارسێل) مەرجەکانی ئاشتی مۆرکرانو، کۆتایی بە یەکەم شەڕی جیهانی هێنرا*.

"ودرۆ وێلسن"ی سەرۆکی ئەمریکا، پاش ئەوەی ڕەزامەندی کۆنگرێسی ئەمریکیی وەدەست هێنا، لە ١٩١٨/١٢/٨دا، لە کۆنفرانسی ئاشتیی پاریسدا، پڕۆژەی ١٤ مادەیی خۆی بۆ سەقامگیرکردنی ئاشتی و جێبەجێکردنی مافی چارەی خۆنووسینی گەلانی پێشکەش بە ئامادەبوانی کۆنفرانسەکە کرد. شایانی باسە، ماددەی دوانزەی ئەو پڕۆژەیە ڕۆڵێکی مەزن و کاریگەری هەبوو، لە: خەملاندنی ئۆمێدی گەلانی چەوساوە بە ڕۆژی ئازادی و سەرفرازی. یەکێ لەو میللەتانەش کە ئەم پڕۆژەیە هاندەرێکی تری هەڵسان و هۆشیاری و شۆڕشیان بوو، نەتەوەی کورد بوو، بووە هۆی هەڵوێستەیەکی مەزن بەرامبەر بە پیلانە

---

* (مارسیللا)، یا ڕێککەوتنی مارسیللا، ناوی بەکارهاتووی مێژوونووسانە بۆ ئەو کۆنفرانسەی لە مێژوودا، بەتایبەت لەلایەن سیاسەتمەدارانەوە، بە کۆنفرانسی (ئاشتی پاریس) بەناوبانگە. ئەم کۆنفرانسە، دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، لەنێوان بریتانیاو فەرەنساو ئیتاڵیاو ئەمریکادا بەسترا.

ئیستیعماریەکانی دەوڵەتانی وەك بریتانیا، تاماوەیەك و تاڕادەیەك گۆڕانکارییەکی لە بۆچوونەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا دروست کرد.

لە ماددەی دوانزەدا، "وێلسن" دەڵێت: ئیمپڕاتوریەتی عوسمانی تەنیا لەناو ئەو چوارچێوەیەدا دەمێنێتەوە کە تەنیا خاکی نەتەوەی تورکە (واتا تورکیا)، نەتەوەکانی غەیرە تورکی دەوڵەتی عوسمانی دەبێ سەربەخۆیی خۆیان وەربگرن.

جێی وتنە، ئەم پرۆژەیە کە بەناوی "ئاشتیی ئەمریکی"یەوە، بڵاوکرایەوە، بووە بناغەیەکی بنەڕەتی بۆ مافی چارەی خۆنووسینی نەتەوە ژێردەستەکان و، پاشانیش بۆ دامەزراندنی (عوصبەی ئومەم-کۆمەڵەی نەتەوەکان).

- لە ١٩٢٠/١/٢٠دا، بەگوێرەی پەیماننامەی میللیی تورك (ترك ملی میثاقی) دەوڵەتی عوسمانی بڕیاری دا، دەست هەڵبگرێ لە هەموو ئەو جێگەو شوێنانەی کە دانیشتوانی عەرەبن، بەڵام شوێنێکی تر نا !!

- ڕێککەوتنامەی سیڤەر Sever's peace Treaty، لە ١٩٢٠/٨/١٠دا، لەگەڵ دەوڵەتی تورکیادا بەسترا" بەپێی ماددەکانی ٦٢، ٦٣، ٦٤ی ئەم ڕێککەوتنامەیە، مافی نەتەوایەتیی دامەزراندنی دەوڵەت بۆ گەلی کورد بە ڕەوا بینرا.

بە خوێندنەوەیەکی ساکاری ئەم کرۆنۆلۆژییەو زانینی ڕووداوە سیاسی و عەسکەریەکان و هەوڵەکانی گەلی کورد، یا با بڵێین هەوڵەکانی سەرانی گەلی کورد لەو ساڵانەدا، مرۆڤ دەتوانێ چوارچێوەو نەخشەیەکی گشتیی بارودۆخی فاکتەرەکانی ناوچەکەو کوردستان لەبەرچاو بگرێ.

بۆیە چاکە لەمەوە، لەسەر سەکۆی ئەم تێگەیشتنەوە، بۆ زیاتر سوود بینین لە خوێندنەوەی وەرگێڕاوەکەی ئەم ڕاپۆرتە ڕەسمییەی ئینگلیز، هەندێ قووڵتر سەرنجی بارودۆخ و بۆچوونە ڕاستەقینەکانی ئینگلیز بدەین، سەبارەت بە تەوەری سەرەکی بۆچوونی ڕەسمییان، بەرامبەر بە دەستنیشانکردنی ئاکامی دواڕۆژی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووریی کوردستان و، باشووری کوردستان بەتایبەتی.

نامەو هەوڵە هێمنەکانی کورد:

– هەر لە ١٩١٩/٣/٢٢ ەوە شەریف پاشای خەندان، بیرخەرەوەیەکی دۆستانەی پێشکەش بە ئەنجومەنی هاوپەیمانان کرد. داوای سەربەخۆیی کوردستان و یەکگرتوویی نەتەوەی کوردی هاوپەیمانی هاوپەیمانانی تێدا کرد.

– هەر لەگەڵ گەیشتنی لەشکری ئینگلیز بە ناوچەکانی دامێنی باشووری کوردستان، واتە هەر لەگەڵ گەیشتنی ئینگلیز بە کفری و کەرکووك، شێخ مەحمووی حەفید، وەك سەرکردەیەکی بەدەسەلاَت و بەرپرس و هەرە ناوداری (کوردستانی جنووبی)، دەمودەست بۆ پیشاندانی دۆستایەتی، بۆ قۆستنەوەی هەلی تازەی گۆڕانکاریە سیاسیەکان و هاوسەنگیە عەسکەریەکان، دوو نامەی دۆستانەی لەم مێژوانەو بەم کەسانەدا هەنارد بۆ بەرپرسانی ئینگلیز:

– لەپاش گرتنی شارۆچکەی کفری، لە ١٩١٨/٤/٢٨دا، بە سەید موحسین ئاغادا نامەی یەکەمی نارد.

– لەپاش گرتنی شاری کەرکووکیش لە ١٩١٨/٥/٧دا، بەڕێگەی کەسێکی دژە کورد "عەبدوڵلاَ صافی یەعقووبی" نامەی دووەمی نارد. لەم نامەیەدا "ئەحمەدی خواجە" وەك بیرەوەری، واتاکەی نەك دەقەکەی، بەم شێوەیە بە ئێمە گەیاندووە: ((چەرخی گەردوون ئێوەی بە سەرکەوتوویی گەیاندە نیشتمانی کورد لە کوردستان. کورد هیچ بەهرەیەکی لە عوسمانیەکان وەرنەگرت. ئێوە ئەزانن کە هەزاران ساڵە ئەمە خاك و نیشتمانی کوردە. لە ئادەمیزادپەروەریتان ئومێد ئەکەین کە ئێوە مافی کورد بدەن و ئازادی و سەربەستی لە کوردستاندا بلاَوبکەنەوەو ماوەی ئەوە نەدرێ کورد بە چەك داوای مافی خۆی بکات))، بێ‌شك لەم نامەیەی شێخی حەفیددا بە ڕوونی ڕۆحی ئومێد، ئارەزووی خێر، ڕەنگی دڵپاکی و ئامادەیی هاوکاری، دیارن.

– مانگی شەشی ١٩١٩، بۆ مەسەلەی دامەزراندنی ناوچەیەکی ئۆتۆنۆمی لە باشووری کوردستاندا، شەریف پاشای خەندان، کۆبوونەوەیەکی دۆستانەی لەگەڵ یەکێك لە سەرانی ئینگلیزSir percy cox دا لە شاری مارسێللا، کرد.

- لە گەرمەی شەڕی ئینگلیزدا، دژ بە شۆڕشگێڕانی باشووری کوردستان، وەك هەوڵێکی تری نیازپاکی و دۆزینەوەی چارەسەر، ٢٩ی تەمووزی ١٩١٩، شەریف پاشای خەندان نامەی ئاڕاستەی سەفیری بریتانی لە پاریس و نوێنەرانی دەوڵەتانی هاوپەیمانی بەشداری کۆنفرانسی ئاشتی کرد.

- دەوروبەری مانگی ئاب، سەید تەهای شەمزینی وەك سەرۆکێکی تری ناوداری کورد، چووە بەغداو، لەگەڵ ئینگلیزدا کەوتە گفتوگۆ. سەید تەها، بەڕاشکاوی و بەبێ پێچ وپەنا داوای لێکردن ((کورد بە چاودێری بریتانیا، دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی یەکپارچەی خۆی دەوێ)).

- هەروەها زۆربەی هەرەزۆری عەشیرەتە کوردەکان، لەو ئومێدەدا بوون کە پاش نەمانی چەوساندنەوەو تاڵوتفتی و ژێردەستیەکانی دەوڵەتی عوسمانی، دەرگای بەختیان بۆ کرابێتەوەو، بتوانن بە پشتیوانی و هاوکاری و هاودەستیی ئینگلیز، ئارامی و سەرفرازی وەدەست بێنن. لە سەرووی هەموو ئەو عەشیرەتانەشەوە، لە ناوەندەکانی گەرمیان، هەمەوەند و جاف و تاڵەبانی بوون. ئەمانە چاوەڕوانی و تێڕوانینی گەلی کورد بەگشتی و ڕێبەرو سەرۆك عەشیرەتەکانیان بوون بەتایبەتی. بەڵام با بزانین هەقیقەتی هەڵوێستی نوێنەرانی ئینگلیز و پیلانەکانی حکوومەتی پاشایەتیی بریتانیا لە میزۆپۆتامیا بەرامبەر بە کورد و دواڕۆژی کوردستان چۆن بوون.

- ئەوان، هەر لە یەکەم هەنگاوەکانیانەوە، لەسەرەتاوە:

- لە چۆنیەتی داگیرکردنی مووسڵی ویلایەت بەگشتی و مووسڵی شاردا بەتایبەتی.

- لە ئانوساتی دامەزراندنی دەڤەر (لیوا)ی کەرکووك و چۆنیەتی سنوور بۆ دانانیدا، لە لکاندنی هەموو بەڕێوەبەرایەتی و دامودەزگا خزمەتگوزاریەکاندا بە بەغداوە، لە کۆنترۆڵکردنی کارمەندو فەرمانبەرانی دەڤەرەکە بۆ ڕاهێنان و فێربوون لە بەغدا.

- هەروەها لە ناردنی چاودێرانی دەزگا خزمەتگوزاریەکانی بەغدا بۆ سەرپەرشتی و پشکنینی دەزگاکانی دەڤەرەکە ... هتد.

– لەمانەدا بەگشتی، سەرەتاکانی پیلان و بۆچوونی لکاندنی کوردستان بە بەغداوە ئاشکراو ڕوون بوون.

– لە باری سیاسیشەوە، هەر لەسەرەتاوە بەم ڕاستیانەی خوارەوەیان دەزانی، بەڵام سوور بوون و بڕیاڕیان دابوو گرنگییەکی ئەوتۆیان نەدەنێ.

١- لەگەڵ ئەوەی بەپێی ڕاستیە ئەتنۆگرافیەکانی ناوچەکانی ویلایەتی مووسڵ، کە لە لێکۆڵینەوەکانی "مەسەلەی مووسڵ" و پرسی سنووری نێوان تورکیاو عیراقدا،Quastion of the frontier between Turkey and Iraq هاتوون، دەیانزانی ڕێژەی کوردەکان بە کوردە ئێزدیەکانەوە، حەوت لەسەر هەشتی دانیشتوانی ویلایەتەکەیە.

٢- لەگەڵ ئەوەی، بەپێی ڕاسپاردەی "وێلسن"ی حاکمی مەدەنی، مێجەر نۆئێل و وەفدی ئینگلیز لە ڕۆژی ١٩١٨/١١/١دا، بەڕەسمی لە بەردەرکی سەرای شاری سلیمانیدا، شێخ مەحموودی حەفیدیان کردە حوکمداری کوردستانی جنووبی.

٣- لەگەڵ ئەوەی کەرکووك و سلێمانی و زۆربەی ناوچەکانی تری کوردستان موبایەعەی دانانی دەوڵەتی عیراق و پاشای عەرەبیان نەکردو، ئامادەش نەبوون ئەو کارە بکەن.

٤- لەگەڵ ئەوەی لە بەڵگە ڕەسمییەکانی خۆیاندا، وەك نامەو ڕاپۆرتە ئیستخباراتیەکان، ئەوەیان دەزانی کە کورد وەك نەتەوەکانی تری ناوچەکە، هەستی نەتەوەییان بەهێزەو لەگەڵ هەموو کێشەو ململانێیەکی ناو خۆشیاندا، هەر هەموو بڕوایان بە کەسایەتی‌ی نەتەوەیی‌ی خۆیان هەیە.

٥- لەگەڵ ئەوەی زۆر بە چاکی، دەیانزانی کارێکی مەحاڵە عەشایەری عەرەبی میزۆپۆتامیا یەکگرتوو بن لەسەر هەڵبژاردنی شازادەیەکی عەرەب، بۆ ئەوەی ببێتە پاشای دەوڵەتی چاوەڕوانکراوی دەستکردی ئیستیعمار.

٦- لەگەڵ ئەوەی چەند کەسانێکی کاربەدەستی ژیرو دڵسۆزی ئەو ساتانەیان، وەك مێجەر نوئێل، بۆ پاراستنی بەرژەوەندی سیاسی‌ی گشتی‌ی بریتانیا لەو ناوچەیەدا وایان بەباش زانی کە دەبێ:

ئـ- تورك له كوردستاندا دەربكرێ.

ب- كوردستان دەبێ دابەش بكرێو، سنوورەكانی دەوڵەتی كوردی تا بكرێ ئەو سنورانە بن كە دەبنە هۆی جوداكردنەوەی هێڵی نێوان تورك و عەرەب (بڕوانە: جلال الطالباني، كردستان و الحركة القومية الكردية، ل ٢٠٧).

بەڵام ئەوان، بریتانیەكان هەڵسان بە بەڕێوەبردنی پیلانەكانی خۆیان و جێبەجێكردنی خەونی دێرینەیان، بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێكی عەرەبی ژێر كۆنترۆڵی خۆیان بەناوی دەوڵەتی عیراقەوە. بۆیە لەگەڵ ئەوەی Anglo-French Declaration فەرزی كردە سەر "ئەرنۆڵد وێلسن"ی حاكمی گشتی كە دەبێ ڕاپرسی لەناو ویلایەتەكانی میزۆپۆتامیادا بكات، بەڵام چونكە دامەزراندنی دەوڵەتێكی عەرەبیی مەبەست بوو، ئەم سێ پرسیارەی سەرەوەی بۆ ڕاپرسیەكەی ئامادەكرد:

Was there approval for a single Arab state for Iraq, including Mosul, under British tutelage ?

١. ئایا ڕەزامەندی هەبوو لەسەر دانانی دەوڵەتێكی عەرەبی یەكگرتوو، بە ویلایەتی مووسڵیشەوە، بە سەرپەرشتی بریتانیا ؟

بەبێ چاوەڕوانی وەڵامی بەڵێ یا نەخێر، یەكسەر پرسیاری دووەمی ئەوە بوو، كە :

Should it be ruled by an Arab titular head ?

٢. ئەو دەوڵەتە دەبێ چ سەرۆكێكی عەرەبی حوكمی بكات ؟

پاشان لەگەڵ ئەوەی هیچ (میر)ێكی عەرەب، لە سەرتاسەری ئەوسای دوو ویلایەتەكەدا نەبوو، كەچی دەپرسێ:

Who would be preffered as its Amir ?

واتە كێ باشە بكرێتە ئەمیری ؟

- كەوتنە گژی گەلی كوردو سەركردە ناودارەكانی، وەك شێخ مەحموودی حەفید، كە لە دادگای عەسكەرییاندا بە كوشتن مەحكوومیان كرد، بە تۆمەتی ئەوەی گوایە:

- بەیداخی بریتانیای گەورەی دڕاندووەو،
- لە جێی ئەو بەیداخی كوردستانی هەڵكردووە.

وەك لە تەلگرامێكی حاكمی سیاسیی بریتانیدا لە بەغدا، لە ١٩١٩/٦/١٣دا هاتووە: ((لەبەر چەند هۆیەكی ئابووری و ستراتیجی، بۆ ئەوەی دەوڵەتی عیراق كەڵك و سوود لە ناوچە شاخاویە پڕ دارستانەكان وەربگرێ كە زۆربەی دانیشتوانی كوردن، نیاز وایە سلێمانی و ڕانیەو كۆیسنجەق بخرێنە سەر میزۆپۆتامیا و، پێویستە هەولێر لە كوردستان جیابكرێتەوەو، دەبێ دهۆك و زاخۆش بخرێتە سەر میزۆپۆتامیا...)).

واتە بریتانیا هەر لەسەرەتاوە هەڵوێستی نەگۆڕی هەبوو، بۆ ئەو پیلانەی كە بۆ میزۆپۆتامیا داینابوو. ئەوەش دەقاودەق وەك بۆچوونی "ئەرنوڵد ویڵسن"ی حاكمی گشتی هاتەوە كە گوتوویەتی ((سێ ویلایەتی مووسڵ و بەسرەو بەغدا، دەبێ بكرێنە دەوڵەتێكی عەرەبی لەژێر چاودێریی حكوومەتی بریتانیادا))**.

سەبارەت بە هەموو هەوڵی دیپلۆماسی و ئاشتیخوازانەی نوێنەرانی نەتەوەی كورد، وەك لە دۆكیۆمەنتێكی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا ئاشكرایە، بۆ خاپاندنی خۆیان و حكوومەتەكەیان و گەلی كورد، وایان پیشان داوە كە ((هەندێ كوردی خوێندەوار لە دەرەوەی كوردستان، بیرۆكەی جوداخوازی هەڵدەگرن، ئەم بیرانەش ڕەنگدانەوەی جۆری بیركردنەوەو بەرژەوەندی كەسی خۆیانن))***.

لە هەموو ئەم هەوڵ و پیلانەیاندا، مەبەستی سەرەكییان لكاندنی دەڤەری كەركووك بوو بەو دەوڵەتەوە كە نیازیان بووە دایمەزرێنن.

بۆ سەلماندنی هەموو ئەم بۆچوونانەو ڕاستیە مێژووییەكان، من نەمویستووە دەقێكی تەرجەمەكراو پێشكەش بە خوێنەران بكەم، بەڵكوو زیاتر مەبەستم بووە دەقی ڕاپۆرتەكە لە چوارچێوەی ڕاستیە مێژوویەكاندا بخوێننەوەو، هەر لەو ڕوانگەیەشەوە تێی بڕوانن و لێی تێبگەن. بۆ ئەمەش، جگە لە دەقەكە خۆی، پشتم بە كۆمەڵێ پەراوێز بەستووەو، هەر هەموو پەراوێزەكان، لە دەقە ئینگلیزیەكەدا نین. بۆ پتەوی‌و ڕاستیی زانیاریەكانی ئەو پەراوێزانەش، هانام

** بڕوانە: كردستان والحركة القومية الكردية، ل٢٠٧.

*** بڕوانە: دۆكیۆمەنتی ژمارە Eastren TurkeyE2432/192.

بردووه بۆ کومەڵێ سەرچاوەی ئینگلیزی و کوردی. ئەمانەی خوارەوە سەرچاوەی سەرەکیی ئەم کارەن:

- Stephen Hemsley Longrigg,Iraq ١٩٠٠-١٩٥٩; A Political, Social & Economic History, Oxford University Press, London, ١٩٥٣.
-Review of the Civil Administration of Mesopotamia: Prepared by: Miss Gertrude L. Bell, India office-٣rd December ١٩٢٠.
- A.. T. Wilson, Mesopotamia ١٩١٧-١٩٢٠ A Clash of Loyalities:A personal and Historical Record, London, ١٩٣٠.

- رفیق حلمی، یادداشت، بەرگی یەکەم، چاپخانەی ڕۆشنبیری و لاوان، هەولێر، ١٩٨٨.

- احمد خواجە، چیم دی، شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی مەزن، بەرگی یەکەم-بەشی یەکەم.

ئەو سەرچاوانەی کە یارمەتیدەری بەشێ یان دوان بوون، گرنگترینیان ئەمانەن:

-H. V. F. Winstone;Gertrude Bell, London, Jonathon Cape, ١٩٧٨.

- Director of Military Intelligence Report to F. O:،
F.O. ٣٧١/٤١٩٢, ٣rd September ١٩١٩.

- د. كمال مظهر احمد، كركوك وتوابعها حكم التأريخ والضمير، دراسة وثائقية عن القضية الكردية في العراق، الجزء الاول، ٢٠٠٣.

- د. نوري طالباني، منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي، الطبعة الثانية.

- محمد رسول هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان، بەرگی یەکەم، لەندەن، ١٩٩٠.

لە کۆتاییی ئەم پێشەکیەدا، پێویستە سوپاسی هەموو ئەو بەڕێزانە بکەم، کە هاندەرم بوون لەم کارەدا. هەروەها ئەو ماندوویینەناسانەی هاوکاری و ڕێنماییان کردم لە ڕێکوپێکی و سەرخستن و دەرهێنانی ئەم بەرهەمەدا، بەتایبەت بەڕێزان ئەنوەری سوڵتانی، نەجاتی عەبدوڵلاّ، عەتا موفتی و گەردوون ئاغا. هیوادارم، بەم

بەرهەمە بچووکە، توانێبێتم خزمەتێکی بچووك بگەیەنم بە چەقی کێشە گەورەکەی نەتەوەکەم، کە ئەویش کێشەی کەرکووکە.

ڕاپۆرتی کارگێڕیی دەڤەری کەرکووك

ماوەی ١ی کانوونی دووەم تا ٣١ی کانوونی یەکەمی ١٩١٩

(١)

عەشایر و بابەتی گشتی

ڕاپۆرتە کارگێڕییەکانی ساڵی ١٩١٨ی ناوچە (مەڵبەند)ەکانی کەرکووك، لە سەرەتای کانوونی دووەمی ١٩١٩دا، لەلایەن یارمەتیدەرانی ئەفسەرە سیاسیەکانەوە پێشکەش کران [١].

Administration report of Kirkuk Division

لەوکاتەدا یەکبوونی ئەو دوو مەڵبەند (ناوچە)ە لە دەڤەرێکدا بڕیار درابوو، بەڵام یەکبوونەکە لەسەر بناغەی لێپرسراوێتیی دەڤەریی ئەفسەرە سیاسیەکان

---

(١) ئەم ڕاپۆرتە، یەکیکە لەو دۆکیومەنتە گرنکانەی ئەرشیڤی وەزارتی دەرەوەی بریتانیا، تۆمارگەی گشتی برتانیا Public Record Office ی لەندەن، کە بە ژمارە ٥٠٦٩/ ٣٧١ .Fo لە ئەرشیڤی تۆمارگەکەدا پارێزراوە و کۆپییەکی لە ئەرشیڤی دەوڵەمەندی کتێبخانەی کوردستانی سەر بە مەڵبندی ڕۆشنبیری کوردی – لەندەندا هەیە. دۆکیومەنتەکە بەگشتی ٢٤ لاپەڕەی A3 یە، بە ئەندازەی (٤١cm ٢٩,٨cm). لەم ڕاپۆرتەدا بۆ وشەی Division، من وشەی دەڤەرم بە چاك زانیوە، هەروەها بۆ District دوو وشەی ناوچە یا مەڵبەندم بەکارهێناوە. یارمەتیدەری ئەفسەرە سیاسیەکان، لە نووسینی ئێمەدا هەر بە یاریدەدەری حاکمی سیاسی هاتووە، بۆیە هەوڵ دەدەم هەر ئەو ناوە مێژووییە بەکاربهێنم .

دانرابوو. بۆیە یارمەتیدەری ئەفسەرە سیاسیەکان [A.P.O] نامە گۆڕینەوەیان یەکڕاست لەگەڵ Civil Commissioner حاکمی مەدەنیی گشتیدا بوو (٢).

ئەم شیوازی کارە تا مانگی ئازار بەردەوام بوو، تا حاکمی مەدەنیی گشتیC.C، حاکمی سیاسیی Political Officer-po بۆ دەڤەری کەرکووك دانا و گۆڕینی گەورەی لە ئاڕاستەی لێپرسراوێتیی کارگێڕیدا دروست کرد (٣).

---

(٢) لەڕاستیدا لێپرسراوێتیی سەرەکیی ویلایەتەکانی میزۆپۆتامیا، کە دواجار ئینگلیز پێی چاك بوو ناوی عیراقی لێ بنێ، تا مانگی تشرینی یەکەمی ١٩٢٠ ئەرکی فەرماندەی گشتی هێزەکانی بریتانیا بوو. ئەم ئەرکەش لەلایەن Sir Percy Cox ـەوە درابوو بە جێگرەکەی، واتە درابوو بەو بەرپرسەی کە بەناوی Civil Commissioner حاکمی سیاسی [حاکمی مەدەنی]یەوە سەرپەرشتیی دەکرد. شایانی باسە، تا مانگی مایسی ١٩١٨ سێر پێرسی کۆکس خۆی بەم کارە هەڵدەستا، پاشان کردیە ئەرکی جێگرەکەی Lieutenant-Colonel Arnold Wilson ئارنۆڵد وێلسنو، یەکڕاست خۆی بووە حاکمی مەدەنی (Civil Commissioner)، کە لەڕاستیدا خۆی گەورەترین دەسەڵاتی ئیستیعماری بریتانی بوو لە هەموو ناوچەکانی میزۆپۆتامیادا.

بڕوانە:

Stephen Hemesley Lorgrigg, IRAQ١٩٠٠-١٩٥٠ A political, Social & Economic History, ١٩٥٣, P١٠٧.

(٣) کاتێ کەرکووك داگیرکرایەوە، هەروەك د. کەمال مەزهەر ئاماژەی بۆ کردووە، ویلسن، مێجەر "نۆئیل"ی بە حاکمی سیاسی لە کەرکووك دەستنیشان کرد. سنووری ئیداریی دەڤەرەکەشی دەستنیشان کردووە و، ئەم فەرمانەی ئاڕاستەی نوئێل کردووە: ((ئێوە لە یەکی تەشرینی دووەمی ١٩١٨ ەوە وەك حاکمی سیاسی دەست نیشان کران بۆ دەڤەری کەرکووك، ئەم دەڤەرەش لە زێی بچووکەوە تا (دیالی) و لە سەرووی ڕۆژهەڵاتەوە تا سنووری تورکی-ئێرانییەو، ئەو ناوچەیە بەشێکە لە ویلایەتی مووسڵ، کە حکوومەتی خاوەندشکۆ ئاکامەکەی دەستنیشان دەکات (بڕوانە: ل٩ی كركوك وتوابعها حكم التاريخ و الضمير، الجزء الاول).

سوپای بریتانیا دوو جار کەرکووکیان داگیرکردووە. یەکەم جاریان وەك مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی دەڵێت: ((لەکاتێکا لەشکری ئینگلیز بەرەو کەرکووك هاتن، سوپای عوسمانی لێی دەرچووبوون، بۆیە ڕۆژی ١٩١٨/٥/٧ بەئاسانی هاتنە ناو کەرکووك و داگیریان کرد (بڕوانە: كركوك في عهد الاستعمار البرطاني والعهود التالية، الملا جميل روژبياني، ترجمة أنور مندلاوي، مجلة "سردم العربي"، العدد الثاني، ٢٠٠٣).

ستێفن هیمزلی لۆنگریگ Stephen Hemsley Longrigg یش لە لاپەرە ٩١ی کتێبەکەیدا تەئکید لەم مێژوە دەکات و دەڵێت: بەپێی بڕیارەکانی وەزارەتی جەنگی بریتانیا، سوپاکەمان لە ١٩١٨/٥/٧ دا شاری کەرکووکی داگیر کرد (بڕوانە:

.(IRAQ ١٩٥٠٠-١٩٥٠..., p٩١.

بەڵام پێش گرتنی کەرکووك، بریتانیا لە ١٩١٨/٤/٢٨دا شاری کفری و ١٩١٨/٤/٢٩ شارۆچکەی توزی داگیر کرد (بڕوانە: ل٩١ی کتێبەکەی ستیڤن همیمزلی لۆنگریگ).

شایانی باسە، وەك هەواڵەکانی ئەوساتانە تەئکیدی لێ دەکەن، سوپای تورك لە پرۆسەی دۆڕان و پاشەکشەکانی خۆیدا، بەتایبەتی لەکوردستاندا، هەرچی خراپە هەیە بە خەڵك و ماڵ و موڵکیانی کردووە. ئەوەتا مس بیلّ لە راپۆرتی ساڵی ١٩٢٠ی دەڵێ: ((... ئەوان– مەبەستی تورکەکانە– بە شێوەیەکی زۆر توند وەڵامی دانیشتوانی (قزلرەبات) و خانەقینیان داوەتەوە، تا ئەو ئەندازەیەی کە لە سلێمانی کاتی پاشەکشەکردنیان چەندین زەلامیان ئیعدام کردووە...)).

بڕوانە:

Review of the Civil Administration of Mesopotamia, p٤٦.

بۆ سەلماندنی ئەم حاڵەتی دژە ئینسانیەی لەشکری تورك، مەلا جمیل ڕۆژبەیانی دەڵێت:((ئەوەبوو خەڵکانی شار و گوندەکان کەوتنە هێرش و تالانکردنی لەشکری عوسمانی و، ئەمەش بوو بەهۆی برسێتی و قڕوقاتی و مردنی سەدان کەس (کرکوك فی عهد الاستعمار البرطاني والعهود التالیة).

هەروەها"دانا"ی نوسەریش لە وتاری (مێژووی بڵاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی لە ناوچەی کەرکووکدا، گۆڤاری "هەزارمێر" ژمارە ١٦) دەڵێت: کاتی کشانەوەی عوسمانیەکان لە کەرکووك لەکاتی بەریەرەکانیدا لەگەڵ ئینگلیزەکاندا، کەوتنە تەقاندنەوەی (کلێسە سوور)ە کەی کەرکووك ..)).

کڵێسە سوور: ((هەمان کلێسەیە کە ساڵی ٤٧٠ ز مار مارۆن "یۆحەنا"ی سێیەم بەناوی (کلێسەی ماتەهماز کورد)ەوە دروستی کرد. ئینگلیزەکان وای بۆ چووبوون کە خەڵکەکە بە هاتن و سەرکەوتنی ئەمان خۆشحاڵن، بۆیە مس بێلّ لە راپۆرتی ئاماژە پێکراوی سەرەوەدا، لە ل٤٧ دا دەڵێت: ((بە سەرکەوتوویی لە کفری و توز، کە کەرکووك داگیر کرا، هێزەکەمان لەلایەن خەڵکەوە بەگەرمی پێشوازیی لێکرا)).

لەلای کوردیشەوە، هەندێ بەڵگەی ئەو پێشوازی لێکردنە پیشان درابوو. بۆ نموونە، ئەحمەد خواجە، لە (چیم دی)یەکەیدا ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە شێخ مەحموود بۆ ڕزگارکردنی نەتەوەی کورد لە جەوری تورکان، هەر لەگەڵ داگیرکردنی کەرکووکا لەلایەن سوپای ئینگلیزەوە، بە کەسێکی وەك "عەبدوڵڵا صافی یەعقووبی"ی لایەنگری ئینگلیزدا نامەیەکی پشتیوانی ناردووە بۆ جەنراڵ مارشاڵی سەرکۆماندەی لەشکری ئینگلیز. مەلا جەمیل ڕۆژبیانی لە (کرکوك في

عهدالاستعمار البريطاني والعهود التالية، ص٣) دا ئەم مەسەلەیەی باس کردووە و وتوویە:
بەڵام پاش ٢٠ ڕۆژی داگیرکردنی کەرکووك، واتە لە ڕۆژی ١٩١٨/٥/٢٧دا، لەشکری ئینگلیز بارەگاکانی خۆیان لە کەرکووك دەپێچنەوە و پاشەکشە دەکەن و خۆیان دەگەیەننە توزخورماتوو. بۆیە کە هەر لەوکاتەدا لەشکری عوسمانی گەڕانەوە بۆ کەرکووك. عەبدوڵڵا یەعقووبی تورك نەژاد پاكو پوخت نامەکەی شێخ مەحموودی دایە دەست سەرلەشکری تورك و، ئەمەش بووە هۆی تەهلوکەیەکی مەزن بۆ شێخ مەحموودی حەفید (یادداشت ب١، ل٥٢).
لێرەدا چەندین بۆچوون هەیە، بۆ هۆیەکانی کشانەوەی لەپڕی لەشکری ئینگلیز لە شاری کەرکووك و دەوروبەری، ئەگەر لێرەدا هەندێکیان باس بکەین: ستیڤن هەمزلی لۆنگریگ لە ل٩١ی کتێبەکەیدا دەڵێ: ((بەهۆی کێشەی ئازووقەوە، هێزەکانی بریتانیا نەیانتوانی بمێننەوە، هەروەها مانەوەیان بە بۆچوونی خەڵکی ناوچەکە و پەیوەندیمان لەگەڵیاندا هەندێ کارەساتی دروست کرد، بۆیە هێزەکان کشانەوە بەرەو توون)).
د.کەمال مەزهەر ئەحمەدیش (لە ل١٠٢ی بەرگی یەکەمی کتێبەکەی: کرکوك وتوابعها حکم التاريخ والضمير)دا تاڕادەیەك هۆیەکەی ستیڤن هەمزلی دووبارە دەکاتەوە، بەڵام ئەم دەڵێ ڕۆژی ١٩١٨/٥/٢٤ لەشکری ئینگلیز لە کەرکووك پاشەکشەیان کردووە. بەهەشتی ڕەفیق حیلمی لە (یادداشت، ل٥٢) دا بۆ هۆی کشانەوەکە دەڵێ: ((هۆیەکانی کشانەوەی ئینگلیز، شکستی لەشکرەکانی سوێندخۆرەکان لە جەبهەی فەڕەنساو بەتەمای ئەوەبوون لەشکرەکانیان نەك هەر لە کەرکووك، بەڵگە لە هەموو عیراقدا بکێشنەوە)). بەڵام لەڕاستیدا چەندین هۆی سەرەکی تر هەبوون کە بوونە مایەی ئەو بڕیارە لەپڕەی لەشکری ئینگلیز، کە ئەو ڕۆژانە لە چاوی خەڵکەکەدا بە شکانێکی سوپایی لەقەڵەم درابوو:

یەکەمیان، ئەوەیە کە هێشتا لەگەڵ فەڕەنسا بۆ دابەشکردنی میسۆپۆتامیاو سووریا نەگەیشتبوونە ئەو ئاکامەی کە ئینگلیز بەتەمابوو. ئینگلیز بەتەمای هەرسێ ویلایەتەکەی میسۆپوتامیا بوو، بەڵام بەپێی دابەشکردنەکەی سایکس پیکۆ، زۆربەی ویلایەتی مووسڵ لە بەشەکەی فەڕەنسا بوو. بۆیە دەیویست بەهەوڵی دیپلۆماسی، نەك بەتێکچرژانی بەرژەوەندیی لەشکری، بگاتە مەرامەکەی. دووەم هۆ، ئەوەبوو هەر لە یەکەم ڕۆژی داگیرکردنی کەرکووکەوە تا ماوەی دوو هەفتە، ئۆردووگا سەرەکیەکەی لەشکری بریتانیا هەموو شەوێك دەکەوتە بەر هێرشی چەکدارانی لادێیی و عەشیرەتی دەوروبەری کەرکووك. هەڵبەتە تائێستا نەمبینیوە یان نەمبیستووە هیچ نووسەرێ یان مێژوونوسێ سەبارەت بەم ڕاستییە مێژووییە شتێکی نووسیبێ. بەڵام بەگوێرەی ئەو زانیاریانەی سەبارەت بەم ڕووداوانە کۆمکردوتەوە، وا بۆ یەکەم

جار لەم چەند دێڕەدا پێشکەش خوێنەرانی دەکەم، بە ئومێدی ئەوەی نووسەرانی تریش لێکۆڵینەوەی زیاتر لەسەر ئەم ڕاستییە مێژووییەیە بکەن.

لە دیدارێکدا لەگەڵ "سەید خەتابی سید ئۆمەری کاکەولای حەسەن وەسمانی هورمزیار"ی باوکم کە شەوی ١٩٧٥/٩/٣ کردوومە، ناوبراو ساڵی ١٩٩٧ لە تەمەنی ٨٤ ساڵیدا ئەمری خوای کردووە، لەو دیدارەدا خواڵیخۆشبوو ئەم زانیاریانەی پێشکەش کردم و منیش وەك سەرەقەڵەم زانیاریەکانم لە دەفتەرێکدا نووسیبووەوە و، وا هەروەك خۆی پێشکەشیان دەکەم:

١- کاتێ ئینگلیز دەگاتە (تاوق)، سوپای شکاوی عوسمانی کەرکووك بەجێ دەهێڵێ و بەرەو (یاروەلی)- یاروەلی گوندێکی ناوچەی ناوشوانەو نزیکەی ٧ کیلۆمەتر لە سەرووی کەرکووکەوەیە، وەرگێڕ- و گوندەکانی دەوروبەری دەکشێتەوە،

٢- سوپای عوسمانی بۆ ماوەی هەفتەیەك خۆی لە یاروەلی و دەوروبەری مۆڵ دەدات و، پاشان هەموو چەك فڕێدەدەن وە ئەوێش بەجێدەهێڵن،

٣- هەر لەو حاڵەدا دەنگ بڵاودەبێتەوە کە ئینگلیز بەنیازە بەرەو یاروەلی بێت،

٤- خەڵکی یاروەلی و گوندەکانی دەوروبەری، لە ترسا دەدەنە چۆڵ و چوار ڕۆژ لە چۆڵەوانی و دامێنی تەپۆڵکەکاندا دەمێننەوە،

٥- هەر لەو ڕۆژانەدا، بۆ لەناوبردنی هەموو ئازووقە و جبەخانە کۆکراوەکانی تورك و بۆ چاوترساندنی خەڵك، فڕۆکەکانی ئینگلیز (یاروەلی) بۆردومان دەکەن !!

٦- لە بەهاری ساڵی ١٩١٨دا خورشید ئاغاو خەڵکی ناوچەکە بۆ ماوەی هەفتەیێ تا دە ڕۆژ، هەموو شەوێك هێرشیان بردۆتە سەر ئۆردووگای ئینگلیزەکان لە (قەشقە). بۆیە یەکەم هەنگاو ناچاربوون لەشکرەکەیان بێننە ناو شار.

٧- لەکاتی بەرەنگاریکردندا سێ لاوی شارەکە، کە یەکێکیان ناوی نەریمان و برای سەید ئۆمەری کاکەولا بوو، کاتی هەوڵدان بۆ بڕینی هێڵی تەلەگرافی لەشکری، ئینگلیز کەمینی بۆ داناون و دەستڕێژی لێ کردوون و هەرسێکیان دەمودەست شەهید بوون.

هەر سەبارەت بەم ڕاستیانە لە ٥ی شوباتی ٢٠٠٤دا، دیدارێکم لەگەڵ پیرە پیاوێکی خزمەدا بەناوی "مام سەعید لەتیفی حەسەن وەسمان"ـەوە کرد، ئەویش سەبارەت بەم ڕووداوانە، ئەم زانیاریانەی خوارەوەی پێ بوو:

١- لە باوکم بیستووە، واتە لە "لەتیف حەسەن وەسمان هوزمزیار" ئەوانەی سەرپەرشتیی ئەم هێرشانەیان کردووە، ئەمانە زیاتر سەرکردە یان ئازاکانیان بوون: خورشید ئاغای دووحێلە، کوێخا ئەوڕەحمانی گۆگجە، حەمە کەچەڵی دالاوی، کاکەخان ناوێك و مەمۆ ناوێکی کوچك نەخشینە.

٢- سەبارەت بەو نەریمان ناوەی باسمان کرد، دەڵێت: ((ڕاستە ئەو کەسە مامی باوکم بووە، کوڕێکی لاوی ١٨ساڵ بوو، وەك پیشە، کاروانچی بووە لەنێوان کەرکوك و سلێمانی و ئێراندا. ئەو لە کاری پێشمەرگایەتیدا لەگەڵ دوو لاوی تردا کوژراوە، کە بەداخەوە ناوەکانیان نازانم. ئینگلیز لاشەی ئەو سێ لاوەی لە ناوچەی (کولك) فڕێداوە !

شایانی باسە، بۆ جاری دووەم ئینگلیز لە ٢٥ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨دا هاتەوە ناوی شاری کەرکووك (بڕوانە: د. ولید حمدي. الكرد وكردستان في الوثائق البريطانية، لندن، ١٩٩١، ص٤٦). د. وەلید ئەم زانیاریەی لە دۆکیومەنتەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا وەرگرتووە.

بەڵام هێژا د . نووری تاڵەباتی، لە ل٤٧ی کتێبی (منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي، ١٩٩٩)دا، ڕۆژی ٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ی داناوە بەو ڕۆژەی کە ئینگلیز جارێکی تر شاری کەرکووکی داگیر کردۆتەوە. مەلا جەمیل ڕۆژبەیانیش، بۆ داگیرکردنەوەی کەرکووك ڕۆژی ٢٨ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨ی داناوە. ستیڤن لونگ لە ل٩١ی کتێبەکەیدا هەر ئەوەندە دەڵێ کە: لە مانگی تشرینی یەکەمی ١٩١٨دا، جارێکی تر هێزەکانی بریتانیا کەرکووك و ئاڵتوون کۆپرییان داگیرکردۆتەوە. بەڵام د. کەمال مەزهەر بە پشتوانیی بۆچوونەکانی "ئارنوڵد وێڵسن"ی حاکمی میسۆپۆتامیا، لە ل ١٠٣ی کتێبەکەیدا دەڵێ: بریبانیەکان لە ٢٦ی تشرینی یەکەمی ١٩١٨دا کاپتن "نۆئێل"یان بە حاکمی سیاسی دەستنیشان کردووە (د. كمال مظهر احمد، كركوك وتوابعها: حكم التاريخ والضمير).

بە گوێرەی گرتنی شاری مووسڵیش، د. فازیل دەمیرچی دەڵێ: ((بەپێی ڕێککەوتنی مۆدرۆس کە لە ١٩١٨/١٠/٣٠دا کرا، دەبوو هەردوو لەشکرەکە (واتە ئینگلیز و عوسمانی) لە شوێنەکانی خۆیان بمێنەوە. بەڵام ڕۆژی ١٩١٨/١١/٣ ئینگلیز داوای لە عەلی ئیحسان پاشای سەرلەشکری ٦ی عوسمانی کرد مووسڵ بەجێبهێڵێ. ئینگلیز لە ١٩١٨/١١/٨دا مووسڵیان داگیرکرد... (بڕوانە:

Dr. Fazil Demirci , The Iraqi Turks, Yesterday and Today, Printing Press, ١٩٩١, P.١١.

د. دامیرچی دەڵێت: ماددەیەکی پەیماننامەی میللیی تورك **Turk Milli Misaqi** کە لە مانگی دووی ١٩٢٠دا دەرچووە، دەڵێ: ئەو ناوچانەی کە لە ١٩١٨/١٠/٣٠دا لەژێر دەسەڵاتی ئێمەدا بوون لەناو سنووری نیشتمانیی ئێمەدان. د. کەمال مەزهەر تاڕادەیەك تەئکید لەو مێژوانەی د. فازیل دامیرچی دەکات و دەڵێ: کە ڕۆژی ٣٠ تشرینی یەکەمی ١٩١٨ ئاگربەستی مۆدرۆس کۆتاییی بەشەڕی هاوپەیمانان و ئیمپڕاتۆرێتیی عوسمانی هێنا، هێشتا لەشکری ئینگلیز دوازدە میلی مابوو بگاتە ناو شاری مووسڵ (بڕوانە: چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، بەغداد، ١٩٨٥، ل١١٢). ئەم مێژوە، ئەم ڕاستییە، لە ل٤٢٣ی کتێبی **The**

سنوورەکان

سنوورەکانی ئەم دوو ناوچە دەست نیشانکراوانە، لە ڕاپۆرتە پڕ بەهاکانی ساڵی ١٩١٨دا، ئاماژەیان پێکراوە. ئەوانەی یەکەم جار بۆ ئەم دەڤەرە ئیشارەیان پێ کراوە، دەشێ جارێکی تر بخرێنەوە بەردەست:

ڕۆژهەڵات: دەبێ ئەمانەی تێدابێ: لەك، ساڵەیی، شوان- کە لەکاتی تورکەکاندا[مەبەستی کاتی عوسمانیەکانە، وەرگێڕ] سەر بە ناحیەیەك بوو بە هەمان ناو، شێخ بزێنی لێ دەرکرێ، لەوێوە بە سنوورە کۆنەکانی نێوان کەرکووك و ناحیەی چەمچەماڵدا بڕوات، ڕۆژئاوای ئەرزەکانی جەباری و ڕۆژهەڵاتی

Letters of Gertrude Bell دا تەئکیدی لێ کراوە و دەڵێ: مێجەر جەنەراڵ سیر پێرسی کۆکس لە وتارێکیدا دەڵێ:

((We Were wiunid ١٢ miles of Mosul, the following day when news of Armistice reached the commander in chief, Two days later Mosul itself was ·ccupied…)).

واتە: ((ئێمە دوانزدە میل لە مووسڵ دوور بووین، کاتێ هەواڵی ئاگربەست گەیشتە سەرلەشکر. پاش دوو ڕۆژ مووسڵ خۆیشی داگیرکرا)) (The letters of Gertrude Bell, Penguin Books, Sufflok, Britain, ١٩٨٧)

د. فازیل حوسەین، دەفەرموێ: ... دوای شەڕ و لەگەڵ سەرکەوتنی کەمالیەکاندا، تورکیا ئەوەی [مەبەستی مەسەلەی کاتی گرتنی مووسڵە، وەرگێڕ] کرد بە بیابوو بۆ داواکردنەوەی ویلایەتی مووسڵ (بڕوانە: مشكلة الموصل، دراسة في الدبلوماسية العراقية -الانگليزية- التركية وفي الرأي العام، بغداد، ١٩٥٥، ص٣٣٦). گوایە بەم شێوەیە کێشەی مووسڵ لەلایەن تورکیاوە کراوەتە کێشەیەکی مێژوویی نێودەوڵەتی.

گوندەکانی تاڵەبانی ببڕێ کە هی حەمیدن [شێخ حەمید، وەرگێڕ]. هەروەها دروست لە دوو ئاوانەی Chiazarin چیا زێڕین، ئاوی ئاقسووی ڕۆژهەڵاتی عەشیرەتی زەنگەنەوە ڕەت ببێ، لەوێوە بە هێڵێکی ڕاست، تا دەگاتە بەرامبەر بە (مەیدان)ی سەر ڕووباری سیروان.

باشوور: لەو خاڵەی بەرامبەر (مەیدان)ی سەر سیروانەوە تا خاڵی بەیەك گەیشتنی رووباری (نەهرین) و سیروان (دیالە).

ڕۆژئاوا: لەو خاڵەی کە لە سەرەوە ئاماژەمان بۆ کردووە، لە ڕۆژهەڵاتی (جەوەڵ حەمرین)ـەوە تا چاڵە خوێیەکانی جەوەڵ حەمرینی تێدابێ. لەوێوە، بەرەو سەروو تا لە خاڵی (تەل عەلی) خۆی لە (زاب) دەدات.

باکوور: هاوتەریبی (زاب) تا (ئاڵتوون کۆپری)، ئەو شوێنەو گوندەکانی (لەك)ی تێدابێ، کە دەکەونە بەشی سەرووی ڕووباری (زاب). تا ئەو خاڵەی کە لە ڕۆژئاوای زەردك Zardik دایە، لەو شوێنەی کە سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی دەڤەرەکە دەست پێ دەکەن[٤].

---

[٤] وەك لە سەرەتای ئەم کتێبەدا ڕوونمان کردۆتەوە، ڕاستی مێژوویی ئەوە بووە کە ئینگلیز ویستوویەتی بە هەر شێوەیەك بێ ئەو سێ ویلایەتە (بەغدا، بەسرا، مووسڵ)ی میسۆپۆتامیا، بکاتە دەوڵەتێك لەژێر کۆنترۆڵی خۆیدا بێ. بەڵام لەبەر هەندێ هۆی ناوەکی و بارودۆخی جەنگ و هاوپەیوەندی لەگەڵ فەڕەنسادا، هێندە سنووری جوگرافیی پیلانەکانیان لا ڕوون نەبوە. بۆیە دەکرێ ئەم فەرمانە کارگێڕیەی وێلسن، کە دەستکاریکردنێکی باری کارگێڕیی دەڤەرەکەیە، بە یەکەم هەنگاوی ئاشکراکردنی پیلانەکە بزانرێ . بەڵام ئایا بارودۆخی ئیداری (کارگێڕی) کەرکووك و یا کوردستانی باشوور بەگشتی، لە دوا ساڵانی ئیمپڕاتۆریەتی عوسمانیدا چۆن بووە و چۆن دەستکاری کراوە ؟ ئەوە پرسیارێکە ئێمە هەوڵ دەدەین زۆر بەکورتی و بەپێی ساڵ لێرەدا پێشکەشی بکەین.

لەتیف فاتیح فەرەج لە کتێبی (کەرکووك: کورتە خوێندنەوەیەکی دیرۆکیانەی کەرکووك)دا، هەندێ زانیاریی مامۆستا عەبدوڕڕقیب یووسف دووبارە دەکاتەوەو دەربارەی ویلایەتی شارەزوور دەڵێ: ((شارەزوور کە مەڵبەندەکەی کەرکووك بووە لە ٢٠ سنجەق پێك هاتووە، یەکە کارگێڕیەکانی ئەمانە بوون: (سرۆچك، هەولێر، کسنان [پێم وایە ئەمە دەبێ کەسنەزان بێ،

وەرگێـڕ]، شـاربـاژێڕ، چـەنگوڵە [نزیـك كرماشـانە]، چیـای حـەمرین، هـەزارمێرد، گـۆڕان، مەرگـە، هەریر، ڕۆدین، ئەمیل تاری، زنجیر، عەجوز، هەورامان، باقیرنلی، پەلقاس شنۆ، قەڵای غـازی...) بڕوانە: ل ٢٢ی كتێبی ناوبراو، بەرگی یەكەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

دەبێ بڵێین تائێستاش هەندێ ناوی ئەم یەكە كارگێڕیانە ساغ نەبوەتەوەو، مرۆڤ ناتوانێ هـەروا بە سانایی بڕوا بە هەندێ لەو ناوانە بكات. هـەروەها قـەد نەبیـستراوە كـە ویلایـەتی شـارەزووری عوسمانی بیست سنجەقی هەبووبێ و، ژمارەی ئـەو یەكـە كارگێڕیانـەی كـە وەك سـنجەق ناویـان هاتووە ١٨ سنجەق نەك بیست، بە هیچ شێوەیەك ناوی سنجەقی (سلێمانی) یا (كۆیە) یـان تێدا نییە و، دەبێ ئەوەش بڵێین كە باسی ئەوساڵە یان ساڵانە نەكراوە كـە ئـەو بیـست سـنجەق (یەكـە كارگێڕی)یەی عوسمانی تێدا دامەزرێنراون !

بـەڵام ئەگـەر ئـەو سـاڵە دەستنیـشان نـەكراوە بـەجێ‌بهێڵین، دەبیـنین سـاڵی ١٨٧٠ "مەدحـەت پاشا"ی عوسمانی، باری كارگێڕیی ویلایەتی شارەزوور (كەركووك)ی كردۆتە ٦ قەزا" قـەزاكانی كەركووك، ئەربیل، ڕەواندوز، كفری، كۆیە، ڕانیە. پاشان بەپێی فـەرمانی سیستەمی ویلایـات لـە عیراقـدا كـە "مەدحـەت پاشـا"ی سـەدری ئـەعزەم سـاڵی ١٨٧٩ لـە ئەسـتەنبووڵ دەریكـردووە، سەنجەقی شارەزوور [كەركووك] بە خۆی و پێنج قەزاوە، سنجەقی سلێمانی بە خۆی و ناوچـەی شارەزوور و هەڵەبجەوە، كراون بە دوو سنجەقی سەرەكیی ویلایەتی مووسڵ (بڕوانە: لیلی نـامق جاف: كركوك لمحات تاريخية، منشورات "خەبات"، ١٩٩٢).

مامۆسـتای قانوونـاس، دكتـۆر نـووری تاڵـەبانیش، بـە پـشت بەسـتن بـە زانیاریـەكانی ل١٤٧ی [دائیرەی مـەعاریفی ئیـسلامی– بـەزمانی فەڕەنسی] دەڵـێ: (ویلایـەتی مووسـڵ لـە سـێ سـنجەق پێك هاتووە: مووسڵ، كـەركووك، سلێمانی. سـاڵی ١٩١٨ سـێ قـەزای سـەرووی زێـی بچووك لـە سنووری جـوگرافی كـەركووك دابـڕان و لیـوای ئـەربیل (هـەولێر)یـان لـێ دروسـت كـرا (بڕوانـە: ل٣٤ی منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي، الطبعة الثانية، ١٩٩٩).

شایانی باسە، دوا وێنەی ناوچە كارگێڕپیەكانی (ویلایەتی مووسڵ) لە دوا ساڵانی دەسەڵاتی عوسمانیـدا، بەتایبەت ساڵانی دەسەڵاتدارێتیی [ئیتیحادو تەرەقی]، ١٩٠٨-١٩١٤، پێك هاتبوو لە سێ لیوا، ١٤ قەزا، ٣٣ ناحیە، ٣٢٠٧ گوند و حەوت عەشیرەت. یەكە ئیداریەكانی بەگشتی ئەمانەی خوارەوە بوون:

لیوا	قەزا	ناحیه	گوند
مووسڵ	مووسڵ	شێخان، عەشایری سەبعە	٥٠٦
	عەمادییە	داودیـە، بـەرواری باڵا، بـەرواری ژێـری، ڕێكـان،	
	زاخۆ	نێروە	١١٠
	دهۆك	مزووری	
	عەقرە	زێبار	٢١٥
	سنجار	تەلەعفەر	١٣٢

لەو مانگانەوە کە ئەو سنوورانەی سەرەوە دەستنیشان کراون، تەنیا هەندێ دەستکارییان کراوە، لەوانە: گواستنەوەی ٥ گوندی سەر بە عەشیرەتی لەك بۆ سەر دەڤەری ئەربیل، لە ٦ گوند (کانی قرژاڵە)ی سەر بە ناحیەی (شوان)، ئەم گوندە نزیك بە چەمچەماڵە، بۆ سەر دەڤەری سلێمانی. هەڵگرتنی هێڵی سنوور، لە قوژبنی باکووری ڕۆژئاواوە، تا لەباتی ١٢میل، لە ٤ میل دووری دیجلەوە بە زابدا تێپەڕ بێ.

هەموو ئەم دەستکاریانە بە ڕەزامەندی ئەفسەرانی نزیك بەو ناوچانە کراون[٥]. سروشت و شێوازە جوگرافیەکانی ئەو ناوچەیە، ڕوون و ئاشکرا جیاوازییان هەیە

کەرکووك	کەرکووك	مەڵحە، داقووق، ئاڵتوون کۆپری، گێڵ، شوان	٣٤٨
	ڕەواندز	دێرە حەریر، باڵەك، برادۆست، شێروان	٢٨٣
	کۆیسنجەق	شەقلاوە	١٢١
	ڕانیە	....	٩٠
	ئەربیل	سوڵتانییە، دزەیی	٢٣٠
	صەلاحییە	قەرەتەپە، تووزخورماتوو	٩١
سلێمانی	سلێمانی	قەرەتاغ	١٣٩
	گوڵعەنبەر	ئەڵەبجە، سرۆچك، قزڵجە	٤٧٢
	مەعموورەی حەمید	قەلعەدزە، سووداش، مەرگە	١٣٧
	بازیان	قەلعەسێوکە، سەنگاو	١٥٩و ٧ خێڵ
	شەهربازاڕ	سنکێ، ماوەت	

(بڕوانە ل٤٧ی کتێبی: فیصل محمد الأرحیم، تطور العراق تحت حکم الاتحادیین ١٩٠٨-١٩١٤، الموصل، ١٩٧٥).

[٥] ئەفسەرانی سیاسی ئینکلیز، لەو سالانەدا وەك حاکمی گشتی ، بێگوێدانە ویستی خەڵکی ناوچەکان، بە ئارەزووی خۆیان ئەم سنوورانەیان دەگۆڕی. "ویلسن"ی حاکمی سیاسی گشتی میسۆپۆتامیا، لە ڕاپۆرتی ئیستخباراتی تایبەت بە بابەتەکانی باشووری کوردستاندا، لە ساڵەکانی جەنگی گەورەدا، ئەوەی ئاشکرا کردووە کە حاکمە سیاسیەکان بۆیان هەبوە لەو چوارچێوە گشتییەی کە بۆیان دانرابوو، ئەو جۆرە وردە دەستکارییە کارگێرییەی ناوچانە بکەن.
(بڕوانە: دۆکیومەنتی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا ژمارە ٣ .F.O ٣٧١/٤١٩٢٩ ی ئەیلوولی ١٩١٩، ل٩).

لەگەڵ ئەوەی کە لە عیراقدایە. سەبارەت بەم بابەتە، لەوە زیاتر بەڕاشکاوی لە ڕاپۆرتی ساڵی ١٩١٨دا هاتووە، هیچێکی ترمان نییە و پێویست بە دووبارەکردنەوە ناکات.

ڕێگاوبانی "پەیوەندیەکان"

پەرەپێدانی ڕێگاوبان و پەیوەندیەکانی ساڵی ١٩١٩، بابەتێکە لەوانەیە زۆر قسەی لەسەر کرابێ و، زۆربەیان لەبەر پێداوستی و هۆکارە لەشکریەکان جێبەجێ کرابن. شێوازی بەکارهێنانی "کەرو بار"و بەکارهێنانی "کەڵەك" بۆ پەڕینەوە لە ڕووبارەکاندا هەروەك خۆیان ماونەتەوە.

سەفەرکردن لە کفریەوە بۆ خانەقین، بۆ هەڵەبجە و سلێمانیە بە ڕێگەی یەکسەر و ڕاستەوخۆ، هێشتا هەروەك جاران ئەستەم و گرانن. هەر بە هەمان شێوە، لە (تاووق)ـەوە بۆ چەمچەماڵ، لە کەرکووکەوە بۆ (تەقتەق) و کۆیسەنجەق، وەك خۆیان ماونەتەوە.

پەیوەندیەکانی کفری لەگەڵ خوارووودا، لەگەڵ بەغدا و (خاڵص)دا، ئێستا لەڕێگەی (قزڵربات)ـەوە بەسەر پردی تۆکمەی شەمەندەفەری (قەرەخان)دا دەڕوات. ئەم ڕێگەیەی بەرەو (شارەبان) و (بەعقووبە)، لە کۆتایی پایزدا تەواو دەبێ. جادەی (جەبەل حەمرین)

که به (قەرەتەپە) و دەربەندی (سەقەلتوتان) و (ابو هیجا)دا تێدەپەڕێ، بەتەواوەتی پشتگوێ خراوەو گرانە بشێ چاك بکرێتەوە[٦].

جادەیەکی تازە کراوەتەوە کە (قەرەتەپە) و (قەرەخان) بەیەکتری دەبەستێتەوە، لە مانگی تشرینی دووەمدا دوو پردی بەخشت دروستکراوی سەر چۆمەکانی چارمان "charman" و نارین "narin" چاك کراونەتەوە. جادەی قەرەتەپە–دووز کە تورکەکان بۆ ماوەیەکی زۆر بۆ هاتوچۆکردنی عەرەبانە و کاریتەی لەشکریی خۆیان بەکاریان هێناوە، لەوە دەچێ بۆ هاتوچۆکردنی ئێستامان نەشێ و، تائێستا دەستکاریی نەکراوە.

ئەو دوو جادە هاوتەریبەی کە کفری و دووز بەیەکتری دەبەستێتەوەو، لەدواییدا چەمی (ئاق سوو) دەبڕێ و جاربەجارێ قسەی لەسەر دەکرێ، بارێکی زۆر خراپ و ئاڵۆزی هەیە و هەندێ جار دەگیرێ.

---

[٦] هەروەك دکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێ: سەرەتا بیرکردنەوە لە ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەر بەرەو بەغدا [واتە بەرەو ناوچەکانی مسۆپۆتامیا، وەرگێڕ] دەگەڕێتەوە بۆ ساڵێ ١٨٨٨، کاتی بەستنی دوو هێڵی نێوان ئەستەنبووڵ و بەرلین تەواو بوو، هەروەها کاتێ "ولیەم"ی ئیمپراتۆری ئەڵمانیا سەردانی ئەستەنبووڵی کرد و بەڵێنی ڕاکێشانی هێڵکەی بەرەو خەلیج لە سوڵتانی عوسمانی وەرگرت (بڕوانە: الطبقة العاملة العراقية التكون و بدايات التحرك، دار الرشيد–بغداد، ١٩٨٢، ص١٩).

بۆ یەکەم جار، لەگەڵ داگیرکردنی شار و شارۆچکەکانی مووسڵدا، بۆ کاروباری خۆیانو ئاسانکاری پیلانە لەشکرییەکان، ئینگلیزەکان بیریان لەوە کردەوە هێڵی شەمەندەفەر لە ناوچەکانی ویلایەتەکەدا ڕابکێشن، ئەوەبوو تا کۆتایی ساڵی ١٩٢٠، ئەم هێڵانەی خوارەوە لە ناوچەکانی کوردستاندا پێکەوە بەستران:–

– هێڵی بەغداد بەرەو خانەقین و سنووری ئێران، بە درێژی ١٣٠میل (بڕوانە: ل١١١ی کتێبەکەی ستیڤن لۆنگریك).

– هەروەها وەك مسز بیلّ لە ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٢٠دا ئاماژەی پێ گردووە، هێڵێکی metre gauge لە قەرەخانەوە تا (کەنگریان)ی نزیك بە کفری، دروست ٣٣٤٦ میل بووە. (Review of Miss Bill،the Civil Administration, P١١٧.).

ئەو جادەیەی تازەخورماتوو، کە لە (بەشیر)ەوە دەڕوات و لە دەربەندی (عێنوخلە)وە دەگاتە سامەڕاو تکریت، ئوتومبێلی پێدا ڕۆیشتووە" ئێستا دانانی پلانی چاککردنەوەی پێویستە، بۆ ئەوەی بکرێت بە ئۆتۆبانێکی شیاو بۆ هاتوچۆکردنی ئامرازی تایەداری هاتوچۆکردن [7]. لە کەرکووکەوە بەرەو سلێمانی جادەی ئوتومبیل، لەلایەن دەسەڵاتدار یێتی لەشکرییەوە دروست کراوە. کاری دروستکردنەکە هاوکات بووە لەگەڵ کاروبارە سوپاییەکانی ئەم دواییە، کە پاشتر شتی لەسەر دەنووسین.

کرێکارانی سوپا، جادەی (کەرکووک-فەتحە)یان ڕێك خستووە، کە دەگاتە سەر پردی بەلەمیی فەتحەو، لەوێوەش بۆ سەر خەتی شەمەندەفەری (بێجی)[8]. جادەی کەرکووک-ئاڵتوون کۆپری چاکتر کراوەتەوەو، ئەو جادەیەی لە ئاڵتوون کۆپرییەوە بەرەو خوارووی ڕۆخی چەپی چەمی زاب دەکشێ، هەروەك خۆی ماوەتەوەو بەکار دەهێنرێ.

دوو پردەکەی ئاڵتوون کۆپری لە سەرەتای هاویندا تەواوکران و ئێستا کراونەتەوە، هەندێ کێشەو کەموکوڕییان هەیە و وەك پێویست نین، هەڵبەتە لە بەراوردکردندا لەگەڵ ئەو دووەدا کە تورکەکان لە مانگی تشرینی یەکەمی ١٩١٨دا ڕووخاندیان، کەرەستە و جێبەجێکردنی ئەم دوو پردە لەلایەن سوپاوە ئامادە کراون. بودجەی پرۆژەکە ٧٦ هەزار ڕووپی بووە، ئێستا لێپرسراوێتی بەڕێوەبردنی پردەکان دراوەتە ناحیەی ئاڵتوون کۆپری.

هێڵی شەمەندەفەری جۆری metra-guage لەم هاوینەدا گەیشتە دەقەرەکە. ئێستا پردی ئاسنینی دیالە لە ڕێگەی پردێکی کاتییەوە کە لە (قەرەخان) دانرا، لە شوێنی دانراوە. ئەم هێڵە، چلێکە لە هێڵی بەعقووبە-خانەقین. لە ڕاپۆرتی

---

[7] دەبێ بزانین بەکارهێنانی ئوتومبیل بۆ گواستنەوەی گشتی هاووڵاتیانی عیراق، یەکەم جار لە ساڵی ١٩١٢دا بوو. ئەو ساڵە بواردرا جادەی بەغدا- دیالە بۆ کاروباری گواستنەوەی هاووڵاتیان بەکار بهێنرێ. هەڵبەتە لە دوا ساڵانی حوکمی دەوڵەتی عوسمانی و هەروەها لە ١٩١٧، ١٩١٨و١٩١٩دا کاربەدەستانی دەوڵەت و سوپا ئامرازی ماشێن (ئۆتۆمۆبیل)یان بۆ کاروباری خۆیان بەکارهێناوە.

[8] دەسەڵاتدارانی ئینگلیز، کاروباری تاقەت هەڵنەگری ئەم جادەو ڕێگاو بانەیان بە کرێکارانی ناوچەکە جێبەجێدەکرد. لەو ساڵانەدا بە کرێکاری کورد ڕۆژانەی ڕووپییەك و دوو عانە و بە کرێکاری عەرەب ١٤ عانەیان دەدا. شایانی باسە، ڕوپێیەك دەیکردە ٧٥ فلس، هەر عانەیەك بەرامبەر بە ٤ فلس بوو (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: ل٤٥ و ٤٧ی کتێبی الطبقة العاملة العراقية).

پێشوودا ئەوە باس کراوە کە هێڵەکە گەیشتۆتە کەنگربان، کە گوندێکە کەوتۆتە چوار میلی باشووری ڕۆژئاوای کفرییەوە و ئێستاکە کۆتایی هێڵەکەیە.

هیوایەکی گەورەمان هەیە کە لە هاویندا هێڵەکە بەرەو کەرکووکو لەوێشەوە بەرەو مووسڵ ڕابکێشرێ. شایانی باسە، هەنگاوە سەرەتاییەکانی تاووتوێکردنی ئەم کارە تەواوکراوە و، دوا ئاکامی ئەم کارە پەیوەندیی بە هەندێ مەبەستی دوور و ستراتیجییەوە هەیە، لە باری نادیاریدایە و ئێستا زۆر زووە کە گرنگی بەم شتانە بدرێ. ئۆفیسەکانی تەلەگراف لە ئاڵتوون کۆپری، کەرکووك، تاووق، تووز و کفری کراونەتەوە[9].

سەرژمێریی خەڵکەکە

لە مانگی تشرینی یەکەمدا، سەرژمێرییەکی ناتەواو لە گوندەکان و ناو عەشایرەکاندا تەواوکرا. دەکرێ سەرەنجامەکەی لە خشتەیەکی وادا پیشان بدرێ[10].

---

[9] دەبێ بوترێ، ناوچەکانی هەرسێ ویلایەتەکەی میسۆپۆتامیا، ساڵی ١٨٦٨ بۆ یەکەم جار ئۆفیس یا بەڕێوەبەرێتی شێوازی نوێی کاروباری پۆستیان بەناوی (بەڕێوەبەرێتی پۆستی هیندی)یەوە بەخۆوە بینیوە. ئینگلیزیش هەر لە سەرەتای هاتنە ناو کوردستان (ویلایەتی مووسڵ)ـەوە، لە بەغدادەوە سەرپەرشتی هەموو کاروبارەکانی دەکرد. بۆیە ساڵی ١٩١٨ بەڕێوەبەرێتییەکی بۆ کاروباری پۆست بە سەرپەرشتی ئی. کلیریسی E. Clericι و بەڕێوەبەرێتییەکی بۆ کاروباری تەلەگراف بە سەرپەرشتی دی. سمدت G. E. De Smidt دامەزراند. پاشان بەرپرسیارێتی هەردوو بەشەکەی خستە ئەستۆی ب. دەبلیو. گەمبلی B. W. Gumbley (بڕوانە: ل٣٤ و ١٠٨ی کێبەکەی ستیڤن همزلی لۆنگریك).
لە پاییزیشدا بەڕێوەبەرێتی هاتوچۆی گشتی لە بەغدا، بۆ یەکەم جار قبووڵی کرد ئاسانکاری هاوپەیوەندی بکرێ، چونکە نەبوونی ئەو پێوەندییە لە ڕابردوودا ببووە هۆی کۆمەڵێ شکات و شکایەتکاری.

[10] بەپێی ئەم ڕاپۆرتە، ئەم سەرژمێرییە بە ناتەواو ناوزەد کراوە، بەڵام لەڕاستیدا ئەم سەرژمێرییەی کە دەسەڵاتدارانی بریتانیا کردوویانە، تەنیا ئامار وەرگرتنی مەزەندەو خەمڵاندن بووە. بۆیە دەبینین کەسێکی وەك Roger Owen لە کتێبی The Middle East in the World Economy یدا، دان بەو ڕاستییەدا دەنێت و دەڵێت: (یەکەم سەرژمێری خەمڵاندن و تەقریبی لەلایەن بریتانیاوە کرابێ، لە ساڵی ١٩١٩دا بووە....). کاتێ ویلایەتی مووسڵ هێنرایە

ژێر کۆنترۆڵی بریتانیا، ژمارەی خەڵکەکە بەپێی ئەو مەزەندەو خەملاندنە ٥٤٨٣٧٨ کەس بووە (بڕوانە: ل٢٧٣ی کتێبی ناوبراو کە ساڵی ١٩٩٣ لەندەن و لە نیویۆرک چاپ کراوە).
هەڵبەتە ئەم سەرژمێرییەی ١٩١٩ی کەرکووک و دەروبەریشی، هەر بە شێوازی خەملاندن کراوە بەڵام لەوە دەچێ ئەوانەی ڕاپۆرتەکەیان ئامادە کردووە لە واقیعی حاڵەتەکەیان زانیبێ و بۆ پۆشینی سنووورداری دەسەڵاتی ئەوکاتەیان، وایان بە چاك زانیبێ لەباتی وشەی [خەملاندن] و [مەزەندەکردن] وشەی (سەرژمێری) و (ناتەواوی) بەکاربهێنن. دەشێ کاری خەملاندن یا مەزەندەکردن، لەناو چوارچێوەی ئۆفیسێکدا بکرێ، بەڵام پشتگوێ خستنی وشەی (سەرژمێری) و ئاماژەکردنی (ناتەواوی)، ئەو واتەیە دەداتە خوێنەر کە گوایە کاری سەرژمێریەکە بە ڕاستی کراوە و هەندێ کەم وکەسری و ناتەواویی تێدا هەبوە !! گومان لەوەدا نییە کە نەك ساڵی ١٩١٩، بەڵکوو هەتا لە سەرژمێری ١٩٥٧یشدا، هەندێ هۆکار هەبوە کە کاریگەرییان لەسەر زۆری یا کەمی–یا ڕاستتر بڵێین لەسەر نەپێکانی تەواوی ڕاستی سەرژمێرییەکە داناوە، وەك:
١– بە هیچ کلۆجێ نەکراوەو نەشیاوە لەو ساڵەدا (١٩١٩) سەرژمێری ئافرەت کرابێ، ئینجا چ جای ئەوەی کە ئەو ژمارەیە لە سەرجەمی دەڤەر لیوا)ی کەرکووکدا ٦٣٥٥١ ئافرەت هەبووبێ .
٢– واتەی سەرژمێری لەکاتی عوسمانیدا بۆ خەڵکەکە، ئەم واتانەی داوەتە دەستەوە،
– بۆ وەرگرتنی باج و سەرانە بووە،
– بۆ گرتن و ڕەوانەکردنی لاوان بووە بەرەو بەرەکانی شەڕو جەنگە زۆرەکانی ئیمپڕاتۆریەتی عوسمانی.
بۆیە هەتا لە سەرژمێری ١٩٥٧یشدا، زۆربەی عەشایری کورد، یا بەگشتی خۆیان دزیوەتەوە لە سەرژمێری، یا هەر هیچ نەبێ منداڵ و گەنجەکانیان ناونووس نەکردووە. بەڵام لەوە دەچێ دەردە مەزندە و خەملاندن، هەر لە ڕاپۆرتەکاندا نەبووبێ، بەڵکوو بووبێتە سەرچاوەی بڕواپێکراویش بۆ ئەوانەی کە لێکۆڵینەوەو نووسینیان هەبوە لەسەر ویلایەتی مووسڵ و شار و لیوای کەرکووك .
ئەوەتا ئەدمۆندز لە ل٢٤١ی کتێبەکەیدا، کە مامۆستا جرجیس فتح الله تەرجەمەی عەرەبیی کردووە، ژمارەی خەڵکەکانی شاری کەرکووکی لەوەش کە لەم ڕاپۆرتەدا هاتووە، کەمتر کردووە و ژمارەی ٢٥ هەزاری تۆمارکردووە ، بەبێ ئەوەی ڕوونی کردبێتەوە کە ئایا ئەو ژمارەیەی لە چ سەرژمێرییەکەوە هێناوە (سي. جي. أدموندس. كرد وترك وعرب، ترجمة جرجيس فتح الله المحامي، بغداد، ١٩٧١).
W. R. Hayی ئەفسەریش کە ساڵانی ١٩١٨ تا ١٩٢٠ کاری ئەفسەری سیاسی کردووە لە کوردستان، بەبێ بەڵگە و بێ ئاماژەکردن بە سەرچاوەیەك، ژمارەی خەڵکانی شاری کەرکووکی بە ٣٠

شوێن	ژمارەی پیاوان	ژمارەی گشتی

هەزار کەس قەبڵاندووە . (Hay W.R, Two years in Kurdistan, Expriens of a political officer) ١٩١٨-١٩٢٠, London, ١٩٢٢. لەوەش زیاتر هەتا دەسەڵاتە نێودەوڵەتیەکانیش، کە مەسەلەی لێکۆڵینەوەو چارەسەری کێشە گرنگەکانی سەرەتای ئەو سەدەیەیان پێسپێردراوە، بەداخەوە هەمان خەمڵاندن و قەبڵاندن و مەزەندەکارییان کردوۆتە ئامرازی کارەکانیان، نەشیان توانیوە لەژێر کاریگەری یەکەم سەرژمێردا– واتە قەبڵاندنەکەی ١٩١٩ بریتانیا، دەربچن .

ئەوەتا د. نووری تاڵەبانیش لە کتێبی: منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي، چاپی دووەم، ١٩٩٩دا، پشتی بەستووە بە یەکێك لەو خەمڵاندنانەی ژمارەی خەڵکانی لیواکانی کەرکووك و سلێمانی و هەولێر لە ساڵی ١٩٢١دا. بەڵام ئەو بە ڕەوانی نووسیویەتی ئەم ژمارانە مەزندەن و لە ئەرشیڤی تۆمارکراوەکانی کتێبخانەی ستۆکهۆڵم وەریگرتوون. هەڵبەتە سوید ئەو دەوڵەتەیە کە ڕۆڵی سەرەکی هەبوە لە لێکۆڵینەوەکانی (عصبةالامم)دا بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ویلایەتی مووسڵ:

لیوا	عەرەب	تورك	كورد	كلدان	جوو	گشتی
ئەربیل	٥١٠٠	١٥٠٠٠	٧٧٠٠٠	٤١٠٠	٤٨٠٠	١٠٦٠٠٠
کەرکووك	١٠٠٠٠	٣٥٠٠٠	٧٥٠٠٠	٦٠٠	١٤٠٠	٩٢٠٠٠ (١٢٢٠٠ وەرگێڕ)
سلێمانی	....	١٠٠٠	١٥٢٠٠٠	١٠٠	١٠٠٠	١٥٥٠٠ (١٥٥١٠٠ وەرگێڕ)
سەرجەم	١٥١٠٠	٥١٠٠٠	٣٠٤٠٠٠	٤٨٠٠	٧٢٠٠	٣٨٢١٠٠

(بڕوانە: ل٣٦ی منطقة كركوك ومحاولات تغيير واقعها القومي).

هەڵبەتە ئەم خشتەیەی کە د. نووری تاڵەبانی لە سوید وەریگرتووە، زۆر چاك ئەو بۆچوونەی من دەسەلمێنێ. سەرژمێری مەزەندەکراوی ساڵی ١٩١٩ی بەریتانیاکان بوٚتە سەرچاوە بۆ زۆربەی ئەو مەزەندانەی کە بەناوی سەرژمێرییەوە بڵاوکراونەتەوە. هەتا د. نووریش بە چاکی سەرنجی ئەوەی نەداوە کە دانەرانی ئەم خشتەیە لەبەر کۆپیکردنی ژمارەکانی ساڵی ١٩١٩ بیری ئەوەیان نەبوە یا ئەوەیان بەگرنگ نەزانیوە کە ژمارەی گشتی کەرکووك بەو پێیە لە خشتەکەدا هاتووە دەکاتە ١٢٢٠٠٠ نەك ٩٢٠٠٠ کەس لەپاش ساڵی داگیرکردنی دەڤەری کەرکووکیشەوە، بەپێی ئەو ژمارانە، ڕێژەی نەتەوەکانی لیواکە بەم شێوەیە بووە:

کورد: ٤،٦١٪، تورکمان: ٦،٢٨٪

عەرەب: ١،٨٪، جوو: ١،١٪

کلدان: ٥،٠٪، ئەوانەی تر: ٣،٠٪

شاری کەرکووك	٨٩٠،٦	٨٣٩،١٨
بەشەکانی تری ناوچەکە	١٠,٥٦٠	٣٩,٦٣٦
شاری کفری	١,١٨٢	٤,١٤٥
بەشەکانی تری ناوچەکە	٩,٠٤٦	٢٩,٦١٠
ژمارەی گشتی	٢٧,٦٧٨	٩١,٢٢٩

* ئەم خشتەیە عەشایری جافی تێدا نییە، کە گەرمەسێریان لە هەڵەبجەوە بەرەو ناوچەکانی کفری لە ناوەڕاستی مانگی ئەیلوولدا دەست پێدەکات.

لەماوەی ئەم ڕاپۆرتەدا ، مەزەندەی ئەوە کراوە کە ژمارەی خەڵکی ناوچەکە لە ١٠٪ بۆ ٢٠٪ زیادی کردبێ، هەڵبەتە لەبەر سێ هۆ:

- مەرخەسی کرێکارانی کاروباری ڕەزەوانی، گەڕانەوەیان بۆ ناو ماڵیان،
- گەڕانەوەی یەخسیرەکانی جەنگ،
- گەڕانەوەی پەنابەران و کۆچکردوان لە بەغداد و عیراقەوە.

لەماوەی ساڵێکدا، ژمارەی دوکانەکان لە کەرکووك، دوو قات بوون (ئێستا ژمارەیان ١٤٠٠ دوکانە). دەکرێ بوترێ هەموو ماڵێکی هەر گوندێك، پڕبووە لە خەڵك و هەتا خانوە ڕماوەکانیش چاك کراونەتەوە.

جۆرە کۆچکردنێکی ئاشکرا لە ناوچەو دەڤەرەکەوە (زیاتر لە شاری کەرکووك خۆیەوە) دەستی پێکردووە، وەك هۆکاری سیاسی کەم بایەخ نین – ئەویش کۆچکردنی فەرمانبەران و ئەفسەرانی تورکە. بەم کارەیان خەرجی خانەنشینییان لەم ئانوساتە سەختەدا کەم کردۆتەوە. ئەوانە بەرەو سنوورەکانی تورکیا هەڵکشاون بۆ دۆزینەوە و پەیداکردنی ژیانی ئاسوودەتر. ژمارەی ئەوانە لە بیست تێپەڕ ناکات، مەبەستی ئاساییان گەیشتن بە ناوچەکانی ئەرزڕۆم یا سووریایە[11].

---

[11] شتێکی سەرسوڕهێنی ئینگلیزی ڕزگارکەری خەڵکی مێسۆپۆتامیا ئەوەیە کە، کۆچکردنی بیست ئەفسەر یا کارمەندی دەوڵەتی عوسمانی چەوسێنەری خەڵکەکە، بەگرنگ وەردەگرێ و لەم ڕاپۆرتەدا هۆکارە سیاسیەکانی بە کەمبایەخ نازانێ ئەم کارە سەیرە بووەتە هۆی دروستکردنی پرسیار لەلای چەندین کەسی وەك دکتۆر جەبار قادر، کە لە وتاری (کرکووك: قرن ونصف من التتريك والتعريب، نشرة الملف العراقي)دا دەڵێ:((ئینگلیز، بەپێچەوانەی

فەرمانبەران[١٢]

تێگەیشتنی ڕەفتاری دوڕاو و سەرکەوتوو، بواری دا بە کارمەندانی دەوڵەتی عوسمانی و، هەروها بە سەربازەکانی و خێزانەکانیان، لە کەرکوک و قەزاکانی نیشتەجێ بن. لەوەش خراپتر دەسەڵاتدارانی ئینگلیزی داگیرکەر هەمان کارمەندو فەرمانبەرانی کۆنی عوسمانییان لە کاروباری ئیداری و پەروەردەیی و ... هتد، بەکارهێنا لە کەرکوک)).

[١٢] سەروبەندی ساڵی ١٩١٩، دەسەڵاتدارێتی داگیرکەری بریتانی لە بەغداوە هەرسێ ویلایەتەکەیان بەڕێوە دەبرد. حاکمی گشتیCivil Commission لیفتینانت-کۆلۆنێل ئارنۆڵد ویڵسن بوو. ئارنۆڵد ویڵسن جگە لە بەرپرسیاریی گشتی کاروباری عەسکەری، تۆڕێکی کارگێڕیشی هەبوو بۆ دامەزراندنی کاروباری نوێ و ئیدارەکردن و بەردەوامکردنی کارەکانی ئەو کارگێڕیانەی کە لە دەوڵەتی عوسمانییەوە مابوونەوە. تۆڕە کارگێڕییەکەی حاکمی مەدەنی پێك هاتبوو لە سکرتاریەتی ئۆفیسی شەخسی حاکمی مەدەنی و پێنج سکرتایەتی گشتی و کۆمەڵێ دائیرە و بەڕێوبەرێتی. سکرتارێتی گشتی Miss Bell سەرپەرشتیی دەکرد. ئەوانیتریش ئەم سکرتاریەتانە بوون:

١- سکرتاریەتی داهات،

٢- سکرتاریەتی دارایی،

٣- سکرتاریەتی دادوەری،

٤- سکرتاریەتی تەندروستی،

٥- سکرتاریەتی کاروباری گشتی.

هەرچی بەگوێرەی دەڤەر یا لیوای کەرکووکە، لە یەکەم داگیرکردندا بۆ ڕێکخستنی کاروباری گارگێڕی "سەرهەنگ بولارد" دانرا بە حاکمی سیاسی، پاشان وەك لە شوێنکی تردا ئاماژەمان کردووە، لەگەڵ هاتنەوەی ئینگلیزدا بۆ شاری کەرکوك، مێجەر نۆئێل کراوە بە حاکمی سیاسی. پاشان کاپتن ستیڤن لۆنگریگ کە جێگری نۆئێل بوو بۆ ماوەیەك، کراوە بە حاکمی سیاسی. هەروەك د. کەمال مەزهەر دەڵێت: ((کە ئەرکی دامەزراندنی دەستگا تازەکان کەوتۆتە ئەستۆی کاپتن لۆنگریگ، ڕیاڵیەتەی نەتەوایەتی شاری کەرکوك ڕەنگدانەوەیەکی زۆری هەبوە لەسەر هەر هەنگاوێکی ئیداری ئەو بەرپرسە.....)) (كركوك وتوابعها حكم التاريخ والضمير، ص١٠٥).
بێسوودیش نابێ، بڵێین لەبەر بارودۆخی سوپایی و نائارامی ئاسایش و ناکاملی دامەزراوە ئیداریەکانی ئینگلیز، هەر ناوچەیەك لە ناوچەکانی ویلایەتی مووسڵ حاکمێکی سیاسیی بۆ دانرابوو، کە لەو ساڵەدا ئەمانەی خوارەوە بوون:

کاپتن ئی. جەی. دۆگلاس یارمەتیدەری حاکمی سیاسی کەرکووک بووە، کە تا مانگی حوزەیران، تا ئەوکاتەی لەپاش ئامادەنەبوون و بزربوونێکی کورت، بەهۆی نەخۆشییەوە، لێپرسراوێتی ناوچەی کفری لە کاپتن ئیس.ئەی. ڕامیت حاکمی سیاسی کفری وەرگرتووە، کە ئەو گەڕاوەتەوە بۆ بریتانیا.

کاپتن ئەی. ئێف. میللەر لە مانگی ئازاردا گەیشتۆتە دەڤەرەکە، تەنیا مانگێ نەبێ، کە پێی نەکراوە لەسەر کارەکەی بێ، دەنا هەر لە کەرکووک ماوەتەوە و فەرماندەی کەرتی چەکدارانی لیڤی Levy بووە.

سەرهەنگ جی. ئیچ. سالمۆن دەستنیشان کرا بە یارمەتیدەری حاکمی سیاسی و، لە مانگی تەمووزدا کرا بە یارمەتیدەری حاکمی سیاسی لە شاری کەرکووک و تائێستا هەر لەو پۆستەدا ماوەتەوە.

لە کفری، کاپتن جاردن مانگی شوبات ناوچەکەی بەجێهێشت و ڕەوانەی ڕەمادییە کرا، کاپتن ڕایت کە یارمەتیدەری بوو، بووە بە لێپرسراو، بەڵام ئەویش لە مانگی حوزەیراندا لە لێپرسراوێتی کەنارکرا.

لەناو دامەزراوان و فەرمانبەرە بچووکەکاندا، هەندێ گۆڕانکاری بەدی دەکرێ، شەکیب ئەفەندی لەگەڵ دەست نیشانکردنی پۆستەکەدا، کراوە بە مدیری ناحیەی شوان. مدیر ناحیەکانی ئاڵتوون کۆپری، مەڵحە، تووز، هەروەك خۆیان ماونەتەوە. مەجید ئەفەندی (فەرمانبەری لاو و سەرکەوتوو) کراوە بە مدیری (تاووق) و هەر لەوکارەدا ماوەتەوە. مدیری زەنگەنە لە شوێنێکی تردا ئاماژەی بۆ کراوە .

–حاکمی سلێمانی: مێجەر سۆن و یارمەتیدەرکەی کاپتن بێڵ بوو،
–حاکمی کۆیە: لە شوباتەوە کاپتن بێل بوو، پاشان کاپتن ڕاندالْ کراوە بە حاکمی سیاسی کۆیە،
–حاکمی سیاسی زاخۆ: کاپتن بمسن،
–حاکمی سیاسی ئامێدی: کاپتن ویلی،
–حاکمی سیاسی عەقرە: کاپتن سکووت و یاریدەری حاکمی سیاسی مووسڵ،
–حاکمی سیاسی چەمچەماڵ: کاپتن بۆند،
–حاکمی کفری : کاپتن سالومین، پاشان کاپتن ڕایت،
–حاکمی سیاسی هەڵەبجە: سەرهەنگ لیز،
–حاکمی سیاسی مووسڵ: کاپتن لـچمن (بڕوانە: رفیق حلمی، یادداشت، چاپی دووەم، چاپخانەی ڕۆشینیری و لاوان–هەولێر، ١٩٨٨، ل ٧١).
حاکمی سیاسی ئەوساڵە هەر لە کەرکووک ماوەتەوە.

لە قەرەتەپە، عەبدولکەریم ئەفەندی بەهۆی دزی و ناشایستەییەوە لەکار دەرکراوەو داوای لێکراوە ناوچەکەش بەجێبهێڵێ" لەباتی ئەو فەرمانبەرێك بە هەمان ناو، خاوەند ناوی چاك، دەستنیشان کراوە.

سەرەتای ساڵی ١٩١٩ ئەوەی بەخۆیەوە دەبینی کە دەڤەرکە لە سیستەمێکدا ڕێك دەخرا، عەشیرەتەکانی تێدا بە یەکگرتوویی—چ دەستکرد و زۆرەملێ و چ خۆویست—یەکگرتوو) بەدیار دەکەوتن.

بانگهەڵدان بۆ ئۆتۆنۆمی کوردستان، لەلایەن کورد و نوێنەرانی عەشایرە سەربەخۆکانەوە، لێرەدا لە ناوەڕاستی زستانی ١٩١٨/١٩١٩دا وێنەیەکی سیاسی ئاشکرا بوو[١٣].

---

[١٣] هەر لە سەرەتاوە ئینگلیز ڕاستی ئەوەی دەزانی، کە هەستی نەتەوایەتی و بۆچوون و هەوڵدان بۆ ئازادی، سەرتۆپی هۆشی کوردەکانی گرتووە. بۆیە هەوڵی زیاتریان ئەوە بوو کە لە قۆناغەکانی سەرەتادا، هەست و نەستی کورد ڕاگرن و بۆ بەرژەوەندیە ستراتیجییە دوورەکانی خۆیان بەکاری بهێنن. ئەوەتا د. وەلید حەمدی لە ڕاپۆرتێکی بەڕێوبەرێتی ئیستخباراتی عەسکەری بریتانیدا لە بەغداوە، ئەم بۆچوونەی ئێمە دەسەلمێنێ، ڕاپۆرتەکە دەڵێ: ((لەناو کوردا دوو کۆمەڵ هەن: یەکەمیان، ئەوانەن کە بەتەواوی لایەنگری تورکن، ئەمانە دژ بە ئینگلیزو توندڕەون و زیاتر مەلاو شێخەکان سەرکردایەتییان دەکەن. بەگشتی کورد حەز لە تورك ناکەن، بەڵام کۆمەڵێ هۆکاری تێکچرژاو وای لێکردوون بکەونە باوەشی تورکەوە. کۆمەڵی دووەم، ئەوانەن کە باوەڕیان بە نەتەوەی کورد هەیە و ئامانجیان سەربەخۆیی کوردستانە (ئەمانە دەکرێ بڵێین بەگشتی دژی ئینگلیز نین. دەکرێ بە هەڵسوکەوتی چاك هەموو یا زۆربەیان بەرەو لای خۆمان ڕابکێشین...). ڕاپۆرتەکە، بەپێی بۆچوونی زۆربەی مێژوونووسان، دەشێ لە ڕاپۆرتەکانی مێجەر نۆئێلەوە بنەمای وەرگرتبێ، لەوەش زیاتر دەڕوات ودەڵێ: ((پێویستە لەسەر بریتانیا بەو شێوەیە تەماشای کورد بکات کە گەلێکن و هەستی نەتەوەیی خۆیان هەیە، لەگەڵ هەموو ئەو کێشە عەشایریانەش کە لەنێوانیادا هەیە، بەڵام هەموو شانازی بە ڕەچەڵەکی کوردانەی هاوبەشی خۆیانەوە دەکەن، ئەوان ئەو کۆمەڵە خەڵکانەن کە چەندین سەدەیە کەسێتی نەتەوەیی و داب و نەریتی تایبەتمەندی خۆیان بە بەردەامی پاراستووە. ئەمەش بەڵگەیەکی ڕوونە بۆ گەورەیی هێزیان، بۆیە وەك گەلێ دواڕۆژێکی ڕوونیان لەبەردەمە)) (بڕوانە: ڕاپۆرتی Director of Military Intelligence to F.O, p٩.).

A.T Wilson; Mesopotamia ١٩١٧-١٩٢٠, A clash of Loyalities; A Personal and Historical record, ١٩٣٠,p٨٦.

له ناوچەی کەرکووك ٩ شێخ، هەریەکەو بە کۆمەڵێ گوندەوە، بە ژمارە لەنیوان ٥ تا ٤ گوند، بە پشتیوانی پۆلیسی عەشایر Tribal Police، کۆمەڵێ سەرچاوەی داهات و هەندێ لێپرسراوێتییان درایەوە دەستی خۆیان. سنووری ئەم شوێن و لێپرسراوێتیانە کە بەڕەسمی ناسران، نزیکەی نیوەی ڕووبەری ناوچەکەی دەگرتەوە [مەبەست ناوچەی کەرکووك، وەرگێڕ] و ئەم شوێنانەش بەم شێوەیەی خوارەوە بوون: عەشیرەتی لەك، ساڵەیی (لە دوو بەشدا)، تاڵەبانی (لە سێ بەشدا)، کاکەیی، داوودە (لە بەشێکدا) و قەرەحەسەن-ئەمەی لەدواییدا ناوی هاتووە عەشیرەتێکی دەستکردە، بەڵام هەروەك ئەوانی تر پتەوو ڕێکوپێکە[١٤].

گەورەترین بەشی عەشیرەتی ناوچەی شوان، بە سەربەخۆیی جێهێڵراوە و بە سەرەڕۆییەکی تایبەت ماوەتەوە و هیچ فۆرم و شێوازێکی ڕەسمی و ئیداریی نەدراوەتێ. لە ناوچەی کفری ، کە بە شێوەیەکی گشتی لەوەوپێش وا نەبوە، بە بڕیارێکی دەرەوە بە شێوازی ناعەشایری بەڕێوە چووە[١٥].

لەوە دەچێ هەر لەو ماوەیەدا بووبێ کە دڵسۆزی و سەرڕاستی کورد، بووبێتە هۆی ئەوەی کە ویڵسن، بۆ ماوەیەکی کورتیش بووبێ، دانی بەو ڕاستیەدا نابێ کە ئەو کوردانەی ژمارەیان نیو ملێون کەسە، حاکمێکی عەرەب قبوول ناکەن، H.V.F Winston: Gertrude Bell, London, ١٩٧٨, p٢٠٥.

[١٤] لەوە دەچێ پۆلیسی عەشایر سەرەتای دروستبوونی جاش و جاشپۆلیس بووبێ.

[١٥] لەوە دەچێ ئینگلیزەکان پێش هاتنیان بۆ دەڤەرەکە، تا ڕادەیەکی زۆر پەیوەندییان بە هەندێ دەسەڵاتداری عەشیرەتەکانەوە هەبووبێ و هەڵوێستی ئەوانەیان لە بەرژەوەندی خۆیان حیساب کردبێ. بۆیە دەبینین، یەکێکی وەك مسز بێڵ لە Review of the civil Administration of Mesopotamia کەیدا دەڵێ: ((پێش دواین پێشڕەویمان لە ساڵی ١٩١٨دا، ئێمە دەمانزانی کە سەرۆکەکانی کورد لە ناوچەی کفری و خانەوادەی تاڵەبانی و شێخانی ئاینی وەك سەید ئەحمەدی خانەقا هەواخوای بریتانیان)) (بڕوانە: ل٥٩ی ڕاپۆرتی ناوبراو).

لەوەش زیاتر و زۆرتر، بێگومان بوون کە هێزو تواناکانی حەمید بەگی تاڵەبانی [مەبەست شێخ حەمیدە- وەرگێر] ئامادەو سازن بۆ پاراستنی بەرژەوەندیەکانی بریتانیا (بڕوانە: ل٤٧ی هەمان سەرچاوە). بەڵام نابێ بەرامبەر بەم هەڵوێستانە، خوێندنەوەی باری سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی ساڵانی پاش کۆتایی جەنگی جیهانی و، هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی عوسمانی و، هەروەها پێشوازیکردنی کوردی ئەو ساڵانە و هەڵپە و کۆششیان بۆ مسوگەرکردنی هەر جۆرە

شێخە بەرپرسەکان

بۆ جێبەجێکردنی برپرسیارێتی تەعینکراوان، هەریەکەو ٣-٤ سوارەیان درایێ. بەرپرسەکانیش بەم جۆرە بوون ((٤ بەرپرس لەناو داوودە، ٣ لەناو تورکمانی بەیات و، ئیتر هەر بەو شێوەیە)). فۆرمی بەڕێوەبردنی دەڤەرەکە لە سەرەتادا هەر یەك شێواز بوو. خەڵکەکە لە هەردوو ناوچەکەدا بەو ڕێنماییانە کە

ئازادی و سەرفرازییەك، لەبیر بچن. بۆیە زۆر بەئاسانی دەبینین یەکێکی وەك شێخ مەحموود، هەر لەگەڵ گەیشتنی ئینگلیز بە کفری و کەرکوك، نامەی بەپەلەی بۆ ڕەوانە کردوون، بە ئومێدی ئەوە[بە ئینگلیزی دەڵێت– وەرگێڕ] مافی کورد بدەن و، ئازادی و سەربەستی لە کوردستاندا بڵاوبکەنەوە. ماوەی ئەو نەدرێ کورد بە چەك داوای مافی خۆی بکات (بڕوانە: کتێبی شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان، ب١، ل٣٥٣).

بۆیە بۆ تاقیبکردنی بارودۆخی عەشایری کورد و ڕاکێشانیان بەرەو لای حکوومەتی بریتانیا، "ویڵسن"ی حاکمی مەدەنی لە کتێبەکەیدا دەڵێ: ((پاش چەند ڕۆژێ [مەبەستی پاش گرتنی کەرکووکە–وەرگێڕ] بەرەو کەرکوك فڕیم، بۆ گەڕان بەدوای ئەو ئامرازانەدا کە دەتوانین بەهۆیانەوە بە شێوازێك ئەو کێشە بەپەلانە چارەسەر بکەین، کە بەهۆی هاتنی هێزەکانی بریتانیاوە دروست ببوون، هەروەها بۆ ڕاکێشانی سۆز و دڵسۆزی و نیازپاکی عەشایری کورد بەرەو لای خۆمان)).

دەبێ ئەوەش باس بکرێ، وەك ڕەفیق حیلمی لە ل٥٤ی "یادداشت"ەکەیدا تەئکیدی لێ دەکات، ((هاوکات لەو ڕۆژانەدا ڕەئیسەکانی هەمەوەندیش نامەیان بۆ ئینگلیز نووسیوە و وتوویانە ئامادەن لەڕێی پێشکەشکردنی ئاژەڵ و دەغڵەوە یارمەتی لەشکری ئینگلیز بدەن، بە مەبەستی دژایەتیکردنی تورك و مسوگەرکردنی ئازادی کورد)).

لە سلێمانی‌یەوە دەهاتن، هان دەدران، بەتایبەت کە مێجەر نوئێل نێڵەی ئاگری نەتەوەی کوردی هەڵدەگیرسان و بەرزی دەکردەوە.

نامەوێ ئەوە بڵێم کە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ هۆی ڕووداوەکانی ئەم دەڤەرە، هاوپەیوەند بوون بەو ڕووداوانەی ناوچەی سلێمانی، کە لە زۆر قۆناغ و زۆربەی کاتدا، بەتایبەت لە مانگی مایس تا تەممووزدا، پێوستی بە بەکارهێنانی ڕەتدانەوی سوپایی کردووە. هەرچەند کەرکووك خۆی چەقی ئەو ئۆپراسیۆنە عەسکەریانە و مەیدانی گەورەترین چالاکی لەو بابەتانە بووە.

دەکرێ وەك سەرەنجام بگوترێ کە، دەڤەرەکە بە شێوەیەکی گشتی لەوبارەوە شوێنەوار و کاریگەرییەکی ئەوتۆی تیا بەجێ نەماوە. هەروەها ئەو سسیستەمە عەشایریەی کە لە دێڕەکانی سەرەوەدا ئاماژەمان بۆ کردووە، بە شێوەیەکی بەرچاو، لەماوەی ئەم ساڵەدا بەرەو کامڵی و ڕێکوپێکی نەچوە . لە ناوچەی کەرکووك، دوو لەو شێخە دامەزراوانە، زۆریان پێ‌خۆش بووە کە چوارچێوەی ئەو ئەرکە قورسە لەسەر شانی بێ‌تەماحیان لابری"[١٦].

کاتێ مدیری ئیدارەی (تاووق) تەعین کرا، ٣ شێخی فەرمانبەری ناوچەیی لە پاداشتی دارایی و لە کاروباری حکوومەتی مەنع کران، چونکە سنووری ئەو

---

[١٦] دەســەڵاتدارێتی داگیرکــەر، بــۆ کپکردنــی ڕووحــی شۆڕشــگێڕانە و هەســت و ویــستی ئــازادی و ســەرفرازی خــەڵکی کــورد، بــیری لــەوە کــردەوە کــە دەســەڵاتی ئیدارەیــەکی عەشــایری ناوچــەیی، بکاتــە داردەستی خۆی و، توانیی لەو ناوچانەدا ئەم کەسانە قایل بکات بۆ خزمەتی بەرژەوەندیەکانی ئینگلیز، کە بەداخەوە لەو بارودۆخ و ئانوساتانەدا دەیانکردە دژایەتیکردنی ویستی نەتەوەی کورد:

- لە قەرە حەسەن: شێخ حەبیب تاڵەبانی دانا بە بەڕێوەبەری ناحیە،
- لە قادرکەرەم: شێخ محەمەد عەولکەریمی قادرکەرمی دانا بە سەرۆکی ناوچەکە،
- لە گل: شێخ جەلالی شێخ حەمیدی دانا بە بەڕێوەبەری ناحیە،
- لە کفری: شێخ حەمید تاڵەبانی کرایە جێگری قائیمقام،
- لە ناوچەکانی زەنگنە: عەولکەریم ئاغای بە بەرپرس دانا،
- لە شێروانە: کەریمی فەتاح بەگی جاف بە سەرۆك دەست نیشان کرا (بڕوانە: الملا جمیل روژبیاني، کرکوك في عهد الاستعمار البریطاني والعهود التالیة).

بەڕێوەبەرێتیە نوێیە ناوچەکانی ئەوانیشی گرتبۆوە. لە کفری گاڵتەجاڕی بارودۆخەکە هەر زۆر ئاشکرابوو، پۆلیسی عەشایر دەستیان لەکار کێشایەوە و کشانەوە. بۆ چەند هەفتەیەك شێخە بچووکەکانی داودە، دەلۆو زەنگنە بۆ تانەلێدان بە بچووکی ناوبردوون، مەبەستی شێخ و ئاغا و کوێخاکانە، وەرگێڕ لە هاتوچۆی نێوان کفری و ناوچەکانی دەسەڵاتی شێخ مەحموود و سلێمانیدا بوون، بەڵام لەکۆتاییدا، بە زوویی و بە شێوەیەکی ڕێك، ئاڵۆزی مەسەلەکە چارەسەر و، ئاگری بارە ناوازەکە خامۆش کرا.

نزیك بە ساڵی ١٩٢٠، نەخشەی سیستەمە ئیدارییەکە بەم شێوەیە بوو: ((ناوچەی کەرکووك پێك هاتووە لە: ناحیەی ئاڵتوون کۆپری، کە لە عەشیرەتی ساڵەیی ژێر ڕکێفی شێخ نەجمەدین و هەندێ لەك و شارۆچکەکە خۆی و هەندێ گوندی ناعەشیرەتی پێك هاتووە. ناحیەی مەڵحە، لەگەڵ ئەلبوحەمدان، عەشایری جبوور و هەندێ گوندی کورد. ناحیەی شوان بەگشتی، بەڵام هەندێ لە ناوچەکە شێخ بزێنی لێ دەرهێنراوە، کە لەوەختی تورکەکاندا، بەگشتی بەشێك بووە لەو ناحیەیە. ئەم ناحیەیە یەکڕاست لەلایەن مدیر ناحیەوە بەڕێوە دەبرێ، هەرچەندە لەوەوپێش هەندێ تەماح و ویستی کوێخاکانی ناوچەی شوانی لەسەر بوو.

ناوچەی عەشایری قەرەحەسەن (٦ گوند لەژێر دەسەڵاتی شێخ قادر تاڵەبانیدا) (٤٠ گوندی شێخ محەمەد حەبیب تاڵەبانی) و (١٢ گوند لەژێر دەسەڵاتی کۆنە هاوکارمان شێخ حەمیددا)، ساڵەیی (٢ گوند لەژێر دەسەڵاتی تۆفیق بەگدا)، ناحیەی تاووق کە پێك هاتووە لە سێ بەش، هی دارا بگ (داوودە)، سەی خەلیل ئاغا (کاکەیی) و شێخ عیززەدین (تاڵەبانی)یە. عەشایری عەرەب لەنێوان کەرکووك، تاووق و جەوەڵ حەمرین، گوندەکانیان بە ژمارە ٣٠ دانەن لە دەوربەر و ناو کەرکووك خۆیدا. واتە یارمەتیدەری حاکمی سیاسی A.P.O، بەگشتی ٤ بەڕێوەبەری ناحیە، چوار عەشایر یا شێخی بڕواپێکراوی هەیە، لەگەڵ شارۆچکەکە و گوندەکانی دەوروبەری و عەشایری عەرەبدا.

ناحیەی شوان لە مانگی ئازاردا دانرا، بەڕێوەبەری ناحیەکە لە سەرەتادا لەبەر هەندێ چەوتی و هەڵە پێشوازی لێ نەکراو هەڵلای لێ کرا، ئێستا کارەکان بەجێو ڕێکوپێکن. تاووق، لە مانگی ئابدا کرا بە بەڕێوەبەرێتی ناحیە، لەوکاتەوە شێخەکانی ئەوێ دەسەلاتیان لێ سەنراوەتەوەو هیچ هەڵوێستێکی ناڕەزاییان نیشان نەداوە.

چوار مدیری عەشیرەتەکان، کە ڕاستەوخۆ لەلایەن یارمەتیدەری حاکمی سیاسییەوە سەرپەرشتی دەکرێن، بە مەبەستی خەرج و دەسەلاتی دەوڵەت لە شوعبەیەکی تایبەتدا کۆکراونەتەوە، ئەو شوعبەیە سەر بە حیساباتی ناوەند دەبێ. سنوورەکانیان بەو شێوەیە دەستنیشان نەکراوە، وەك بۆچوون و مەزندەی کوێخاکان، جێگیر و نەگۆڕ بن. هەرچۆنێك بێ، شێخەکان هێندێ کاری قەزاوەت و بەڕێوەبردن دەکەن و بەهیچ شێوەیەك مەبەستیان نییە ئەو کارانە بە شێوەیەك بکەن کە نەگونجێ لەگەڵ ڕێز و کەرامەتی شەخسیی خۆیاندا.

شێوەی کاری بەڕێوەبردنی ئێستای ئێرە، لەوانەیە بۆ چەند ساڵێك بەردەوام بێ، چونکە لەم شوێنە هەرە ئاڵۆزەدا، دەبێ بە مەیل و ئارەزووی شێخ و عەشایرەکان بێ، واتە دەبێ شێوازێکی دەسەلاتی حکومەتییان بەسەرەوە هەبێ، تا ئەوکاتەی بەتەواوتی میکانیزمی سیستمی حکوومەتی دەچەسپێ. ناوچەی کفری لە ماوەی ساڵەکەدا، هیچ گۆڕانکارییەکی ئیداریی بەخۆوە نەبینیوە (لەوە زیاتر کە گۆڕانکاریی کاتی بووەو لە شوێنی تردا باسمان لێ کردووە).

مدیر (بەڕێوەبەر)ی دووزخورماتوو، عەشایری داوودە و بەیاتی هەیە، هەروەها بڕێك تەنگوچەڵەمەی سنووری دەسەلاتی هەیە لەگەڵ شێخ حەمیددا، کە کۆمەڵێ بۆچوون و نامەی شیاو و گرنگ مەسەلەکەی لێ کەوتۆتەوە. مدیری قەرەتەپە، کە بەشی دووەمی ناوچەکەیە، لەنێوان دیالە و جەوەڵ حەمریندا سێگۆشەی خاڵی ڕەنگینی هەیە، کە بەشی سێیەمەکە کفری خۆیەتی. ناحیەی

چوارەم زەنگەنەیە کە لە مانگی ئەیلوولدا دامەزرێنراوە، دەسەڵاتەکەی دراوەتە دەستی مدیری عەشیرەتەکە، عەبدولکەریم[١٧].

عەشیرەتە ناودارەکان

---

[١٧] لەگەڵ دووەم داگیرکردنی شاری کەرکووك و کۆنترۆڵکردنی ناوچەکەدا، ئینگلیز یەکەیەکی ئیداری تازەی بۆ کەرکووك دانا. یەکە ئیداریەکەی بە Division ناو نابوو، کە پاشان کرا بە لیوا (لیوای کەرکووك). ئەم یەکە ئیدارییە، بەگوێرەی دواین یەکەی ئیداری عوسمانی بۆ کەرکووك، ڕەواندوزو کۆیسنجەقو ڕانیەو هەولێری لێ قرتابوو. هەندێ ناحیەی کۆنی لێ کرابوو بە قەزا و ناحیەی تازەشی بۆ زیاد کرابوو. کە ئیدارەکەی بەم شێوەیەی خوارەوە بوو:

١- قەزای ناوەند (مرکز) پێك هاتبوو لە: کەرکووك، داقووق، ئاڵتوون کۆپری، قەرەحەسەن (لەیلان)، شوان، مەڵحە،

٢- قەزای چەمچەماڵ: پێك هاتبوو لە ناحیەی چەمچەماڵ خۆی،

٣- قەزای کفری (صلاحیە) پێك هاتبوو لە کفری، دووزخورماتو، قەرەتەپە، قەڵای شیروانە،

٤- قەزای گل: ناحیەی گل و ناحیەی سەنگاو (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: ئەژی، مێژووی سەردەمە کارگێڕی و بەڕێوەبەریەکانی ناوچەی کەرکووك، گۆڤاری "کەرکوك"، ژمارە ٨).

ئەم یەکە ئیدارییە بە هیچ کلۆجێ ناوی هەولێری تێدا نەبوو، هەرچەندە هەولێر لە ساڵی ١٩٢٣دا بەڕەسمی لە یەکە ئیداریەکەی کەرکووك دابڕا. شایانی باسە، لە ڕفراندۆم و موبایەعەی ئینگلیزدا، مانگی تەمووزی ١٩٢١ بۆ پشتیوانیکردن لە فەیسەڵ، لە سەرجەمی یەکەی ئیداری کەرکووکدا، تەنیا ٢٦١ کەس پشتیوانی کردبوو لە فەیسەڵ بەرامبەر بە ٢٢,٢٦٩ دەنگی دژ (بڕوانە: ل٣٧ی کتێبی: البعد القومي للتغیرات في الحدود الاداریة لمحافظة كركوك، هەروەها ل١٣٣ی کتێبی: Iraq 1900–1950 ی لۆنگریك).

مرۆڤ دەتوانێ هەر لەم ئاکامی ڕیفراندۆمەوە، قەزاوەت بە ژمارەی نەتەوەکانی دەڤەری کەرکووك بکات، چونکە کورد بەگشتی و تورکمانیش- لەگەڵ جیاوازی بۆچوونیاندا بۆ دواڕۆژی دەڤەرەکە- دژی هێنانی دەسەڵاتداریەتی عەرەب بوون و، ئەوانەی عەرەبیش بوون یا ئەوانەی لایەنگری دەسەڵاتی عەرەبی بوون، تەنیا ٢٦١ بوون بەرامبەر بە ٢٢,٢٦٩ کەس .

مانگی حوزەیران، لە سامەڕا کێشەیەکی عەشایری لەنێوان ئەم عەشیرەتە و عەشیرەتی (عەززە)دا کۆتایی هات. لە چارەسەری ئەم کێشەیەدا، عوبێد دەبێ پارە پەرداخت بکات و ناچارە ١١٠٠٠ ڕووپێ و ٢٠ حوشتر پێشکەشی عەشیرەتی عەززە بکات. پەرداختکردنی ئەم پارە و سەرانەیە، ئەرکی هەموو تیرەکانی ئەم عەشیرەتەیە، تائێستا تیرەکانی عوبێد لە گفتوگۆی چۆنیەتی چارەسەرکردن و دابینکردنی ئەم زەرەرەدان[١٨].

ڕووداوی هەرە بەپەلەی ئەم کێشەیە، ئەو هێرشە فراوانە بوو کە (عەززە) کردیە سەر مێگەل و لەوەڕگەکانی عوبێد، کە زۆربەیان لەڕاستیدا موڵکی کریستیانەکانی کەرکووکن. گێڕانەوەی سەرتاپای ئەو مێگەلانە، یەکەم بڕیاری ئەنجومەن (مجلس) بوو، پاش ٦ مانگ مێگەلەکان گێڕدرانەوە[١٩].

ڕووداوە بچووکەکانیش، ئەوانەن کە لەنێوان تیرەکانی عوبێد خۆیدا ڕوویان دا، بەتایبەت نێوان تیرەی (جاسم المحمد) و تیرەی (فرحان الروضان) و ئەوەی نێوان (لهێب) و (بەنی عێز). عوبێدەکان ئەمساڵ هەموو، دەغڵودانێکی چاکیان هەبوو، لەگەڵ داهاتی بەکرێدانی حوشترەکانیاندا (بە نابەدڵی بەکرێیان دان) بە سوپا و بۆ کاروباری هاوینەی سوپا [٢٠].

---

[١٨] خوالێخۆشبوو ئەحمەد خواجە، لە ل١٠٥ی "چیم دی"دا دەڵێ، بەپێی پرۆگرامی تایبەتی سەردانی مەلیك مەحموود و پیشاندانی هەماهەنگی، لە بەرەبەیانی ١٩٢٢/٩/٢٧دا عەشیرەتی عوبێد، لەپێش عەشیرەتە کوردەکانیشەوە، یەکەم عەشیرەت بووە کە بە خزمەتی شاهانەی مەلیك مەحموود گەیشتووە.

[١٩] ئەگەر ئەو بۆچوونەی ئەم ڕاپۆرتە، لەوەی کە لەوەڕگەکانی عوبێد موڵکی کرستیانەکانی کەرکووکن، بناغە و بنەمای قانوونییان هەبێ پرسیاری ئەوە دێتە ئاراوە کە، ئایا ئەو لەوەڕگایانە کەوتوونەتە کوێی کەرکووك ؟ ئایا ئاکامی موڵکایەتی ئەو لەوەڕگایانە لەپاش دامەزراندنی دەوڵەتی عەرەبی بەرەوکوێ چووە ؟ ئەگەر هەر لەژێر کۆنترۆڵی عەشیرەتێکی عەرەبیدا مابن و خاوەندە ئەسڵیەکانیان بێبەش کرابن، ئایا ئەمە دەرسێکی تاڵی مێژوویی پشگوێ خراو نییە، کە ئەوەتا ئەمڕۆکە لە هەمان شاردا دووبارە دەبێتەوە ؟

[٢٠] داوا لە خوێنەر دەکەم بگەڕێتەوە سەر ئەو پەراوێزەی کە لەسەر عەشیرەتی هەمەوەند نووسراوە. ئەوان بە نامە بۆ یارمەتیدانی لەشکری ئینگلیز ئامادە بوون، نەك بەکرێ، بەڵکوو بەخۆڕایی و وەك هاوکاری ئامادە بوون ئاژەڵ و ئالف و دەغڵودانی خۆیان پێشکەش بکەن بە ئینگلیز، تەنیا بۆ ئەوەی

بەیات:

ئەم عەشیرەتە لە چەندین لاوە تووشی توندو تیژی بووە، لە کێشەیەکی بەردەوامدایە لەگەڵ عەشیرەتی (عەززە) و (ئەلبوعەلقە)دا، کە تیرەیەکە لە عوبێد جیابوەتەوە. ئەم کێشەیە لە بەهار و هاوینی ئەمساڵدا بەردەوام بووە.

لە پایزدا، پێکدادانی ئەم دوو لایەنە گەیشتە ئاستێکی پڕمەترسی کە چارەسەرکردنی بووە پێداویستیەکی زۆر گرنگ، لەپاش چەندین هەوڵی سەرنەکەوتوو بۆ زیندووکردنەوەی شێوازی چارەسەرکردن. لەکۆتاییدا مانگی یانزدە لە (دێلتاوە) پڕۆسەی چارەسەرکردنەکە سەری گرت. ئەم ئاشتبوونەوەیە، وەك دەڵێن دەبێ جیاوازیەکانی نێوان (عەززە) و (بەیات)ی نەهێشتبێ، هەرچەندە لەپاش ئاشتبوونەوەکەش شەڕ و پێکدادان هەر ڕووی داوە. کێشەکانی نێوان (بەیات) و (ئەلبوعەقلە) دەبێ لە ماوەیەکی کەمدا چارەسەر بکرێن[٢١].

زەنگەنە:

سەرەتای ساڵی ١٩١٩ ئەوەی پیشان دەدا کە ئەم عەشیرەتە بەگشتی مژوڵی دژایەتیو پاوانخوازی بوون، بەشێوەیەك کە فەرماندە ناوچەییەکانی سەر بە حاکمی سیاسی تائێستاش بێتوانا بوون لە ئارامکردنەوە و کۆتاییهێنان بەو بارودۆخە ئاڵۆزەیان. ئەم بارە دژوارە بۆ چەند مانگێك بەردەوام بوو، تا لە مانگی حوزەیراندا یارمەتیدەری حاکمی سیاسی کفری، توانیی ڕێککەوتنێکی ڕووکەش لەنێوان هەردوولادا بە ئەنجام بگەیەنێ. لایەنی عەزیزی جاسم ئاغا و لایەنی محەمەد کەریم ئاغا. ئەوی دواییان لەم چەندانەدا لە کاری ڕەسمی حکوومەتدا سەرنەکەوت و، تەنیا وەك سەرۆکی زەنگەنە مایەوە و بواری سەرهەڵدانەکەی شێخ مەحموودی قۆزتەوە و پەیوەندی خۆی بە

لە جەور و ستەمی تورك ڕزگاریان ببێ. عوبێد بە پارەو بە نابەدڵیش ئاژەڵی خۆیان بەکرێ داوە بە ئینگلیز، بەڵام ئینگلیز هەر لایەنگری دامەزراندنی دەسەڵاتی عەرەبی بووە ـ

[٢١] وەك ڕاستییەکی مێژوویی دەبێ بگوترێ عەشیرەتی بەیات، جیاواز لە هەر عەشیرەتێکی تری کوردستان، وەك ئەوەی بەزۆری تورکمان بوون، عەرەب و کوردیشیان تێدا هەیە. تورکمانەکانیان بەزۆری دانیشتووی شارۆچکەی تووز بوون، عەرەبەکانیان نیشتەجێی نێوان (سلێمان بەگ) تا دێلتاوە و، کوردەکانیشیان زیاتر لە خانەقین و دەوروبەری نیشتەجێ بوون.

دوژمنانەوە بەست" ئێستا یاخییەو لەو ڕۆژەوەی هەڕای کردووە، داواکراوێکی تاوانبارە لەلایەن ئێمەوە [٢٢]. ناوبراو لە دواین ڕۆژانی ساڵدا، داوای دەخالەت و لێخۆشبوونی کردووە و، ئێستا لە داواکەی دەکۆڵرێتەوە. لە مانگی ئەیلوولەوە، گوندەکانی زەنگەنە وەك ناحیەیەك بەیەکەوە گرێدراون، هەندێ نەشونمایان کردووە و ژیانەوەیەکیان تێکەوتووە.

جاف:

لەنێوان کانوونی یەکەمی ١٩١٨ و نیسانی ١٩١٩دا، لەکاتی گەرمیان و کوێستان کردنی ساڵانەی ڕەوەندی جافدا بەرەو کفری، هەندێ کێشە و تاوانکاری ڕوویان دا. ئیدارەکردنی ئەم عەشیرەتە بەڕەسمی لەلایەن کارمەندی یارمەتیدەری حاکمی سیاسییەوە بۆ کاروباری عەشیرەتەکان بەڕێوە دەچوو. ئەویش لەلایەن حاکمی سیاسی سلێمانییەوە سەرپەرشتی دەکرا. شایانی باسە حاکمی سیاسی چەند هەفتەیەك لە کفری مایەوە.

ئەوان، تیرەکانی جاف، لە مانگی نیسان و مایسدا بەبێ هیچ دەنگ و هەڵلایەك ئەو ناوەیان چۆڵ کرد، وەك هەموو جارێ چەند ماڵێکیان لەوێ بەجێهێشت. ئەو ماڵانە بۆ کۆکردنەوەی خەلەو خەرمان مابوونەوە. کەریم بەگ، لە کەلار مایەوە، بەڵام پاشان مانگی ئەیلوول لە هەڵەبجە کارێکی حکوومەتیی پێ سپێردرا.

داوودی:

---

[٢٢] یەکێ لە هۆیە سەرەکیەکانی دواکەوتنی نەتەوەی کورد لە سەرجەمی مێژوویدا، شەڕی ناوخۆیی و کێشەکانی پاوانخوازی بووە. ئەو سەردەمەش کە بەڕاستی لەپاش لێکداپچڕانی ئیمپڕاتۆریەتی عوسمانی، سەردەمی ئازادی و سەرفرازی گەلان بووە، هەلی زێڕین بووە بۆ کوردیش، کەچی بەداخەوە دەسەڵاتدارانی ئەو زەمانەی کورد کە سەرۆك عەشیرەتەکان بوون، هەمیشە لە شەڕی ناوخۆو پێکدادانی ناوخۆیی و پاوانخوازیدا بوون. ئەم حاڵەتە لە هەموو ناوچەکانی کوردستاندا، لە دەڤەری کەرکووك و گەرمیاندا زەقتر و خەستتر بووە. بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونە، مرۆڤ دەتوانێ بچێتەوە سەر خوێندنەوەی شیعرەکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، مەبەستم ئەو شیعرانەیەتی کە تایبەتن بە شەڕی تاڵەبان و جاف و داوودە و هتد ...ی ناوچەی گەرمیان، تا ئەو وێنە تاڵانە ببینێ.

بەهۆی فەرمانەكانی شێخ مەحموودەوە، هەندێ ئاژاوەی كاتی لەناو ئەم عەشیرەتەدا پەیدا بووە. دەبێ بەزووترین كات پاداشتەكانی یارمەتیدەری حاكمی سیاسی، لەو هێز و لایەنانە بپردرێ كە هاوبیری "شێخ"ن.

تاڵەبانی:

ساڵی ١٩١٩ بارودۆخ و هەڵسوكەوتی ئەم عەشیرەتە گەورەیە، هەروەك خۆی بەبێ گۆڕان ماوەتەوە. شێخ حەبیب خۆی وا پیشان داوە كە بەشێوەیەكی بەردەوام گوێڕایەڵە، بەڵام زۆر ژیر نییە. شێخ حەمید، لەگەڵ ئەوەی بەتەمەنە و نەخۆشیشە، بەڵام دەسەڵات و پایەی هەر لەبەر چاوەو سوودی بینیوە لە پشتیوانی و ڕێزلێگرتنی حكوومەت[٢٣].

شوان:

لە سەرەتای ١٩١٩ەوە سەرلێشیواو و پەرش‌وبڵاون. لە ساڵەكەدا تیرەكانی عەشیرەتەكە بەرامبەر بە دەسەڵاتی بەڕێوەبەری ناوچەكە، لە دژایەتیكردن و ڕق‌پیشاندان نەوەستاون و سووربوون لە سەر ویستەكانی خۆیان. ئێستاش هەندێ ئاماژەی ناڕەزایی و سەركێشی تریان دەركەوتووە. دوو گوند لە گۆشەی ڕۆژهەڵاتی باشووردا، چوونەتە ناو هێزەكانی شێخ مەحموود. عەزیز شەریف

---

[٢٣] بڕوانە: ئەم بانێك و دوو هەوایەی ئینگلیز لەم ڕاپۆرتەی دەڤەری كەركووكدا دەیانەوێ وا پێشان بدەن كە ئەمان پیاوەتییان نواندووە بەرامبەر بە شێخە كوردەكان، تا ئەوانەی سەر بە خۆشیان بوون. كەچی لەڕاستیدا ئینگلیز لە هاتن و پاشانیش كاتی تەنگانەكاندا سوودیان لە هێز و دەسەڵاتی كورد بینیوە بۆ پاراستنی بەرژەوەندی خۆیان. بۆیە دەبینین یەكێكی وەك مسز بێڵ سەبارەت بە هەمان شێخ حەمید، لە ل٤٧ی ڕاپۆرتەكەیدا كە ساڵی ١٩٢٠ بۆ لەندەنی ناردووە، دەڵێت: ((لە ناوچەی كفری، ڕەنگدانەوەی هێزو توانای شێخ حەمید تاڵەبانی لە بەرژەوەندی ئێمەدا بووەو....

.(Review of civil Administration of Mesopotamia)

جەلیل هێشتا هەر یاخییە، کەریم خدریش لە بەغدا لە بەندیخانەیە. عەشیرەتە بچووکەکان ئەوە ناهێنن باس و خواسێکی تایبەتیان لەسەر بنووسین [٢٤].

ئەنجومەنی دەڤەر ... هتد:

بۆ جێبەجێکردنی ویستەکانی حاکمی مەدەنی Civil Commissioner، کاری دامەزراندنی ئەنجومەنێك بۆ دەڤەرەکە لە ئەیلوولدا تەواو کراوە. ئەنجومەنەکە پێك هاتووە لە حاکمی سیاسی، وەك سەرۆکی ئەنجومەن، یارمەتیدەری حاکمی سیاسی وەك جێگری سەرۆك و دوو فەرمانبەری کۆن و دە کەسی تر وەك ئەندام، وەك نوێنەری عەشیرەتەکان و بەرژەوندیە هەمەجۆرەکانی تر-خرستیان، جوولەکە، جووتیار، بازرگان، پیاوانی ئاینی، کارمەندو..هتد-یەکێك لەوانە قایل نەبوو و ڕەفزی کرد ببێتە ئەندامی ئەنجومەن [٢٥].

یەکەم کۆبوونەوە کە پێك هاتبوو لە دوو بەش، لە ڕۆژانی ٢٠ و ٢٢ی مانگی تشرینی یەکەمدا بەسترا. زۆر بەداخەوە حاکمی سیاسی لەو کۆبونەوەیەدا ئامادە نەبوو. خاڵەکانی پرۆسەی کار و ئاکامەکانی، هەروەك ئەوانەن کە لەو ڕاپۆرتەدا

---

(٢٤) چۆن ناهێنن باسێکی تایبەتیان لەسەر بنووسین ! ئەی عەشیرەتی دەلۆ نەبوو کفری لە ئینگلیز سەندەوە و بۆ ماوەیەك ئیدارەی سەربەخۆیی تێدا دروست کرد؟! من پێم وایە نەنووسینی ناوی عەشیرەتەکانی تر، مەبەستی سیاسی و هاوسەنگی نەتەوەیی تێدا هەبوە. دەنا چ بە ژمارە و چ دەسەڵات و ژمارەی چەکدار، عەشیرەتەکانی (جەباری، هەمەوەند، کاکەیی، ڕۆژبەیانی، شێخانی، دەلۆ، شەرەفبەیانی، ساڵەیی و سیامەنسووری و زەند و پالانی و....هتد، هیچیان لەوانە کەمتر نەبوە کە ناویان لە ڕاپۆرتەکەدا هاتووە. بەڵام دیارە پێدەچێ وا بیرکرابێتەوە کە ناوهێنانی هەموو عەشیرەتە کوردەکان، داشکانی هاوسەنگیی نەتەوەیی زۆر زەق دەکاتەوە، بۆیە باشتر بووە لە کورتی بیبڕنەوە .

(٢٥) ئەم ئەنجومەنە بۆ یەکەم جار لەکاتی دەسەڵاتی لۆنگریکدا دروست کرا. پێك هاتبوو لە ٢ ئینگلیز و ١٠ کەس لە هاووڵاتیانی کەرکوك و دەوروبەری و دوو فەرمانبەر، ئەوانە، ٦ یان کورد و ٤ تورکمان و ١ کرستیان و ١ جوو بوون (بڕوانە: ل٨٧ی هەمان سەرچاوەی A.T.Wilson). شایانی باسە، پاشان بەهەمان شێوە لەکاتی دەسەڵاتدارێتی مێجەر سۆندا، لە سلێمانیش ئەنجومەنێکی ١٢ کەسی دەستنیشان کرا (بڕوانە: ل٢٠ی "یادداشت"ی ڕەفیق حیلمی، ب٢).

هاتوون کەوا بەجیا بۆ حاکمی مەدەنی ڕەوانە کراوە. بۆیە پێویست ناکات لێرە دووبارە بکرێنەوە و، لەوەش ناچێ ڕاپۆرتی ئیداریی شوێنێکی شیاو بێ بۆ باسکردنی ڕاشکاوانەی نرخ و بەهای ئەو ئەنجومەنە. لە چواری ئابدا، میوانداریيەکی شیاو بۆ کەسە ناسراوەکانی دەڤەرەکە سازکرا. میوانداریەکە لە سەرای کەرکووك جێی گرت و زۆر بەچاکی بەڕێوەچوو، بەشێوەیەکی گشتی جێی ڕەزامەندی بوو.

بەرامبەر بە هاوکاریکردن و کارکردنی چالاکانە لە هێزەکانی حکوومەتدا، بە مەبەستی چوونە ناو یاخیبوونەکەی شێخ مەحموود، لە مانگی مایس و حوزەیراندا، هەستێکی قووڵو گشتیی ڕەتکردنەوە لەناو عەشایرە کوردەکاندا پێشان درا. بەپێچەوانەوە تاڵەبانیەکان بەردەوام هاوکاری خۆیان بۆ حکوومەت و دژ بە یاخیبووەکان پیشان دەدا [٢٦].

---

[٢٦] لەناو ئینگلیزەکانی ئەو سەردەمەی میسۆپۆتامیادا، بەرامبەر بە دواڕۆژی کورد و ناوچە کوردنشینەکان، چەندین بۆچوون هەبوە، کە بەپێی کەسەکان و هەڵکشان و داکشانی ویست و بۆچوونەکانی بریتانیا لە ناوچەکەدا، دەگۆڕدران.

بۆ نموونە، مسز بێلی (عیراقیویست) کە بە هەموو شێوەیەك مەبەستی بووە ئەو سێ ویلایەتە – بەغداد، بەسرە و مووسڵ– بکاتە دەوڵەتێکی عەرەبی بەناو عیراق، ئەوەتا لەخۆڕا، بەبێ هیچ بەڵگەیەك، بۆچوونێك دەردەبرێ کە بەتەواوەتی دژ بەم بڕگەیەی سەرەوەیە. ئەو لە ل٦١ی ڕاپۆرتەکەیدا دەڵێ: ((عەشایری دەوروبەر و خەڵکانی شارەکانی کفری و کەرکووك، پێیان خۆش نەبوو بچنە ژێر دەسەڵاتی شێخ مەحموود)) (Review of the Civil Administration of Mesopotamia.).

ئەم بۆچوونەی مسز بێل، وەنەبێ تەنیا هی خۆی بێ، بەڵکوو وانەیەکی ڕۆژانە بووە کە لە بەرپرسەکەشی، واتە Arnold Talbot Wilson یەوە وەریگرتووە.

ویڵسن هەر لەو ڕۆژانەدا گوتوویەتی: ((من بە بەردەوامی بۆ چەند مانگێك پاش ئاگربەستو وەستانی شەڕ، لەسەر ئەو باوەڕە بووم کە بە هەر شێوەیەك بێ، دەبێ لە میسۆپۆتامیادا حکوومەتێك دابمەزرێنرێ. بۆ بەردەوامی و پتەوی ئەو حکوومەتە، زۆر گرنگە سێ ویلایەتەکە، بەسرە، بەغداد و مووسڵ بەشێ بێ لەو حکوومەتە ...)). ویڵسن دەیزانی زۆربەی ویلایەتی مووسڵ عەرەب نین و کوردن، دەیزانی کورد نایەوێ لەژێر ڕکیفی دەوڵەتی عەرەبدا بن، بەڵام ئەو

دییەکانی قەرەحەسەن، لەگەڵ ئەوەی کە چەکدارانی شێخیان تێدا بووە، ڕازی نەبوون هاوکارییان بکەن. عەشیرەتی شوان، دوو گوندیان چوونەتە ڕیزی

سەبارەت بەو بۆچوونەی خۆی هەموو ئەم فاکتەرانەی وەلام ناوە. ئەوەی ئەم بیری لێدەکاتەوە، دامەزراندنی دەوڵەتێکی کۆڵۆنیاڵی تر بوو و هیچی تر (بڕوانە:

Kurdistan times, Vo.١ No.٣, December ١٩٩٣.

The men who put the kurds into Iraq: percy Cox and Arnold .T. Wilson, by David A . korn , p٨٨-١٠٩.

مێجەر نۆئێلیش، کە بارودۆخی پشتیوانیکردنی عەشایری ناوچەکەی بۆ شێخ مەحموود و شۆڕشەکەی بەدی دەکرد، هەوڵی دەدا، نەك تەنیا لە گەرمیان، بەڵکوو لە سەرووی زێش، لەم بارودۆخە تێبگات. ئەوەبوو، وەك ئەوەی ئاشکرایە لە سەفەرەکەیدا بۆ ڕەواندوز لە ١٩١٩/١/١دا ئەوەی بۆ دەرکەوت کە خەڵکی شارۆچکەکە و خەڵکانی دەوروبەریش بە زۆری لایەنگری دەسەڵاتی شێخ مەحموودن. هەڵبەتە ئەم باری دوودڵییە، دەسەڵاتدارانی ئینگلیزی لە زۆر شوێندا، بەتایبەت لە کەرکووك و کفری، دەخستە سەر ئەوەی چ وەك مامۆستا ڕەفیق حیلمی دەڵێ، بە هاندان ((شارەکانی کەرکووك وکفری و هەندێ لە ڕەئیسە کوردەکانی تر هان بدەن کە نەیێنە ژێر دەسەڵاتی حوکمی شێخ مەحموود)) (یادداشت، ب١، ل٧٠). هیچ لۆجێکێك بوار بەو بۆچوونە نادات، ئەگەر عەشایری کوردی کەرکووك و گەرمیان هاوکارییان نەکردبێ، یاخود خۆیان یەکڕاست بەشدارییان نەکردبێ لە لەشکری شێخ مەحمووددا، لەشکرەکە توانیبێتی وەك ئەم کرۆنۆلۆژیە مێژووییە لە ناوچەکانی گەرمیان، بەم قارەمانیەتانە هەڵسابێ:

– ١٩١٩/٥/١٣ کاروانێکی عەسکەری ئینگلیز، کە چەك و سیلاحێکی زۆری پێ بووە لە کەرکووکەوە ئەهاتە سلێمانی، لەلایەن کوردەکانەوە شپرزە کراوە (یادداشت، ب١، ل١١٥).

– ١٩١٩/٥/٢٥ هێزێکی ٥٠ کەسی قەڵای چەمچەماڵ و چەمچەماڵیان ڕزگارکرد (چیم دی، ل٤٥). هەڵبەتە ئەم هێزە بە سەرکردایەتی سەرۆکی تیرەیەکی هەمەوەند بووەو زۆربەی پێشمەرگەکانیش هەمەوەند بوون.

– شەوی ٣٠/٢٩ی مایسی ١٩١٩ لە ناوچەی قەرەهەنجیری نزیك بە کەرکووك، پێشمەرگەکانی دزڵیو، هەمەوەند و مەنمی، لەگەڵ هێزێکی ئینگلیزدا بەشەڕ هاتوون.

– ١٩١٩/٦/٣ هێزێکی پێشمەرگەی حکوومەتی کوردستان لەلای (چیمەن) بۆسەیەکیان بۆ قافڵەیەکی سوپای ئینگلیز ناوەتەوە و یەك ئەفسەر و ١٥ سەربازیان کوشتووە (بۆ زانیاری زیاتری ئەم کرۆنۆلۆژیە، بڕوانە: کتێبەکانی A.T. Wilson، "چیم دی"ی ئەحمەد خواجە، "یادداشت"ی ڕەفیق حیلمی). .

یاخیبوونەکەی شێخ مەحموود، بەڵام ئەوانەی تر بێدەنگن. عەشایری دەوروبەری تاووق و دووز، هەروەك خۆیانن، هەندێ تیرەی زەنگنە (هەروەك لە شوێنی تردا باس کراوە) چوونەتە ڕیزی ڕاپەڕینەکە [٢٧]. ئەوەش بەڵگەی سروشتی و شیاوی بۆ ڕەخساندووین کە لەمەودوا بۆ یەکەم جار هەوڵی جددی بدەین تا ناوچەی عەشیرەتەکان بە بەکارهێنانی هێز کپ بکەین و دایانسەکنێنین[٢٨].

جافە نیشتەجێبووەکان، هەموو لە دەوری کەریم بەگ کۆبوونەتەوە، کەریم بەگیش یارمەتیی داوین و خۆی بە گوێڕایەڵمان دەزانێ. سیاسەتی ئێمە بەرامبەر بەو عەشیرەتە کوردانەی کە بە سۆز و هەست زۆر کوردانە نین، زۆر ڕوونە، هەتا دەکرێ وازیان لێ بێنین و لاقەیان نەکەین. بە شێوەیەکی کامڵ و بەردەوام، بەڵام بە

---

[٢٧] ڕاستی مێژوویی ئەوەیە: هەموو ئەو عەشیرەتانەی سەرتاسەری ویلایەتی مووسڵ (باشووری کوردستان) کە هاوکاری شێخ مەحموود و تێکەڵ بە شۆڕش نەبوون، لە پەنجەی دەست تێپەڕیان نەکردووە. ئەوانەش نەك دژی ویستەکانی نەتەوەکەیان بوون، بەڵکو ناڕێکی نێوانیان لەگەڵ شێخ مەحمووددا، وای لێکردوون هەڵوێستی تێکەڵ نەبوونی شۆڕش وەربگرن. بۆیە هەروەك ئەحمەد خواجە لە بەرگی دووەمی (چیم دی)یەکەیدا دەڵێ:((ئەو عەشیرەتانەی تێکەڵ بە شۆڕشی شێخ مەحموود نەبوون، ئەمانەن:

– لە هەڵەبجە، بەگزادەو عەشیرەتی میکایلی جاف،
– لە قەرەداغ و سەنگاو، شێخانی کرپچنەو قادر کەرەم،
– لە ناو هەمەوەند، فەقێ قادر و موشیر ئاغا،
– لە سروچك، بەشێ لە شێخانی بەرزنجە،
– لە سووریداش، بەشێ لە شێخانی سەرگەڵوو، شێخ عارفی سەرگەڵوو.

بێگومان هەر هەڵوێستی کوردانی عەشایری گەرمێن خۆی بوونەتە هۆی ئەوەی کە پاش ڕزگارکردنی شاری سلێمانی لە دەسەڵاتی مێجەر سۆن و لەشکری ئینگلیز، ڕۆژی ١٩١٩/٥/٢٠ ، یەکسەر شێخ مەحموود فەرمانی حوکمداریی خۆی دەربکات و داوا بکات سوپای کورد بەرەو کەرکووك ببزوێ و شەوی ٢٣/٢٢ی هەمان مانگ، بارەگای سەربازیی خۆی لە دەربەندی بازیان دابمەزرێنێ (چیم دی).

[٢٨] دەسەڵاتدارانی ئینگلیز کە بۆیان دەرکەوت، ویستی خەڵکی کورد بە پێچەوانەی ویستی ئەوانە و وا خەڵکەکە (لەپاش شۆڕشەکەی سلێمانی، ساڵی ١٩١٩ دەستیان کردووە بە ئاژاوەنانەوە لە کەرکووك، لە کفری مانگی ئاب شارۆچکەکەیان داگیر کردووە (ل١٢٤ی لۆنگریگ)، ئەم شێوە بڕیارەیان دەرکردووە کە لەمەودوا هەوڵی جددی بدەن بۆ داسەکناندنی خەڵکە ڕاپەڕیوەکە.

ئاگادارییەوە، پشتیوانی بکەین لە ڕەگ و دەماری نەتەوەیی و عەشایرییان، تا ئەو ڕادەیەی عەدالەت و سیاسەتمان بوار دەدات پشتیوانی بکەین لەو سەرکردە میللییانەی کە هەیانە، بێ ئەوی هانیان بدەین و بیانخەینە سەر خەیاڵێکی وا بۆ دامەزراندنی بەڕێوەبەرێتییەك کە زۆر جیاواز بێ لەوەی عیراق [٢٩].

گوندە تورکمانیەکان، ئەوەندە گوێبیست نین، بەڵام چوونە ناویان ئاسانە" قەرزەکانیان فراوانە کە زیاتر بە مەزەندە و خەمڵاندنە. ئەوانە هەستێکی تایبەت و نامۆیان هەیە کە زیاتر بەرەو گلەیی و گازندە و نارەزایی بوونیان دەبات. بەڵام ئەمانە ئەو بەشەن کە بێگومان زۆریان لەم بارودۆخە چەشتووە و هەندێ لە خراپەکاریەکانی دواین ڕۆژانی تورکەکانیان لەئەستۆدایە. ئێستاش بە شێوەیەکی بەرچاو لەگەشەکردندان.

عەشایرە عەرەبەکان، لەم دوانزدە مانگەدا زۆر سەرقاڵی چارەسەرکردنی کێشە کۆنەکانی خۆیان بوون و، دەتوانین بڵێین نرخی چارەسەریەکان زۆر بە ئاسانی و بە کەمی بە دڵی لایەنەکانیان تەواو بووە.

ئەوان—عەشایرەکان—بە ڕووکەش پێشوازیکەرو گەرمو بەسۆزن، بەڵام لەڕاستیدا بەبێ نارەزایی و بێترس و مەترسی نین و، ئەوانە لە سڵ دوو شت دەکەنەوە: لەوەی کە داوا و ویستەکانی حکوومەت بەزۆر بسەپێنرێن و، لەوەش کە گوایە ئێمە بەتەماین سیستەمی سەربازی زۆرەملێ (تەجنید ئیجباری) جێبەجێ بکەین.

لەناو شاردا، هەندێ کەس و کۆمەڵی بەهێز و توانا، زۆر بە چاکی دەستەمۆ کراون. ئەم حاڵەتە بەگوێرەی ژمارەیەکی بەرچاوی پیاوانی ئاینی، حاڵەتێکی واقیعی و ڕاستە. دوکانداران و پیشەکارەکان بێلایەنن. بەڵام بێکارەکان، فەرمانبەرە بچووکە دەرکراوەکان،

---

[٢٩] ئەم بۆچوونەی کە سەبارەت بە ویستەکانی گەلی کورد لە ڕاپۆرتەکەدا هاتووە، دروست ئەو بۆچوونەی ئەرنۆڵد وێلسنی حاکمی مەدەنی گشتییە کە (لە موئتەمەری لەندەن، ٦ی کانوونی یەکەمی ١٩١٩ ، پێشکەشی کرد. ئەو لەو بۆچوونەدا بوو کە هەرسێ ویلایەتەکە، مووسڵ و بەغداو بەسرە، دەبێ بکرێنە دەوڵەتێکی عەرەبی ژێر ماندێتی بریتانیا). ئەوەش بۆچوونی گشتیی زۆربەری دەسەڵاتدارانی ئینگلیز بوو لە میسۆپۆتامیا، جگە لە بۆچوونەکەی مێجەر نۆئێل (بڕوانە: جلال الطالباني، کردستان و الحرکة القومیة الکردیة، ص٢٠٧).

خانەنشینانی بێمووچە و ئەفسەرە بێکارەکان، زۆربەیان دەیانەوێ کار و لێپرسراوێتییان بدرێتێ یا بەرسیارێتی جارانیان وەربگرنەوە. ئەمانە هێشتا نەیانوێراوە دەنگیان زوڵاڵ بکەن و ناڕەزایی بیستراویان لێ دەبیستریٚ. بەڵام بێشك لەماوەی ١٢ مانگی داهاتوودا، ڕێژەی ناڕەزایی و تووڕەبوونیان بەرز و ئاشکرا دەبێ[٣٠].

هەڵبەتە لەناو ئەم چین و توێژە بەهێزانەدا، هێزێکی دەسەڵاتداری خرستیانی ڕۆژئاوایی، هەرگیز ناشێ خۆشەویست بێ و دەوروبەر قینی لێ نەبێ. بێشك کەمکردنەوەی ژمارەی ئەو چین و توێژە، دەنگیان بێهێز دەکات، چونکە بێ دوودڵی ئامادەبوون بۆ خۆفرۆشتن بە هەر کەسێ زیاتر و زۆرترین پارەیان پێ ببەخشێ[٣١].

---

[٣٠] نەك لەماوەی ١٢ مانگدا، بەڵکوو هەر بە چەند مانگێ دوای ئەم ڕاپۆرتە، جگە لە عەشایری کوردی دەوروبەر و کوردانی نەتەوەپەروەری ناو شارەکە، تورکمانەکانیش بە هاندانی پاشماوەی دەسەڵاتداران و هەوادارانی دەوڵەتی تورکی عوسمانی، هەڵسان بە خۆڕێکخستن و هەوڵ و ململانێ و دژایەتیکردنی بریتانیا. ئەوەتا مامۆستا عبدالرزاق الحسنی لەوبارەیەوە دەڵێ: ((کۆمەڵەی نهێنی تۆرانی، کۆمەڵەیەك بوو لە شاری کەرکووك، ساڵی ١٩٢٠ دامەزرێنرا، مەبەستی داواکردنی گێڕانەوەی دەوڵەتی عوسمانی و ... شێخ قادری سیامەنسووری هەڵبژێردرا بوو بە بڕواپێکراوی کۆمەڵەکە. بە ڕێگەی ئەویشەوە عەشیرەتی سیامەنسووری و هەندێ لایەنی دینی، لایەنگری گێڕانەوەی دەوڵەتی تورکی عوسمانی بوون)) (الثورة العراقية الكبرى، دار الكتب–لبنان، ص٢٤٦).

[٣١] پێوستە خوێنەر لەم کۆپلەیە، وا تێنەگات کە خەڵکی ئەو شارە و ناوچەکە بەگشتی، لەو کەسانە بووبن کە هەرکێ بەخشندە بووبێ بۆیان، بۆی هەڵپەڕیبن، بەڵکوو دروست دەبێ بگەڕێتەوە بۆ زانینی بارودۆخی ئابووری و دارایی خەڵکەکە لە دوا ساڵانی شەری یەکەمی جیهانیدا. واتە بگەڕێتەوە بۆ ساڵانی ئەو گرانی و قڕوقاتییە کە دنیا بەگشتی و ویلایەتەکانی دەوڵەتی عوسمانی بەتایبەتی گرتبۆوە. هەڵبەتە چ فاکتەری یەکەم شەڕی جیهانی و چ گەندەڵی و ناڕێکی و نادڵسۆزی کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی، بەتایبەت لە هەرسێ ویلایەتەکەی میسۆپۆتامیادا، کارەساتی ئابووری و نەهامەتی خەڵکەکەی گەورە و خەستتر کردبوو. ئەوەتا "محمد طاهر العمري" لە ل١٣٨ی کتێبەکەی (تاريخ مقدرات العراق السياسية)دا لە یادداشتی "محمدامين العمرى"یەوە، دەڵێ: ((برسێتی ئاژەڵەکانیشی گرتەوە، بۆیە هەزاران ئاژەڵیماڵی دەتۆپین و ئێمەش بەچاو دەمانبینی زۆر لە ژنان و پیاوانی هەژار بۆ هەڵگرتنەوەی هەندێ لە گۆشتی ئەو ئاژەڵە تۆپیوانە، کێبەرکێ و پاڵەپەستۆیان بوو، گۆشتەکەیان دەبردە ماڵەوە و دەیانکوڵاند و خۆیان لە برسێتی و مردن ڕزگار دەکرد...)). هەروەها لە ل١٤٠دا دەڵێت: ((لەکورتی بیبڕمەوە دەڵێم: برسێتی ساڵی ١٩١٧/١٩١٨ گەورەترین و سامناکترین کارەسات و زەرەرمەندیی ویلایەتی مووسڵ بوو، حاڵەتێکی وا بوو، نموونەی کەمی لە دنیادا ڕووی دابوو...) (بڕوانە: تاريخ مقدرات العراق السياسية، الجزء الاول، بغداد، ١٩٢٤).

(٢)
قانوون و سیستەم[٣٢]

لە ماوەی ساڵێکدا هەموو ئەو تاوانانەی کە لەلایەن دادگاکانەوە تەماشاکراون، نێردراون بۆ سکرتاریەتی دادوەری Judicial Secretary ی وەزارەتی داد. ژمارەی ئەو بابەت و کارانە لەم ڕاپۆرتەدا دووبارە نابنەوە. دەشێ ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە ژمارەی ئەو کارانە لەمەودوا بەو فراوانیە ناشێ دووبارە ببنەوە، بەتایبەت لەو شوێنانەدا کە بە ئاستی جیاوازەوە دەسەڵاتی ناوەندییان تێدا دراوە بە عەشیرەتەکان و، داننانیش بە توانا و دەسەڵاتیاندا بووە بە واقیعێکی سەلمێنراو.

ئەو شێخانەی کە سەر بە حکوومەتن، هەوڵیان داوە تا بکرێ ژمارەیەکی زۆر لە ڕووداوی سەرکێشیەکان، سەرکوت بکەن، یا چارەسەرییەکیان بۆ بدۆزنەوە و قەزاوەتی عەشایریی بۆ ئەنجام بدەن.

لە شێوەی ئەم حاڵەتانە لە شارەکاندا، ئەرکی دادگاکانە، لێتان ناشارینەوە کە ئەم شێوازی کارە بۆ ماوەیەکی تریش هەر برەوی هەیەو هەروا بەڕێوە دەچێ.

---

[٣٢] وەك ئەرکێکی بەپەلەی بەڕێوەبەرێتی، لە یەکەم داگیرکردنی کەرکووکدا، لەلایەن "بولارد"ی حاکمی سیاسی دەڤەرەکەوە، هەر زوو (دادگای صولْح) بە سەرۆکایەتی ئەحمەد "حەمدی ئەفەندی" دەست نیشان کرا (بڕوانە: کرکوك وتوابعها: حكم التاريخ و الضمير، ص١٠١).

هەر لەو کاتانەشدا، کە حاکمی گشتی مەدەنی میسۆپۆتامیا، سکرتاریەت گشتییەکانی دانا، یەکێ لەو سکرتاریەتانە، سکرتاریەتی دادوەری بوو، ئەم سکرتاریەتە، وەك لۆنگریك دەڵێ: بە سەرۆکایەتی سێر بونهام کارتەر Sir Bonham Carter بووە. ناوبراو پێش ئەوەی ببێتە بەرپرسی سکرتاریەتی دادپەروەری لە سوودان، بەرپرسی دائیرەی قانوونی دەسەڵاتی داگیرکەری بریتانی بووە. سیستەمی قانوونی دادوەری لە ویلایەتەکانی بەغدا، بەسرە و مووسڵ ساڵی ١٩١٩، بەم شێوازە بووە:

١– دادگا مەدەنیەکان،

٢– دادگاکانی شەریعەت،

٣– دادگاکانی (قانوونی عەشایر).

– بەگوێرەی دادگاکانی قانوونی عەشایر، ئەنجومەنی عەشایر بۆی هەبوە قەزاوەت لەو کێشانە بکات کە لەنێوان عەشیرەتەکاندا ڕوویان دەدا.

دادگاکانی شەریعەت: ئەو دادگایانە بوون قەزاوەتیان لە بابەتە شەرعیەکان دەکرد، وەك ژنهێنان و مارەیی و تەڵاق، وەك بەردەوامی حوکمی شەریعەتی حەنەفی سوننی عوسمانی. ساڵی ١٩٢٠ لە سەرجەمی ویلایەتەکاندا ٣٠ دادگای شەرعی سوننی، دادگایەکی مەزنی شەریعەتی شیعە لە کەربەلا هەبوو.

ئەوەی مایە خۆشحاڵیمانە، بەرزکردنەوی شکایەتکردنە بۆ دەزگاکانی حکوومەت، دژ بە دەسەڵاتی شێخەکان. ئەمە حاڵەتێکە هەرچەندە زۆر کەمە، بەڵام لەبەر چاوە، کەمیشیان لەبەر ترس نییە.

لەلایەکی تریشەوە دەبێ بگوترێ کە ویستی جووتیارە هەرە هەژارەکان، لەدژی شێخە هەرە دەوڵەمەندەکان، ئەگەر بە چاکی هان بدرێ، جووڵەی تێدەکەوێ. بەڕێوەبەرەکان، هەروەها کەسایەتیە ناسراوەکان، ژمارەیەك کێشەی بچووکی وەك، هەڕەشەکردن و ... یان، بەبێ دادگا چارەسەر کردووە.

دەشێ لێرەدا هەندێ لە کارە تۆمارەکراوەکانی دادگا حکوومیەکان بخرێنە تویێ ئەم ڕاپۆرتە و نیشان بدرێن[٣٣].

---

[٣٣] سەبارەت بە دادگا مەدەنیەکان (کە لەم ڕاپۆرتەدا بە دادگا حکومیەکان ناویان هاتووە) لە ڕاپۆرتی قانوونی ساڵی ١٩١٩دا سکرتاریەتی دادوەری، سەرەتا لە جیێ قانوونی جەزای عوسمانی و قانوونی عوقوباتی عوسمانی، دوو قانونی نوێی کاتیی بەم ناوانە دانا: (قانوونی جەزای بەغدادی) و (قانوونی عقووباتی بەغدادی).

بۆ جێبەجێکردنی ئەو دوو قانوونە کاتییە، دەبوو چەند جۆرە دادگایەك دابمەزرێنرێ، کە ئەوانەی خوارەوەن:

١- ئەنجومەنی دادگاکان: کە دەبوو بە سەرۆکایەتی سێ دادوەر و دادوەری یەکەمی دادگای یەکەم (دادگای باڵا) پێك بێ.

٢- ئاستی یەکەمی (ئاستی باڵا)ی دادگا پاشاییەکان، کە لە هەرکوێ دابمەزرێ دەبێ بە سەرۆکایەتی حاکمی سیاسی (مەدەنی) ناوچەکە و دوو دادوەری بریتانی بێ.

٣- ئاستی دووەمی دادگا پاشاییەکان: کە دەبێ بە سەرۆکایەتی یارمەتیدەری حاکمی سیاسی ناوچەکە و دوو دادوەر بێ.

٤- ئاستی سێیەمی دادگا پاشاییەکان. لەم بوارەدا حاکمی سیاسی گشتی Civil Commission دەسەڵاتی ئەوەی هەبوو بۆ هەر دادگایەك لەم دادگایانەی سەرەوە، دادوەر دەستنیشان بکات و دایبمەزرێنێ. دەبێ بگوترێ کە ئەم سیستەمە قانوونی و دادوەرییەی بۆ ویلایەتی بەغدا دانرا، لە ویلایەتی مووسڵیش جێبەجێ دەکرا، واتە سیستەمەکە و دادگاکانی لە دەڤەری کەرکووکیش دەسەڵاتدار بوون.

پاشان سکرتێری دادوەری "سێر بۆنهام کارتەر"، ناوی ئەم دادگایانەی بەم شێوەیەی خوارەوە گۆڕی:

لە کفری دادگایەکی شەرعی و دادگایەکی سوڵح هەیە، هەردوکیان لە یەك شوێنن و، حاکمەکانیان تەنیا یەك کەس بوو، کە ئەویش قازییەکەیە. قازی، بەشێوەیەکی دەوری سەر لە دووز و قەرەتەپە دەدات، بۆ بینینی کێشە و مەسەلەکانی ئەو شوێنانە. لە کەرکووك دادگای سوڵح بە سەرۆکایەتی قازییەو، هەتا مانگی حوزەیران دەسەڵاتی بەردەوامی هەبوە. هەر لەو مانگەدا دادگای شەرعی دەمەزرێنراو، قازی بووە حاکمی. بەپێی ڕێککەوتنێك کە تائێستا بەردەوامە، محەمەد خورشید ئەفەندی کرایە حاکمی تازەی دادگای سوڵح.

دادگاکان، بە پوختەیی کاری خۆیان کردووە. لەو ماوەیەدا بە بەردەوامی کێشەی گەورە لە دادگادا گفتوگۆ و قەزاوەتی لەسەر کراوە. هەندێ پێداچوونەوە (ئیستیناف) هەبوون، بەڵام سەرکەوتوو نەبوون. بەڕاستی ئەم ماوەیە هیچ ڕەنگ و ڕوویەکی گەندەڵی و لایەنگیری لە دادگاکاندا نەبوە.

ژمارەی دادگاییەکان بەم شێوەیە بووە:

ناوی دادگا	سوڵحی کەرکووك	شەرعی کەرکووك	شەرعی کفری	گشتی
ژمارەی کێشە	٦٨٦	١,٤٠١	٥١٦	٢و٦٠٣
عەللام	...	٢٠٣	...	٢٠٣
میرات	٢٧	١		٢٨
کێشەی تەڵاق	٥٦	١٠	...	٦٦
ژن و ژنخوازی	٩٠٥	٦٤	...	٩٦٩

١- دادگای بەغداد بۆ دابەستنەوەی حوکم Baghdad Appeal Court ئەم دادگایە وەك دادگای باڵا لە بەغداد و مووسڵ و بەسرە، لە جێگەی دادگاکانی ئیستینافی عوسمانی دانرا.

٢- دادگا سەرەتاییەکان [ئیبتیدائی]: لەوەختی عوسمانیدا، ئەم دادگایانە تەنیا لە مەڵبەندی سنجەق و قەزاکاندا هەبوون.

٣- دادگاکانی سوڵح: هەر لەگەڵ داگیرکردنی ویلایەتەکانی میسۆپۆتامیادا، ئینگلیز گرنگییەکی چاکی دا بە دامەزراندنی ئەم جۆرە دادگایانە. هەر دادگایەکی سوڵح، دادوەرێك و دوو یارمەتیدەری هەبوو (بۆ زانیاری زیاتر لەسەر سەرەتاکانی دامەزراندنی دادگاکان لە میسۆپۆتامیاو پاشان لە دەوڵەتی تازە دامەزراوی عیراقدا، دەکرێ سەرنجی ل٩٣-٩٧ی ڕاپۆرتەکەی مسز بێل Review Of Civil Administration بدرێ).

وەکالەت	٩١	٣٨	...	١٢٩
سەرپەرشتی وەسایەت	١١٩	٦	...	١٢٥
ئیستیناف (پێداچوونەوە)	٥	...	...	٥
کێشەی هەڵپەسێرراو و داخراو	٢٨	...	١٢	٤٠
جەزا (سەرجەمی پارەی وەرگیراو)	٧,٦٧٦ ڕووپیێ	٨,٩٩٩	٣,٣٤٥	٢٠,٠٢١ ڕووپیێ [٣٤]

لە ئاکامی پێداچوونەوەی کارەکانی ساڵی پاردا، دەکرێ بگوترێ قانوون و سیستەم ڕێك خراونەتەوە.

بە بەراوردکردن لەگەڵ هی کاتی دەسەڵاتی تورکیدا، دەشێ بگوترێ ئاسایش بە ڕادەیەکی باشی بەرچاو مسۆگەر کراوە و، ستایشی خەڵك بۆ کارەکانی حکوومەت، ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن. بەشێوەیەکی گشتی، ژمارەیەکی کەم لە کاروانەکان هێرشیان کراوەتە سەر و، تەنیا هەندێ دوکان و ماڵ دزراون و بڕاون.

تاوانی خوێناوی و خەتەرناك کەم بۆتەوە، ئێستا بە ڕێژە تەنیا دوو ڕووداو لە مانگێکدا لە ناوچەکەدا ڕوو دەدات. دوو لەو ڕووداوانە زۆر بێبەزەییانە بووە. هەردوکیان تاوانی کوشتن بوون. تا ڕادەیەکی دیار بێگومانییەك لەوەی کە شوفێرە (بۆرمی)یەکان تاوانبارن و تۆمەتیان خراوەتە پاڵ.

بارەکە هێشتا ئارام و کارەکان ڕێکوپێك نین، دوکانەکان دەبێ نەبڕدرێن، بەڵام دەبڕرێن. کاروانەکان نابێ ڕووت بکرێنەوە، بەڵام دەشێ ئەوەش ڕوو بدات . شکایەتکاریەکان پەیتاپەیتا تاوانەکان و تاوانبارەکانیان ئاشکرا کردووە و، بواری زیندانیکردنیش بووەتە هۆی ئارامی و کۆنترۆڵکردنی بارودۆخەکە.

بەڵام زۆربەی تاوان و تاوانباران، بەبێ بڕیاری سزادان، بەجێهێڵراون. هۆی ئەمە کە دەکرێ لە لەندەن و نیویۆرکیش هەر بەو شێوەیە بێ، بە ئاشکرا ئەمانەن: کەمی ژمارەی پۆلیسەکان، کەمی ئەو فەرمانبەرە شارەزایانەی کە دەتوانن مامەڵە لەگەڵ کاروباری لێکۆڵینەوە (تەحقیق)ی تاوانکاریدا بکەن، هەروەها لەگەڵ هەبوونی ژمارەیەکی زۆر لە دوو دەستە خەڵکدا، دەستەی تاوانبارانی ڕاستەوخۆ و دەستەی ئەو خەڵکانەی کە لە

(٣٤) بە پێی ل١١٨ی ڕاپۆرتەکەی مس بێڵ بێ، سەرجەمی داهاتی دادگاکان لە ویلایەتەکانی میزۆپۆتامیا ساڵی ١٩١٩/١٩٢٠ (٥٠٠) هەزار ڕووپیێ بووە. بەڵام بە پێی ئەم خشتەیەی سەرەوە کەمێك سەروی (٢٠,٠٠٠) ڕووپیێ بووە لە دەڤەری کەرکوك.

جێبەجێکردنی تاوانەکاندا هاوبەشییان کردوون، ئەمانە بەگشتی لەناو خەڵکەکەدا ون و بزرن و دەستنیشان کردنیان ئەرکێکی ئاسان نییە.

زۆر جار موختار و شێخەکان، کە هێشتا خۆشیان دابین نەکراون، ئەو زانیاریانە دەشارنەوە کە دەبنە هۆی دەستنیشانکردن و گرتنی تاوانباران. بۆچی؟ لەوانەیە لەبەر ترس بێ، یا ئەوە بێ کە ناکرێ بە ئاسانی خەڵکێکی ناسراوی خۆت یا موسڵمانێك تووشی کۆتوپێوەند بکەی. هاندەرەکانی تری ئەم بێدەنگی و شاردنەوەیە، ترسی تۆڵەسەندنەوەیە یا چڵێسی دەستخستنی خەڵات و بەرتیل، واتە دەمکوتکردن بە بەرتیل. بەکورتی، دەتوانین بڵێین بە شێوەیەکی گشتی هەستی دژە تاوانکردن بەهێز نییەو نەگەیشتۆتە ئەو ڕادەیەی کە شایانی باسکردن بێ.

ئەو شوێنانەی ناو و ناوبانگیان زۆر خراپە، ناو بازاڕی کەرکووکە. تا هەشت میلی ڕێگەی سەرووی کەرکوك، واتە ڕێگەی بەرەو ئاڵتوون کۆپری و ڕێگەی (عین نوخیلە)، لە (بەشیر)ەوە بگرە تا تەپۆلکەکانی ڕێگەی قەرەتەپە-جەوەڵ حەمرین و هەروەها بە ڕادەیەکی کەمتر، ڕێگەی کەرکووك-چەمچەماڵ.

لەوانەی سەرەوە چواری یەکەمیان کاتێ لەژێر دەسەڵاتی تورکدا بوون، وەزعیان گەلێ خراپ بوو، بەڵام ئیستا کەمێ لە جاران باشترن. لە مانگی ئابەوە خاڵی پاسەوانیی عەشایر (کە پارەکەی لەلایەن عوبێدەوە تەئمین کراوە)، بۆ چاودێری ڕێگە، لەسەر ڕێگەی (بەشیر) دانراون. زۆر کاری چاکیان کردووە. دەکرێ بڵێین لەوەتەی ئەو پاسەوانانە دانراون، لە ماوەی سێ مانگدا، هیچ ڕووداوێکی ئەوتۆ ڕووی نەداوە. ڕووداوەکانی بەرزاییەکانی قەرەتەپەش زۆربەی هێرشی عەشایرە، دووری و گۆشەگیری بوار و هۆ بوون بۆ ئەو ڕووداوانە.

جێی باسە، هاتوچۆی عەشیرەتی جاف بۆ ناوچەکانی کفری بێکێشەیە و وەك جاران ئاسایی بووە، هەندێ جار نەبێ کە وردە خراپەکاری کراوە. لە یەکی ئەیلوولەوە لە سەرتاسەری ناوچەکەدا، سیستەمی مۆڵەت و مەرەخەسی بۆ چەكهەڵگرتن خراوەتە کار. شەش مانگ مۆڵەت درابوو بەوانەی کە چەکیان هەیە،

تا ئاشكرایان بكەن و مۆڵەتی بۆ وەربگرن، یا تەسلیمی بكەن. لەوكاتەوە ژمارەیەك پشكنین و چوونە سەر ئەوانەی چەكیان شاردۆتەوە، ئەنجام دراون. ئەم خشتەیەی خوارەوە بەگشتی چالاكی و هەوڵی چوار مانگمان بۆ كورت دەكاتەوە:

ناوچە	مۆڵەت وەرگرتنی چەك	چەك گرتن	كۆی پارەی مۆڵەت و سزادان
كەركووك	٨٠٠	٢٧٢	٥،٤٢٠ ڕووپیٚ
كفری	١٩٥	٤٧	٩٧٠ ڕووپیٚ
سەرجەم	٩٩٥	٣١٩	٦،٣٩٠ ڕووپیٚ

دەسكەوتەكانی ئێستامان زۆر لەبەر چاون، بەڵام ماوە زۆرتر بكرێن. پشكنین، بە بەردەوامی دەستنیشانی زۆر شوێنی چەك هەڵگرتنی بۆ كردووین. ژمارەی چەك كەم بۆتەوە. مافی خۆپاراستن دراوە بە پیاوانی سەرڕاست. ئەمانەش بەگشتی ئەو هۆیانەن كە ڕێگە خۆش دەكەن، تا لە ئانوساتی خۆیدا هەموو نەیارەكان بێ چەك بكرێن.

(٣)

لیڤی و پۆلیس

هەروەك جاران، كۆتایی ساڵی ١٩١٨ هەندێ ڕێكخستنەوە و ئامادەكاری جۆراوجۆر لەم دوو ناوچەیەدا پیشان دران. لە كفری، شێوازەكە ئەوەبوو كە

پیاوەکان بۆ ماوەیەکی کەم وەك پیادە ڕابهێنین، پاشان بۆ ماوەی ساڵێك بیانکەین بە سەرباز. ئەگەر توانای زیاتریان هەبوو، بەرز بکرێنەوە بۆ پلەی سوارەیی. بەڵام لەبەر ئەوەی، ئەوانەی هاوکاری ئەم پرۆسەیە بوون، کەم بوون، پێوستی دەکرد ماوەی سەربازیەکەیان لەلا درێژتر بکرێتەوە، تا بتوانرێ مەبەست و ئاکامەکان بپێکرێن[٣٥].

شایانی وتنە، هەندێ لە سوارەی عەشایر و غەیرە عەشایر لە ناوچەی کفری بۆ کار ی پۆلیسی بەکارهێنران، بەڵام هەوڵی ئەوە نەدرا نەزانەکانیان ڕابهێنن و فێریان بکەن. لەلایەکی تریشەوە، چەند شێخێك بە شێوەیەکی ئاسایی ئیلتزام، بە پارە ئەرکیان پێ سپێردرابوو. بە هەر حاڵێ بووبێ، لە مانگی سێدا (ئازار) ئەو لێپرسراوێتیەیان لێ سەندرایەوە. بۆ بە چاکی بەڕێوبردنی پەیوەندییەکان، هاوکاری (قوڵچی)یەکان کراو یارمەتییان درا. بۆیە بەگشتی دەتوانین بڵێین،

[٣٥] سوپای بریتانیا کە هاتە ویلایەتەکانی میسۆپۆتامیا، بەگشتی ئەفسەر و سەربازی ئینگلیز بوون. کارمەندانی ناو سوپاکە و هەندێ سەرباز سیك و گورگە وهیندۆس و ئیسلامی بوون. بەڵام وردە وردە هەوڵیان دا سوود لە چەکدارانی ناوچەکەش ببینن، بۆیە هێزی ناوچەییان لە عەرەب و کورد و تیاری و تورکمان، دروست کرد، بەناوی هێزی شەبانە، یا هێزی لبی، یان هێزی لێڤی‌یەوە. هەروەك لە ڕاپۆرتەکەی "مسز بیل"دا هاتووە، یەکەم دەستەی لیڤی Levy لەلایەن مێجەر Eadie یەوە، بۆ کاروباری چاوساغی و ڕێپیشاندان لە ناسریە، بۆ یارمەتیدانی بەشی موخابەراتی تیپی ١٥ سازکرا.

پاشان ئەم بیرۆکەیە، بیرۆکەی دامەزراندنی هێزی ناوچەیی، بەناوی هێزی لێڤی لە هەموو ئەو شار و شارۆچکە داگیرکراوانەدا دروست کران. مانگی تەمووزی ١٩١٩ هەموو دەستە چەکدارەکانی لیڤی، لە دەڤەرەکانی دێرزوور، خانەقین، سلێمانی و کەرکووك و، هەروەها جەندرمەکانی شاری مووسڵ لە یەك دەستەی تایبەتدا پێکەوە گرێدران.

لەپاش مێژووی نووسینی ڕووداوەکانی ئەم ڕاپۆرتەوە بە چەند مانگێ، واتە لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٠دا، گشت لێڤیەکانی دەڤەری کەرکووك کران بە پۆلیس. بەڵام ئەندامە تورکمانەکانیان ڕەوانەی دەرەوەی کەرکووك کران. (بۆ زانیاری زیاتر سەبارەت بە هێزی لێڤی ساڵانی ١٩١٩ و١٩٢٠ بڕوانە: ل١٠٨-١١٠ی (Review)ەکەی مسز بێل.

سەرەتای سیستەمی دەزگایی و هەندێ ئامرازی کاتیی هەبوە، بۆ ئەوەی لە پرۆسەی گەورەکردنی دەزگاکانی سوارە و پیادەکاندا بەکار بهێنرێن.

مانگی ئازار هەندێ فراوانکردنەوەی زیاتر ئەنجام دراو، گەشەپێدان و ڕاهێنانی زیاتر لە جاران، سەرپەرشتی کران، هەروەها بڕێ قەرز بە زەلامەکان درا، بۆ ئەوی بتوانن ئەسپی تایبەت بە خۆیان بکڕن. جلوبەرگی تایبەت تەرخان کرا بۆ پیاوە بەتواناکان. قشلەو شوێنەکانی پۆلیس ئاوەدان کرانەوە.

لە کفری، هەر هەموو بەرپرسییەکانی ئەم بەشە، لە دەستی یارمەتیدەری حاکمی سیاسیدا بووە، بە هاوکاری لەگەڵ B.O.Pێك و ئەفسەرێکی عەرەب و کاتبێکی شارەوانی. لە کەرکووك، لەماوەی سێ مانگی یەکەمی ئەمساڵدا، شەست پۆلیسی ڕاهێنراوی نیمچە چەکدار هەبوون. ئەمانە ئەرکی چاودێریکردنی ناو شاریان لەئەستۆدا بوو. ئەم هێزە لەژێر دەسەڵاتی یارمەتیدەری حاکمی سیاسیدا بووە. لە شاری ئاڵتوون کۆپری، هەروەك ئێرە، بەپێی گرێبەندی ١٢ مانگی، پۆلیسی پیادە هەبوون.

بەڕێوەبەرانی ناحیەی (مەڵحە، شوان، تاووق، ئاڵتوون کۆپری)، هەریەکەو ژمارەیەك سوارەی ناعەشایریان لەگەڵدا هەبوە، بەڵام ئەمانە نە ڕاهێنراو و نە بەتەواوتی چەکدار بوون. پۆلیسی عەشایر، ژمارەیان ٨٢ کەس بووە، کە بەسەر ٩ شێخی بەڕەسمی بڕواپێکراودا دابەش کرابوون. سواری شارەزا بوون، بەڵام بە هیچ کلۆجێ ئامادە نەبوون لە شوێنی دیکە مەشق بکەن و دێیەکانی خۆیان بەجێبهێڵن. لە کۆتایی مانگی سێدا، ژمارەیان کەم کرایەوە بۆ ٧٦ سوارە.

بەکورتی دەبێ بڵێین: لە سێ مانگی یەکەمی ئەمساڵدا، لە کفری و کەرکووك هاوشانی یەکتر، سەرەتاکانی دەزگای پۆلیس دانران. بەڵام دەبێ هەردوولایان لە یەك شوێن و لەلایەن یەك دەسەڵاتەوە کۆنترۆڵ بکرێن. ئەمانە ئەفسەر و فەرمانبەری هەمیشەییان پێویستە. هاوکات لەگەڵ پڕۆگرامی ڕاهێنانی ڕێکوپێك و بەرپرسییەکی شارەزادا، ئەمانەش هەر هەموویان لە قۆناغی دواییدا ئامادەکران. لە سەرەتای

نیسانەوە، ئەفسەرێکی بریتانی کە لەژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی حاکمی سیاسیدا بوو، لە هەردوو ناوچەکەدا بووە بە لێپرسراوی ئەو هێزانە.

بارەگای سەرەکی دەڤەرەکە و هەروەها بارەگای سەرەکی بۆ کارمەندانی کەرکووك، دەستنیشان کران. ئەم هێزانە ناوی میلیشیا و پاشان "لیڤی"یان لێنرا.

فەرماندەی هێزەکان، لەلایەن ئەفسەرێکی تورك، وەك یارمەتیدەر و، دوو ئەفسەری تر وەك چاودێری هەردوو ناوچەکەو، کاتبێکی زمانزان و سێ B.O.Pی ڕاهێنەرەوە، یارمەتی دەدرا. کارەکانیان بە بەرزی دەنرخێنرێن. گرێبەندی سەربازی بۆ ساڵێ یان دوان بەردەوام ساز دەکران. جلوبەرگی هاوشێوەی تایبەت و ئازوقەخانە ئامادە دەکران. لە بەڕێوەبەرێتی سەرەکی هێزەکان و شوێنەکانی تردا، بیناکان چاك کرانەوە. دوکانی بەرگدروو و پێڵاو دروستکەری لەشکری دامەزرێنران. ژمارەی کەسەکان، بە ئاسانی گەیشتە ١٣٨ پیادە و ١٣٦ سوارە.

بۆ یارمەتیدانی ئەو سوارانەی کە توانای کڕینی ئەسپیان نەبوو، لەبەر کەمی ئەسپ و بۆ کڕینی قەرزیان درایێ. لەدواییدا حکوومەت لەو قەرزانە خۆش بوو، ڕێکوپێکی هێزەکە و شێوازی ڕێکخستنی لە سەرتاسەری ساڵەکەدا هەروەك خۆی مایەوە[٣٦]. کاری ڕاهێنان بە وێنە ئاسانەکەی خۆی و لەسەر ڕێنمایی دەستنیشانکراوی خۆی، هەر بەردەوام بوو.

شێواز و پرۆگرامەکانی ڕاهێنان و مەشقپێکردن، تا ئەو ڕادەیەی کە بواریان هەبوە، هیچ جیاوازییەکیان لەنێوان کەرکووك و عیراقدا نەبوە. مەبەست لە باری قسەکردن، جلوبەرگ، بارودۆخی جیۆگرافی و نەتەوەیی .هەروەها باری نرخ و

---

[٣٦] ڕەفیق حلمی لە ل١٣١ی بەرگی دووەمی "یادداشت"دا دەڵێ: ((لە هەموو شوێنێ ئینگلیز ئەم سیاسەتەی پەیڕەو ئەکرد کە بە قەرز خەڵکەکە چاوکوێر بکات)).

(٣٧) مەبەستی بەرەنگاریکردنی شۆڕشەکەی شێخ مەحموود و ڕاپەڕینی دەلۆکانی کفری و شوێنەکانی تری دەڤەرەکەیە، کە لە مانگی پێنجەوە تا کۆتایی مانگی هەشت بەرپاکران. بەپێی ژمارەی کوژراوان و بریندارانی ئەم جۆرە هێزانە (سواری عەشایر، پۆلیس و پۆلیس سوارە) ، لەوە دەچێ ئەم هێزانە لە شەڕەکانی دژە شۆڕشدا بە شێوازێکی ئەوتۆ بەشدار نەبووبن.

بەهای کارەکانە. دەستەیەکی ١٠ بۆ ٢٠ سوارە، چەندین جار بۆ نمایشی بچووك بچووك بەکارهێنراوە. ئەم نمایشە کاریگەریی هەبوە لەسەر هەستی خەڵکەکە. ئەم دەستەیە هەتا بە چەك یارمەتی دراوە. هاوکاریش کراوە، چ بە ڕێنمایی و چ بەوەی لەلایەن لێڤییەوە سەرپەرشتی کرابێ.

لەکاتی ناخۆشیەکانی ناوەڕاستی هاویندا، دیسپلینی هێزەکان باش بووە. لە ساڵەکەدا سێ پیاومان لەسەر کار کوژران و هەشت چەکداریشمان بریندار بوون[٣٧]. هەندێ تەنگوچەڵەمەی بچووك بچووك کە دروست بوون، بواری تەشەنەکردن و کێشەیان نەدراوەتێ. هەندێ لەو زەلامانەی کە لە ١ی نیسانەوە دەستیان لەکار کێشرایەوە، زۆر پیر بوون و بۆیان نەدەکرا سوود لە مەشق و ڕاهێنان وەربگرن N.C.Oکان ماوەی کارەکانیان گەیشتە کۆتایی. ئەوانە دەبوو جارێکی تر کارەکانی خۆیان داوا بکەنەوە.

هەندێك کاریان بەجێهێشت و داوایان نەکردەوە، هەندێکیان بەرزکرانەوە و، هەندێکی تریان بەرەو دەستەکانی تری هێزەکان نێردران. ناتەواوی یا کەمی ئامرازەکان، هەندێ پلانی بەرەو پێشەوەچوونیان وەستاند. بۆ نموونە، تەقەمەنی لە کۆتایی مانگی ١٠دا گەیشت، ئەسپەکانی حکوومەت لە کۆتایی مانگی نۆدا ٤٠ وڵاخیان گەیشت. بەڵام بێ سەرج و بێ زین بوون، هەڵبەتە بۆ سەرجەکانیش ئێمە هەر لە چاوەڕوانیداین، ئێستا دەبێ بەڕێگەوە بن. کوورەی ئاسنگەریش کە لە مانگی کانوونی یەکەمدا گەیشت، لەگەڵ جلوبەرگی زستانەدا، ئەگەر بێتو بەرامبەر بەم شتانە زیادەڕۆیی بکەین و لە خانەی کێشە و چەڵەمە حیسابیان بۆ بکەین، باش نییە و نالۆجیکە.

ئەوەی زۆر پڕ مەترسی بوو، لەژێر کۆنترۆڵی دەسەڵاتدارندا نەبوو، گرانیی ژیان بوو لە سەرتاسەری ناوچەکەدا. بەتایبەت گرانیی "ئالف"ی ئاژەڵ کە بوەتە هۆی ئەوەی مووچەی زەلامەکان بگاتە ئاستێکی زۆر نزم. دامەزراندن هیچ کێشەیەکی تێدا نەبوە و، هەموو کاتێ لەتوانادا بووە ژمارەی هێزەکانمان دووجار بکرێ. لەوەش

زیاتر، لێرە تورکمان لە عەرەب زیاتر کاری سەربازییان هەڵبژاردووە و لە کوردەکان زیاتر ئامادەگی مەشق و ڕاهێنانیان تێدا هەیە. لەوە دەچێ زۆربەیان یا لە سوپای تورکی یا لە جەندرمەدا مەشق و ڕاهێنانیان پێ کرابێ.

دوو خاڵ هەن، هاوپەیوەندن بەم مەسەلەیەوە و نابێ پشتگوێ بخرێن. ئەو جەندرمە تورکانەی کە ئێمە سوودیان لێ وەردەگرین، پڕبەپێست هەڵسوکەوت و کاردانەوەی بێویژدانیان هەیە بەرامبەر بە خەڵكو، بەردەوامن لەوەی لەسەر خەڵك بژین و بەرتیل وەربگرن و خۆیان بەسەر هەژارانەوە بکەنە شێر[٣٨]. دووەم، دەبێ بزانرێ ئەو مەعاشەی کە ئێمە دەیدەین، لەم ڕۆژانەدا بۆ ئەو هەندە خەڵكەی کە نە کشتوکاڵ و نە بازرگانی و نە پیشەیەکیان هەیە، مەعاشێکی باشەو خەڵك ڕاکێشەرە.

کاریگەری کارەکانی ئەمساڵمان، جگە لە سوودبینینی هەنووکەیی، سەبارەت بە لێڤی شتێکی ڕوون کردوّتەوە، ئەوەیە کە دەبێ چاوەڕوان بکرێ ئەو مرۆڤانەی وا پرۆگرامێکی ساکاری ڕاهێنان و مەشقکردن تەواو دەکەن، کارو ئەرکیان پێبسپێردرێ. بێگومان ئەوانیش دەتوانن ئەو ئەرکانەی سەرشانیان جێبەجێ بکەن. لێڤیەکان، لە مانگی نیسانەوە تا مانگی کانوونی یەکەم لە کەرکووك پۆلیس، نامەبەر، ئەسکۆرت، گاردی کۆماندۆکان، گاردی گشتی، جاڕدەری دادگاو هەروەها سەربازن.

---

(٣٨) دوا ساڵانی ئیمپڕاتۆریی عوسمانی، لەبەر لەیەکترازانی سیستەمی دەوڵەتی و گوێنەدان بە پاراستنی ئاسایش و بەرژەوەندیەکانی خەڵکەکە، هەروەك لە یادداشتەکانی "محمد امین العمری"دا هاتووە، پیشەی سەرباز و جەندرمە قۆڵچیەکانی تورك ئەوە بوو، کاتێ ڕەوانە دەکران بۆ گوندێك بۆ کۆکردنەوەی باج و سەرانەی حکوومەت، سەرتاپای گوندەکەیان ڕووت دەکردەوە و، هەتا خواردنی سەر خوانی پیرەژن و پیرەمێردەکانیشیان دەبرد. بۆیە ئەو هەژارانە بۆ ئەوەی لەبرسا نەمرن، زەوتکراوەکانی خۆیانیان بەو چەند لیرەو مەجیدیانەی کە هەیانبوو، لە پۆلیس و قۆڵچیەکان دەکڕیەوە (بڕوانە: محمد طاهر العمري، تاريخ مقدرات العراق السياسية، الجزء الاول، بغداد، ١٩٢٤، ص١٤٠).

ئەم ئەركە پیاوانانە، كە پۆلیسی لەناویاندا تایبەتمەندترین كارە، تا ئەوپەڕی جیاوازی دژ بەیەكن و، تێكەڵی و تێكچڕژاوییان لەگەڵ هەموو ئەو مەشق و ڕاهێنانەدا كە لێڤی وەك هێزی سەربازی هەیبووە، هەیە.

مەیدانێك و تا دوو مەیدان، بۆ مەشقپێكردن، لە دووری بارەگای سەرەكی هێزەكان، سازكراون. بەڵام هێشتا هەر ئەو چەكدارانەی كە دەبوو وەك گارد و وەردیان بۆ كاروباری تایبەت بەكار بهێنرێن، پێویستییان بە مەشق و ڕاهێنان هەیە. بۆیە ئەرك و لێپرسراوێتی بەپەلەی سەركردایەتی هێزەكان ئەوە بوو، كە دەبێ بەپەلە مەشق و ڕاهێنانی ئەو سەربازانە تەواو بكرێن. بەڵام لەڕاستیدا ئەو زەلامانە-چەكدارانە- لە سەرجەمی پێنج بەشی كاریان، لە چوار بەشیاندا سەرقاڵی كاری ترن و، ناكرێ و لەتوانایاندا نییە بەو هەموو كارانە ڕابگەن و ئەو هەموو ئەركە گرنگانە جێبەجێ بكەن. هەڵبەتە بەرامبەر بەو هەموو كارانەی كە دەیانكەن، مەعاش و پارەیەكی تاڕادەیەك كەمیان دەدرێتێ. بەڵام دەبێ بگوترێ لەو ئاكام و سوودانەی كە لە مەشق و ڕاهێنانەكاندا بەدەست هاتوون، دەكرێ لە داهاتوودا لە كارو ئەرك و وەزیفەی بەرزتر و باڵاتردا بەكاربهێنرێن.

ئەم سەربازە ناوچەییانەی كە لێرە فێری كار بوون، نرخی بێبەهایان دەبێ. بەڵام دەبێ بگوترێ هێزی پۆلیسی بەدەسەڵات و بوێر پێویستییەكی هەنووكەیی گرنگە، بۆ گرتنی دز و جەردە و بكوژەكان. هەر لەو كاتەشدا، سانا دەبێ كە كەسە بەتواناكان، بكەینە هەواڵهێنەر. ئەمە لەڕاستیدا كاری لێڤی یا هی پۆلیسە، بۆیە حاكمی مەدەنی سوورە، كە دەبێ لە ساڵی تازەوە لێڤی بكرێن بە هێزی پۆلیس. لەكاتێكدا ئەم ڕاپۆرتە دەست بە دەست ئامادە دەكرێ، ئومێدی ئەوە هەیە لە ساڵی ١٩٢٠دا، سیستەمی سزادان پەیڕەو بكرێ، بۆ ئەوەی تواناكانی كاركردنی لێڤی بەرزتر بكرێنەوە.

پۆلیس كە ژمارەیان كەمتر و پارەیان زیاترە، دەبێ لەلایەن شارەزایانەوە مەشقیان پێ بكرێ. ئەمانە ئامادەكراون بۆ كۆڵێ ئەركی تایبەت، بۆ ئەمەش دەبێ

له ئاستێکی وادا مەشق و ڕاهێنانیان پێ بکرێ، کە پڕ بە پێداویستیەکان بێ، تا بۆ هەموو داواکارییەك لە هەر شوێن و کاتێکدا سازوتەیار بن.

(٤)

کشتوکاڵ

کەمترین شت لە پرۆسەی بەرهەمی ساڵانەی کشتوکاڵیدا، کەمیی ئاژەڵی جووتکردن، ئامرازی کار-بەتایبەتی ئاسن- و تۆو و دەستی کار بووە. ئەمەی دواییان، واتە دەستی کار، لە چوار وەرزەکەدا وردە وردە ژمارەیان زیادی کردووە. هەرچەندە وەك سەرژمێری ١٩٠٥ ئاماژەی کردووە، ژمارەی دانیشتوانی لادێ هێشتا هەر ٤٠٪ زیاتر نین.

ئەمساڵ ژمارەیەك ئاژەڵی جووتکردن کڕراوە، لە بەغداوە لەلایەن جووتیارانەوە هێنراون. هەندێکیان لە خاڵص و مەندەلییەوە هێنراون، هەروەها حکوومەتیش لە هیندستانەوە "کەڵ"ی هێناوە و ئامادەی کردوون بۆ جووتیاران، لە کفری ٦٤ دانە و لە کەرکووك ١٦٠ دانەیان دابەش کراوە. چەندین جار، ئاسن و خاکەناز و گاسن لە بەغداوە هێنراون، بە مایەی خۆی فرۆشراون بە جووتیاران. بەداخەوە لەوە دەچێ کەمی ئاسن حاڵەتێکی گشتی بێ لە ناوچەکەدا. بۆ ئامادەکردنی قەرزی تۆوکرین بۆ جووتیاران، بەداخەوە لە ١٩١٩دا هەوڵێك نەدراوە، لەبەر دوو هۆ بووە:

- لەبەر گرانی گواستنەوە، نەدەکرا تۆو بهێنرێ، بەڵام ئێستا ئەو شتانە دەکرێ بە شەمەندەفەر بگوێزرێنەوە.

- بەری کارەکان (بەرهەمەکان) زۆر هاندەر نەبوون، چونکە بەپێی ئەو بارودۆخەی کە ئەو تۆوانە پێویستییان پێی هەبوو، شتێکی نوێ و بۆ شارەزایی جووتیارەکان نامۆ بوون. ئەگەر بەرهەمەکان باش بن، دانەوەی قەرزەکان دەکەونەوە حاڵەتی مەترسی.

ئەم مەترسییە، بە ڕوونی لە دانەوەی قەرزەکانی کفریدا ساڵی ١٩١٨ ئاشکرا بوو، مەبەست دانەوەی قەرزی گەنمەکەی ئەهوازە. ئەم ماندوێتییە سەربەسەری تێچوو، بۆیە ناردنی پارە لەلایەن حکوومەتەوە لەبری ئەو قەرزانە تەنیا چارەسەرییەك بووە. ئەم قەرزە هەتا نووسینی ئەم ڕاپۆرتە هێشتا بەتەواوەتی نەدراوەتەوە. هەرچۆنێ بێ، لەوە دەچێ قەرزی ماڵی شیاوی جیاواز هەبێ و بە

ئاسانی وەربگیرێ. بۆ قەرزەکانی ١٩١٨ هەندێکی زۆر کەمیان بەبێ چارەسەر ماوەتەوە.

ساڵی ١٩١٩ بڕی یەك لەك-واتە ١٠٠ هەزار ڕووپیێ- ٣٥ هەزاری لە کفری و ٦٥یش لە کەرکووك بۆ ئاسانکردنی کاروباری کشتوکاڵی خەرج کراوە[٣٩]. کاروباری کشتوکاڵ لە ساڵەکەدا بەگشتی ئاسایی بووە. پەروەرشی کشتوکاڵی بەهارانە بە هەموو گوڕ و تینێکەوە کراوە و، دەبێ بەرهەمێکی چاکی میوەجاتی هاوینە بەرهەم بێنێ. باخەوانیی بەرهەمی زستانە، لە بەهارەوە تائێستا هەر بەردەوامە. تۆوچاندنی زستانە لەم پایزەدا ٢٥٪ کەمتر کراوە و، بە شێوازی ئاسایی خۆی ئامادە نەکراوە. جیاوازیی بەرهەمی زەوی ئامادەکراو و هی ئامادەنەکراو، زۆر دیارو ئاشکرایە و، جیاوازیەکە لە ناوچەیەکەوە بۆ ئەوی تر لەنێوان ٣٠ بۆ٣٠٠٪ە. کشتوکاڵی زستانە-دروست ٣٠٪ی ئەو شوێنانەی گرتۆتەوە کە بە شێوازی کۆن تۆوچاندنیان تێدا کراوە، ئەمانە تا مانگی مارت مژدەدەر بوون، بەڵام بەداخەوە تووشی چوار دەردی چاوەڕواننەکراو بوون.

–نەبوونی باران بۆ ماوەی ١٥ ڕۆژ لە مانگی ئازاردا.

– هەندێ لەو تۆو و دانەوێڵانەی کە لە دەرەوەڕا هێنرابوون، تووشی ئافاتی کرمی سوور بوون.

– شەستە باران و تەرزەیەکی بەتاو بەرهەمی کشتوکاڵی ٥ گوندیان لەناوبرد.

– هەروەها سووتانی هەندێ خەلەو خەرمان بە شێوازێکی چاوەڕواننەکراو، هەڵبەتە بە هەڵە یا بە دەستی ئەنقەستی دوژمنکارانە لە ناوچەکانی قەرەحەسەن و شوان.

---

[٣٩] شایانی باسە هەر بەپێی ئەو ژمارانەی کە لە بەشی حەوتەمی ئەم ڕاپۆرتەدا هاتووە، بەرامبەر بەو یەك لەك ڕووپێیە خەرجکراوەی حکوومەت، دەسەڵاتدارێتی ئینگلیز نزیکەی چوار لەك، یا دروست ٣٨٥,٩١٥ ڕووپیێ باجی کشتوکاڵی هاوینە و زستانەی لە جووتیارانی دەڤەرەکە وەرگرتووە. لە سەرتاپای ویلایەتەکەشدا، سەرجەمی ١٩٨٢٧ لەك ڕووپیێ داهاتی باجی کشتوکاڵ و مەڕوماڵاتی بۆ دەسەڵاتەکەی کۆکردۆتەوە.

بەڵام هەرچۆنێك بێ، ڕێژەی بەرهەمەکان مامناوەندی بوو. بەپێی بۆچوونی خەڵکانی ناوچەکە بەرهەمەکە زۆر کەمی کردووە، گوایە لە ١ بە ٧ ـەوە بۆ ١ بە ٣ نزم بۆتەوە. بە بۆچوونی ئێمە، لەم زرووفەدا، ئەگەر (١ بە ٢)ش بوایە هەر باش دەبوو.

کشتوکاڵی هاوینە –زۆر کەم بوو، بەڵام لە ڕێژەی قاتیبووندا نەبوو. جۆرە نەخۆشییەك کەوتە ناو زۆربەی سەوزەوات. چەڵتووکی مەرەزەکان لەبەر بێئاوی، لە هەندێ شوێندا هەر بە سەوزی بەجێهێڵران.

بەگشتی، دەبێ وا تەماشای ساڵەکە بکرێ کە ساڵێکی ئاساییەو، بکرێتە بنەمایەك بۆ هەر پلان و پڕۆژەیەکی تازەی داهاتوو.

ناشتنی نەمامی میوەجات و دارخورما لەسەر ئەرزە ئەمیریەکان، بۆ بەرژەوەندی گشتی، گرنگی زۆری پێ دراوە، لەپاش گفتوگۆیەك لەناو ئەنجومەنی ناوچەکە، پشتیوانی لێکرا. بەڵام لەوە دەچێ هیچ هەلومەرجێکی ڕاستەقینەی نەبێ، ئەمەش دەبێ ببەسترێتەوە بە کێشەی ئاو، بە خەرجییەکی زۆری سەرەتای کارو هەروەها بە کەش‌وهەوا و سەرما و سوڵەی لەپڕی زستان.

(٥)

ئاودێری

لەم بارەوە ئەم دەڤەرە، دەڤەرێکی بێگرنگییە، هەروەك ئەوانەی عیراقە، بێئەندازە کەم ئاودێرە. ئاودێری و ئاوەڕۆ لابەلاکان، یا دابەشکراوەکان، تا دوا دڵۆپەی ئاو بەکاردەهێنرێن. لەم دەڤەرەدا کە دەڤەرێکی دێمییە، ئاو زۆر کەم و دەگمەنە، کالآیەکی زۆر زۆر بەنرخە.

بەڵام مەسەلەی جۆگەلێدان و کێشە و بگرەو بەردەکانی پاش ئەم دروستکردنانە، کە هەر ئەو کێشانانەن لە دێرزەمانەوە هەن، هەروەك خۆیان ماونەتەوە. لەڕاستیدا نابێ بگوترێ لە ساڵی ١٩١٩دا هەنگاوی باش نراوە بۆ جۆگە و بنەمای ئاودێری دروستکردن. بۆ کێشەکانی پاش ئەوانەش، یا بەکەم وەرگیراوە، یا گوێی نەدراوەتێ. ئەو ناوچانەی کە دەشێ مەسەلەی ئاودێرییان گرنگ بێ، دوو ناوچەن" یەکەمیان ناوچەی حەویجە و، دووەمیان ئەرزەکانی کفری و قەرەتەپەیە، کە بە ئەرزی "سانیە" ناسراون.

هەزاران کیلۆمەتری دووجا بەرەو خوارووی کەناری چەپی زێی پچووك، ئەرزی بەپیتە- کە لەکاتی خەلیفەدا [مەبەستیان کاتی دەوڵەتی عوسمانییە- وەرگێڕ] کێڵراوەو ئاودێریی تێدا هەبوە، ئەمڕۆکە بەیارێکی وشك وبرنگە. بەشێکی زۆر لە بناغەکانی ئەو جۆگە کۆنانە ماون، بەڵام شوێنە بەرزەکانی و دەربەندی جۆگەکان ئێستا بەکار نایەن، چونکە ڕێڕەوی (زاب) تا ڕادەیەکی لەبەرچاو کەوتۆتە قوڵاییەوە. دەبێ کارێکی ئاسان بێ دەروازەی نوێ بنیات بنرێو کەناڵە کۆنەکان پاك بکرێنەوە، تا ناوچەکانی حەویجە ئاودێرییان پێ بگات. بەڵام ئەم کارە ئاسانە، خەرجی زۆرە. لەوانەیە خەرجیەکەی، با بڵێین ٣٠٠ هەزار-٥٠٠ هەزار پاوەندی بوێ، تا بگاتە ئەو ئاست و ڕادەیەی کە سوودی هەبێ بۆ ٦٤ هەزار جووتیار. لەوەش دەچێ هەمان بڕە پارەی بوێ بۆ کڕینی

مەکینەو ئامرازی کشتوکاڵ [٤٠]. ئەمە دەکرێ بەوە مسوّگەر بکرێ کە عەشیرەتە ڕەوەندەکانی ناوچەکە، جێنشین بکرێن یا "فەلاحین"ی ناوچەکانی تر هان بدرێن بۆ هاتن، یا بەبێ چاوەڕوانی کوردە ئێرانیەکان بانگ بکرێن، تا بێن بۆ ناوچەکە.[٤١] ئەگەر نا ئەم بیرۆکەیە هەر هیچ نەبێ، دەکرێ هەڵبگیرێ و ساڵانە لێی بکۆڵرێتەوە و سەرنجی تازەی بدرێتێ.

لەوێ، هەر لەو ماوەیدا، هەندێ وردە کار کراوە و جۆگەیەکی بچووکی ١٥ کیلۆمەتری پاك و فراوان کراوە. خەرجی ئەم کارە خەرجییەکی گەورەی ناحکوومی بووە. ئەم پڕۆژەیە لەلایەن ئەو چوار ئەندازیاری ئاودێرییەوە کە ئەمساڵ سەردانی کەرکووکیان کردووە، تەماشا کراوە.

لە ناوچەی کفری جۆگە درێژەکەی "سانیە" کە بابەتی ڕاپۆرتێکی جیاوازی درێژە، پێویستی بە چاودێریی ساڵانە هەیە. ئێستا ئاوی کەمتر دەدات لەوەی کە ١٠ ساڵ پێشتر دەیدا. مەبەست ئەو کاتەیە کە مرۆڤ دەیتوانی لە دیالەوە بە "کەڵەك" بگاتە قەرەتەپە- ئەرزەکانی (Bazaiz) کە جاران شین و پڕ ژیان بوون، ئێستا وشك و دێمین. چاککردنەوە و فراوانکردنەوەی ئەم جۆگەیە، نزیکەی

---

(٤٠) ئەم پێشنیارەی لەم ڕاپۆرتەدا هاتووە بۆ کاروباری ئاودێریی ناوچەی حەویجە، یەکەم بیرۆکە و بۆچوونی پلاندانانی ئەو پڕۆژەیەیە کە بە پڕۆژەی حەویجە ناونراوە.

(٤١) من پێم وایە هەر لەگەڵ بیرکردنەوەدا لەم پڕۆژەیە، ئینگلیز لەبیری هێنانی عەرەبی ناوچەکانی دیکەی میسۆپۆتامیادا بووە، بۆ ئەم ناوچە گرنگەی کەرکووك. بۆیە هەر لە دەقە ئینگلیزیەکەی ڕاپۆرتەکەدا بۆ وشەی **Farmaers**، لەباتی وشەی جووتیاران، وشەی (فەلاحین)ی بەکارهێناوە پاشان وشەی کوردی بەکار هێناوە، لەکاتێکدا دەبوو بیر لەو هەوڵە بکەنەوە کە ڕەوەندەکانی ئیسماعیل عوزێری هان بدەن بۆ نیشتەجێبوون لەو ناوچانەدا، چونکە حەویجە لەڕاستیدا ناوچەی لەوەڕگەی سەرەکیی مەڕومالاتی ئیسماعیل عوزێریەکان بووە. دەبێ ئەوش لەبیر نەچێ کە بەڕێوەبەرێتی ئاوو ئاودێری لە ساڵی ١٩١٩ەوە بە سەرپەرشتی "کۆلۆنیل ئەتکنسون" لە بەغداوە بەڕێوە چووە. ئەم بەڕێوەبەرێتیەش تا کۆتایی ساڵی ١٩١٩ لەژێر دەسەڵاتی ئیدارەی عەسکەری بریتانیدا بووە. ئەرکە سەرەکیەکانی بەڕێوەبەرێتیەکە، چارەسەرکردنی تەنگوچەڵەمەو کێشەکانی لافاو، چاککردنەوەی جۆگەو ئاوەڕۆکان و چارەسەرکردنی کێشەکانی دابەشکردنیان بووە. (بڕوانە: ل١٠٨ی Iraq1990–1950ی لۆنگریك).

۸,۰۰۰ ڕووپیّی له بەهاردا بۆ خەرج کراوه. هەر لەئێستاوه بیر لەوه کراوەتەوه که خەرجی گەوره تەرخان بکرێ، بۆ ئەوەی دەروازەی پێنج جۆگەی هەره گەوره، چاك و فراوان بکرێتەوه. ئەم کارانه ساڵی داهاتوو دەست پێدەکەن[٤٢].

(٦)

---

[٤٢] له ڕاپۆرته ساڵانەکەی ۱۹۲۰ی "مسز بێل"دا هاتووه، که دەسەڵاتی بریتانی لەو ساڵەدا بۆ کاروباری ئاودێری و چاککردنەوه، نزیکەی ٥٢ لەك ڕووپیّی خەرج کردووه.

کەش‌وهەوا

بارانێکی زۆر باش لە کانوونی دووەمەوە، تا سەرەتای مانگی ئازار لە سەرتاسەری دەڤەرەکەدا باریوە.

ناوەڕاست و تا کۆتایی ئازار بێباران بوو، ئەمەش بووە هۆی ڕزین و لەناوچوونی کوڵێ بەرهەمی کشتوکاڵی. بەهار و سەرەتای هاوین لە هەموو دەڤەرەکەدا، کەش‌وهەوایەکی خۆش هەبوو، لەگەڵ سەوزایییەکی فراوانی بێکۆتایی و گوڵ و گوڵزارێکی ڕەنگاوڕەنگی هەمەجۆردا. مانگی مایس هەورەتریشقە، زریان و تەرزەبارین ڕوویان دەدا.

هاوین، هاوینێکی ئاسایی بوو، بێگومان گەرماکەی لە هی عیراق کەمتر بوو، پێداویستی ئاسایی و هۆکارەکانی بەرهەمهێنانی بەرهەمی هاوینە، واتە کەش‌وهەوای بەرهەمی کشتوکاڵی هاوینە هەبوون و لەئارادا بوون. لە کفری، مانگە گەرمەکان زۆر گەرم، تاقەت پڕووکێن بوون" لە کەرکووک، بە شەوان شنەبایەکی سارد یا فێنک هەبوو. دەشێ هەردوو ناوچەکە، بە ناوچەی مەلاریا ناوببرێ[٤٣].

زستانی ١٩١٨-١٩١٩ بە شێوەیەکی چاوەڕواننەکراو، زۆر سارد نەبوو، بۆیە لەئێستاوە پێدەچێ ساڵی ١٩١٩-١٩٢٠ زستانێکی زۆر تووش نەبێ. ڕێژەی گشتیی بارانبارین ساڵی ١٩١٩، لە کەرکووک ١٢,٥٤ پلە و لە کفریش ١٢,٥٤ پلە بوو. با بە ئاسایی لە باشوور و لە ڕۆژهەڵاتەوەیە.

---

[٤٣] بەپێی سەرچاوە بریتانیەکان، بەگشتی شوباتی ساڵی ١٩١٩ تەنگوچەڵەمەی هەرە گەورە کە تووشی سەرتاپای میسۆپۆتامیا بووە، مەسەلەی بەرزیی ئاستی مەترسی نەخۆشی مەلاریا بووە. بۆیە دەبینین دەسەڵاتداریێتی بریتانیا لە ساڵی دارایی ١٩١٩-١٩٢٠دا–واتە لە ١٩١٩/٤/١ەوە تا ١٩٢٠/٣/٣١– سەرجەمی خەرجیەکانی بۆ کاروباری تەندروستی ٢٨،٧٥٠،٦٠٠ ڕووپیێ بووە (ل١١٣ و١١٩ی Review Of The Civil Administration in Mesopotamia).

(٧)

داهات

داهاتی زەوی:

ئ) تا سەرەتای ساڵی ١٩١٩ کۆکردنەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی "هاوینە" هەر بەردەوام بوو. لە ناوچەی کەرکووك، برنج، گەنمەشامی "شامداری"، هەرزن "کزن" دروێنە کراون، لەو عەمبارانەدا هەڵگیراون کە لە کەرکووك، مەڵحە، ئاڵتوون کۆپری، تاووق و، پاشان لە شوان دروست کراون. دانەوێڵەکان بە شێوەیەك دروێنەکراون، کە بەشێکی دراوە بە سوپا، بەشێکی بە هاووڵاتیان فرۆشراون و، بەشەکەی تریشی بۆ ئاڵفی ئەسپی جەندرمەکان بەکارهێنراون[٤٤].

شایانی باسە، ئەوەی ماوەتەوە لە بەرهەمی هاوینە، بە مۆڵی (کاش) باجەکەی وەرگیراوە. دواکەوتنی ئێمە بۆ چوونە ناو شوێنەکانی دەڤەرەکە و ناڕێکی بەڕێوەبەرێتیمان، بوونە هۆی بەپەلە خەملاندن و بەفیڕۆدان و بەزایەچوونی کارێکی زۆری بێبەرهەم لە بەش"شوعبە"ـەکاندا. هەرچۆنێك بێ، بەرهەمی

[٤٤] داهاتی زەوی، مەبەست داهاتی کشتوکاڵییە، ساڵی ١٩١٩و١٩٢٠ بۆ دەسەڵاتدارێتی عەسکەری بریتانی دوو شێوە داهات بوو:

- داهاتی دروێنەکردن و فرۆشتن یا بەکارهێنانی هەموو ئەو کێڵگە و باخ و بێستانانەی کە لەلایەن عوسمانیەکان و لایەنگرانی دەوڵەتی عوسمانییەوە بەجێهێڵرابوو. ئەوانە یەکڕاست لەلایەن لەشکرەوە دروێنە کران و بەرهەمیان کۆکرایەوە، یاخود بێدروێنە فرۆشران.

- دووەم داهاتی کشتوکاڵ، ئەو باجانە بوون کە لە جووتیارەکان یا خاوەند مۆڵکە کشتوکاڵیەکان وەردەگیران. دەبێ ئەوش بگوترێ کە، دەوڵەتی عوسمانی لە هەموو تەمەنی دەسەڵاتدارێتی خۆیدا، باجی بۆ مسۆگەرکردنی خەرجی لەشکرەکانی، هەمیشە بە زۆرەملێ یا بە خواهش بووبێ، لە جووتیار و خاوەند مۆڵکە کشتوکاڵیەکان وەرگرتووە هەر ساڵێ بەرهەمی کشتوکاڵی کەم بووبێ، باجی حکوومەت کەم بۆتەوە، بۆیە بەو ڕێژە و ئەندازەیە ژمارەی لەشکری عوسمانی کەم یا زۆر کراوە (بڕوانە: ل١٣٥ تا١٤٠ی تأریخ مقدرات العراق السیاسیة).

هاوینەی ساڵی ١٩١٨ بۆ ئێمە بێئەندازە زەرەر و بەفیرۆدان بووە و بەس، هەروەها هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵ وەك پێویست نەهاتنە درووێنەکردن.

بەپێی بڕیارەکان، زۆربەی داهاتی زستانی ١٩١٩ دەبوو بە موڵی وەرگیرێ. داهاتی مانگی ئایار و نیسان مەزەندە کراوە. لەو کارانەی کە پێویستە جێبەجێ بکرێن، راپۆرتێکی تەواوی ئەم بابەتەیە، کە دەبێ رەوانەی لای سکرتێر "وەزیر"ی داهات و باج بکرێ. رێژەی تەحویلکردنی باج بەم شێوەیە دەستنیشان کراوە، بۆ گەنم ٣٠٠ رووپێ، بۆ جۆ ٢٠٠ رووپێ و، دانەوێڵەکانی تری زستانە نزیك بە هەمان رێژە و، بەڵام هەندێ کەمتر لە نرخی فرۆشتنی ناو بازاڕ.

مەسەلەی باجیKochans *، کە کەمێك دواخرا، بەهۆی دواخستنی دانانی نرخی تەحویلکردن، لە کۆتایی مانگی حوزەیراندا تەواوکرا. پێش ئەمە، پێداویستەکانی کاروباری عەسکەری بوو بەهۆی ئەوەی کە بە باش بزانرێ باجی بەرهەمی جۆ، بۆ بەکارهێنانی عەسکەری، هەر بە کاڵا وەربگیرێ. هەروەها دەبێ بڵێین، لە ناوچەی کەرکووك، لە کۆی ٧ بەش"شوعبە"، دوو بەش و نیو گەماڕۆی خرایە سەر. بەڵام ئەم جۆرە دەستکارییە لە ناوچەی کفری نەکرا. چەندین عەمبار لە ئاڵتوون کۆپری و کەرکووك دامەزرێنران" لە ئاڵتوون کۆپری ٣٣ تەن کۆکرایەوەو، لەلایەن عەسکەرەوە دەستی بەسەردا گیرا" لە کەرکووك ٢١٥ تەن کۆکرایەوە.

ئەو پارانەی کە کۆکراونەتەوە، لەم خشتەیەدا دەردەکەون:-

تێبینی:

ئەو باجانە ناگرێتەوە کە بە کاڵا وەرگیراون

هەموو ئەو باجانە دەگرێتەوە کە بە موڵی و بە کاڵا وەرگیراون

ناوچە	کەرکووك	کفری	دەڤەرەکە

* قۆچان: بەپێی فەرهەنگی "هەنبانەبۆرینە"، باجێکە ساڵانە لە رەعییەت وەردەگیرێ و، بەپێی فەرهەنگی "خاڵ"، پسووڵەیەکە لەدەوڵەتەوە بدرێ بە یەکێك بەرامبەر بە باجێك. (بنکەی ژین)

جۆری دانەوێڵە	گەنم، جۆو دانەوێڵەی تر	گەنم، جۆو دانەوێڵەی تر	گەنم، جۆو دانەوێڵەی تر
داواکراو: ڕووپیێ	١,٢٧,٨٣١١٣	١,٤٩,٧٠٠*	٢,٧٧,٥٣١١٣
وەرگیراو تا ١٩١٩/١٢/٣١ : ڕووپێ	١,٢٣,٧١٠٦٠	١,٤٨,٧٢٩٦٠	٢,٧٢,٤٣٩١٢
پارەی دواخراو: ڕووپێ	٣,٦٤٧١٢	٩٧٠١٠	٤,٦١٨٩٠
پارەی ماوە کە ١٩٢٠/١/١ دەدرێ	٤٧٣٨٠	–	٤٧٣٨٠
بودجە : ڕووپێ	١,٥٠,٠٠٠	٦٠,٧٠٠	٢,١٠,٧٠٠

دەکرێ نرخی گشتی ئەو باجانەی کە بە شێوەی کالاّ لە بەرهەمی زستانە وەرگیراون، بە بڕی ٥٠,٢٠٠٠٠ ڕووپێ مەزەندە بکرێ. بە موّڵی بڕی ٢٢٧,٥٣١١٣ڕووپێ کۆکراوەتەوە، واتە بەگشتی ٣٢٦,٧٣١١٣ ڕووپێ بەبێ کێشە کۆکراوەتەوە.

بەرهەمی هاوینە دڵخۆشکەر نەبوو، باخەوانە کەساسەکان هەموو ئەوەیان باس کردووە کە بەرهەمی ئەمساڵیان هیچ خێرێکی تێدا نەبوە. بۆ داهاتی باج پەنا بردرایە بەر مەزەندە و قەبلاّندن، لەناو "جبوور"دا بۆ هەر کێڵگەیەك بڕی ٤٠ ڕووپێ قەبڵێنراوە. لە شوێنە تێکەڵەکانی تورکدا هەر ٩ کەویچ هەرزن، چوار مەجیدیو نیوی بۆ قەبڵێنراوە.

بەراوەکان بە سێ شێوە قەبڵێنراون، بە مەزەندە، بە حیبسابی خاکەناز– هەر خاکەناز و بڕێ پارە، کە ٥ یا ٦ ڕووپێیە بۆ هەر خاکەنازێك کە لەسەر جێوە یا لە بێستانێکدا بەکاردێ" یاخود بە شێوەی ژمارەی ئەو چاڵانەی کە لەناو زیخەڵان و چەوڵگەکاندا هەڵکەندراون و سەوزییان تێدا ڕوواوە، بەگشتی ٥ ڕووپێ بۆ هەر ١٠٠ دانە چاڵ دانراوە.

سەبارەت بەم بابەتە، ئەو سیاسەتە بەکارهێنرا کە خەڵکەکە لەوەوپێش پێی ڕاهاتبوو، هەر ئەوەندە گۆڕا کە بەدڵی پیاوماقووڵان نەبوو، چونکە ئەو بڕە پارانە کە بە شێوەیەك داشکێنراون و بە کەمییەك قەبڵێنراون، لەچاو ئەوەدا کە ئەفەندییە تورکەکان وەریان دەگرت، زۆر کەمن. لەوە دەچێ قەبلاّندنەکانی ئێمە بە گرنگ وەرگیرابن، بەلاّم کارمەندانی باج وەرگرتن و قۆڵچییەکان هەندێ

دەستکارییان کردوون. لە ناوچەی کەرکووك، تەنیا یەك مەزەندەلێدەر و تەخمینکاری دەرەکی خەریکی کار بوو، لە کفری دوو کەس دژ بەو پارە تەخمینکراوانە بوون، بە ئارەزووی خۆیان تەخمینی باجیان کردووە. پێویستی بەوە کردووە بۆ پشکنین کۆمیتەی دووەم ڕەوانە بکرێ بۆ ئەو شوێنانە. ئەم حاڵەتە بەتایبەت لە شوعبەی ئاڵتوون کۆپری ڕووی دا، لە ئەنجامدا کارمەندی تەخمینکردنەکە خانەنشین کرا. لە (قەرەتەپە) لە وەرگرتنی باجدا، هەڵسوکەوتی ناڕێك ڕوویدابوو. ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کە لێپرسراوی کارەکە دەربکرێ.

خشتەی داهاتوو، باری ئێستای داهات و باجی هاوینە پیشان دەدات:-

تێبینی:

ناوچە	کەرکووك	کفری	دەڤەرەکە بە گشتی
جۆری داهات	برنج و دانەوێڵەی تر	برنج و دانەوێڵەی تر	برنج و دانەوێڵەی تر
داواکراو تا ١٩١٩/١٢/٣١	٣٢,٧٤٢٠٥	٢٥,٤٤٢٠٧	٥٨,١٨٤١٢
وەرگیراو تا ١٩١٩/١٢/٣١	١٢,٧٥٨١٥	٢٥,٤٤٢٧٠	٣٨,١٠١٠٦
دواخراو: ڕووپێ	٧١٢٠٨	_	٧١٢٠٨
باجی ماوە تا ١٩٢٠/١/١	١٩,٣٧٠١٤	-	١٩,٣٧٠١٤
بودجە: ڕووپێ	٢٠,٠٠٠	٩٤,٥٨٠	١,١٤,٥٨٠

تێبینی و بۆچوونە گشتیەکان، سەبارەت بە بەرهەمی کشتوکاڵی زستانە ١٩٢٠، لەژێر ناونیشانی "کشتوکاڵ"دا دەرکەوتوون.

باجی مەڕوماڵات (کۆدە)

ب) ئەمەی خوارەوە بابەتی ڕاپۆرتێکی جیاوازی مانگی ئابە. ئەو ژمارانەی کە لەم خشتەیەدان، لەوانەیە دووبارەبوونەوە بن:

تێبینیەکان:

هەندێ لەم باجە هی ساڵی ١٩١٨-١٩١٩یە:

ناوچە	کەرکووك	کفری	سەرجەم
باجە داواکراوەکان	٦٧,٦٨٨٠٠	٥٤,٦٢٨٠٠	١,٣١,٣١٦٠٠
باجی دواخراو ڕووپێ	٢,١٠٢٠٨	–	٢,١٠٢٠٨
باجی وەرگیراو تا ١٩١٩/١٢/٣١	٧٤,٤٤٣١٣	٥٤,٦٢٨٠٠	١,٢٩,٠٧١١٣
باجی ماوە لە ١٩٢٠/١/١٣دا	١٥,١١١	–	١٥,١١١
بودجە : ڕووپێ	١٠٠,٥٠٠	٥٣,٠٠٠	١,٥٣,٥٠٠

ئەم بڕە کەمەی باجی مەڕومالاَت، بەهۆی هاتوچۆی عەشایری عەرەبەوە بوو، کە بەزۆری وشتر و مەڕەکانیان لە پەرداختکردنی باج دەرباز کردووە. سکرتێری دارایی ئەوەی بۆ ساڵی ١٩٢٠ پێشنیار کردووە کە دەبێ بڕی پارەی باجی مەڕومالاَت بۆ هەر عەشیرەتێك وەك "ئیلتیزام" دەستنیشان بکرێ، ئەگەر لیوا ئەو باجە لە "مولتەزیم"ی عەشیرەتەکە وەربگرێ[٤٥]. بەگوێرەی عەشیرەتە کوردەکان، ڕێگەچارەیەك بدۆزێتەوە کە شێخە ڕەسمیەکان Official Shaikhs هان بدرێن بۆ بایەخدان بەم مەسەلەیە، بۆ ئەوەی وەك بودجەی حیساباتی ١٩١٩ ڕێك بێ[٤٦].

---

[٤٥] لە کۆمەڵگەیەکی فیوٚدالیی وەك ئەو ساڵانەی کوردستاندا کە دەسەلاَتی ڕاستەقینە بە دەستی فیوٚدالەکانەوە بوو، ئەوانیش بە هاوکاری لەگەڵ مەلاو شێخەکاندا کەوتبوونە ڕووتاندوەوی جووتیارەکان. قاسملو لە ل١٤٨و١٤٩ی کتێبی "الکرد وکردستان"دا دەڵێ: جووتیار فەرز کرابوە سەری کە دەبێ مەڕانە، فڕووجانە، هێلکانە، تەپالاَنە، ڕوٚنانە، گویسانە، مێوانانە، جێژنانە، سەرخوٚشانە، سوورانە، بێکارانە بداتە فیئوٚدال و دارودەستەکانی. هەروەها سەرفیترەو زەکات و مجێورانە و نانی فەقێش، بە شێخ و مەلاو سوختە بدات. سەرباری ئەوانەش هەر حکوومەتێ ئەگەر دەستی نەگەیشتایە بە گوند و لادێیەکان، ئیتر بە هەر هۆیەك بووبێ، کاری وەرگرتنی باجەکانیان بە ناوی "ئیلتیزام" و شتی ترەوە وەك کوٚنتراکت دەسپارد بە ئاغا و دەرەبەگ و شێخەکان، ئەوانیش خوٚیان و ویژدانیان. بەداخەوە تاقیکردنەوە تاڵەکان هەمیشە ئەویان سەلماندووە کە بەدەگمەن دەسەلاَت و ویژدان توانیویانە پێکەوە هەڵکەن و هاوتەریب بن. ئینگلیزیش کە بەم شێوازە کوٚکردنەوەی باجی مەڕومالاَتیان کردە ئەستوٚی ئاغاکان، وەك مەلا جەمیل ڕوٚژبەیانی دەڵێ: ژیانی خەڵکەکە تاڵتر و پر کەساسیتر بوو. بوٚ نموونە، یەکێکی وەك مراد بەگی موبارەك ئاغای عەشیرەتی "گێژ"، کە کرا بە مولتەزیم، ئیتر بە خوٚی و کوٚمەڵێ لیڤی چەکدارەوە، هەر سەعاتە و دەیدایە سەر گوندێك (بڕوانە: کرکوك في عهد الاستعمار البريطاني والعهود التالية).

[٤٦] بەپێی بلاَوکراوەی ژمارە ٦٢ی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیا کە لە لەندەن، سەبارەت بە کێشەی ئەرمینیاو کوردستان ساڵی ١٩٢٠ بلاَوکراوەتەوە، ساڵانە لە کوردستانەوە (مەبەست

ورده داهات [٤٧]

پ) حكوومەت بۆ ئەو بەرهەمانەی كە داهاتیان كەم و وەرگیرانی باجیان گران و زەحمەت بووە، داوای دەیەكی كردووە. بۆیە ئەم باجە بۆ ماوەی دوانزە مانگ بە ئیلتیزام جێبەجێ كراوە. لەڕاستیدا ناڕێكی و نامۆیی كاری توركەكان لەم مەسەلەیەدا، كە هەمیشە هۆیە ڕاستەقینەكانی شاردراوە بوون، هەرگیز هاوشێوازی سیستەم و لەیەكچوونی چەندایەتی باج لە ناوچەكاندا نەبوە. ئەگەر مرۆڤ، بڕوانێتە نەخشەی ئەو ناوچانەی دەیەكیان بۆ دانراوە، ئەو حاڵەتانەی بە ڕوونی بۆ دەردەكەوێ.

ئێستا لە كەركووك باجی ئەم شتانەی خوارەوە بە ئیلتیزام وەردەگیرێن: تفر، بارەدار، داری سووتاندن، تۆزی جلوبەرگ سپیكردن، گەچ، بەڕوو و دوو جۆر لە گوڵ و گیای خوم دروستكردن[٤٨]. لە ئاڵتوون كۆپری، بارەدار، پێستەی

گشت كوردستانە-وەرگێڕ) زیاتر لە ٣ ملیۆن سەر مەڕو بزن بەرەو ئەستەنبووڵ و حەڵەب و بەغداد و تفلیس ڕەوانە كراوە.

[٤٧] ئەم دەڤەرە -دەڤەری كەركووك- مێژوویەكی دێرینەی بەرهەمی كانزایی-نەوت و بەردە خەڵووزی هەیە. ئەوەتا لە ل١٠ی (المرشد الى الوطن والحضارة)دا، سەبارەت بە كەركووك گوتراوە: "ئەسكەندەر" مەبەستی ئەسكەندەری مەكدۆنییە، لەپاش شەری ئەربێلا، كە هاتە خوارەوە بە شوێنێكدا ڕەتبوو كە نەوتی لێ دەسووتا. وایان لێك داوەتەوە كە ئەوە شوێنی خواژنە "ئەناهیتا"ی ئێرانییە (بڕوانە: طه باقر وفؤاد سفر، المرشد الى موطن الاثار والحضارة، الرحلة الخامسة).

[٤٨] لە كفری گوند هەبوە بەناوی گوندی (ناساڵح)ـەوە كە خەڵكەكە قیریان لێ دەرهێناوە (هەمان سەرچاوی پێشوو، ل٣٨). هەروەها سەبارەت بە كانەكانی دەوروبەری كفری، مامۆستا كەمال مەزهەر لە دوو سەرچاوەی خۆیدا، ئەم زانیاریانەمان پێشكەش دەكات: لە ل٢٨ی كتێبی (الطبقة العاملة العراقية)دا، لە سەرچاوەی "لغة العرب"ی ئاداری ١٩١٢ەوە دەڵێ: پێش شەری یەكەمی جیهانی، دەوڵەت [مەبەستی دەوڵەتی عوسمانییە-وەرگێڕ] و خەڵكەكە لە هەندێ كان و كانزای وڵاتەكە وەك خەڵوزی بەرد "بەرد خەڵوز"، خوێ، قیر، بەردی مەڕمەڕ و شتی لەو بابەتە، سوودیان وەردەگرت. ئەو بەردە خەڵوزانەی ساڵانە لەنزیكی كفری دەردەهێنران بە ٣٠٠ تەن دەخەملێنران.

دروستکردنی کەڵەك. لە تاووق دار، لە کفری گوێزی عەرەب و تۆزی جلوبەرگ سپیکردن. زۆربەی ئەم شتانە کەمن، بەڵام بەگشتی ئەو سەرئێشەیە دەهێنن، و خەڵکەکەش ڕاهاتوون و پێی قەڵس و تووڕە نین. لەکاتی نووسینی ئەم ڕاپۆرتەدا ناوەندی ئەم مەتریالانە، هەموو بۆ باجی ساڵی ١٩٢٠–١٩٢١ ڕاگەیەنراون.

لەمانە زیاتر، چاڵە نەوتەکانی دەڤەرەکە، باجیان لێ دەکەوێتەوە. ئەو چاڵانە کە لە دووری ٤ میلی باکووری ڕۆژئاوای کەرکووکن، بەپێی کۆنە بەڵگەی نووسراوی عوسمانی، دراوە بە بنەماڵەی نەوتچی و، حکوومەت خۆشحاڵە بەوەی کە باجی دەیەکی لە نەوت دەرهێنراو یەکراست وەردەگرێ. ئەم باجە لە ١٩١٩دا بڕی ٣٧٣،٣٦٠ ڕووپیێ بووە[٤٩]. پێش ئەوەی هەر گۆڕانکاری و هەر ڕێکخستنێك دابنرێ بۆ کۆکردنەوەی باجی ئەم بابەتە، لەوە دەچێ هەندێ زانیاری ناوچەیی و تاقیکردنەوەی پێوست هەبووبێ.

چاڵەکانی "گل" لە ناوچەکانی عەشایری ژێر دەسەڵاتی شێخ حەمیدن، هەتا مانگی ئازار بۆ خۆی بەجێهێڵران، تا بەپێی ئارەزووی خۆی کاریان تێدا بکات و

لە سەرچاوەی کتێبی (چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد)یشەوە، بەرێز دکتۆر کەمال، ئەم زانیاریانەی ل٦١ی جزمی دووەمی کتێبی (العراق قديماً وحديثاً)ی "عبدالرزاق الحسني"مان پێشکەش دەکات و دەڵێ: "هەر ئەو سەردەمە ژمارەیەك کورد ببوونە کرێکاری کانە خەڵووزەکانی نزیکی کفری، کە بەرهەمی ساڵانەیان بەر لە شەڕی یەکەم و کاتی ئەو شەڕەش، هەزار تەن بووە. "هەڵبەتە هەردوو سەرچاوە ئەسڵیەکان ئەوەمان بۆ ڕوون دەکەنەوە، کە لەکوێ ئەو دوو ژمارەیەیان وەرگرتووە (الطبقة العاملة العراقية–التكون وبدايات التحرك، دار الرشيد، بغداد، ١٩٨٢و، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ل٢٣٧).

[٤٩] ماف و داهاتی دەرهێنانی نەوت لە ساڵی ١٨٨٩دا بەپێی فەرمانێکی سوڵتانی عوسمانی لە وەزارەتی داراییەوە کراونەتەوە ماف و موڵکی خەزێنەی تایبەتی سوڵتان. پاشان لە پاداشتی خزمەتێکدا، سوڵتان مافی دەرهێنانی نەوتی ناوچەی (باوەگوڕگوڕ)ی بەخشیوە بە "صالح پاشا"، کە پاشان بووە بە نائیبی کەرکووك لە پەرلەمانی عوسمانیدا. شایانی باسە، صالح پاشا باوکی نازم بەگی نەوتچییە، کە ئەویش ساڵی ١٩١٤ کرایە ئەندامی مەجلیسی مەبعووثانی عوسمانی (Iraq ١٩٠٠ -١٩٥٠ Apolitical, Social and Economic History, p ٢٧.).

له بەشی پێداویستیەکانی لەشکر بەرهەمی ئەو چاڵانە بدات. بە بەراوردکردن لەگەڵ باجی چاڵەکانی ناوچەکانی تردا و بۆ ئەوەی لە ئاکامدا لەدەست نەچێ، مانگی ئازار تەگبیرو ڕێکخستنێك کران. بەو پێیە دەبێ ئەو بەردەوام بێ لە بەکارهێنانی چاڵە نەوتەکانیدا و، هەر مانگێکیش بڕی ٥٠٠ ڕووپێ بداتە حکوومەت. هەرچەندە مەرجەکانمان ئاسان بوون، بەڵام تایبەتمەندی ناوچەکە و هەندێ کێشەی عەمەلی و پێویستیەکانی کارەکە، ئەم ڕێکخستن و تەگبیرەیان بە کارێکی زۆر شیاو و بەجێ دانا. لەوانەشە ئەم تەگبیر و پلانە تازە بکرێتەوە.

ساڵی ١٩١٩ ئەم چاڵانە نزیکەی ٣٠٠٠ ڕووپێ داهاتیان هەبوو، بەڵام ئەو چاڵانەی بە حەوت میل لە خوارووی (دووز)ەوەن، یەکڕاست لەلایەن فەرمانبەرانی یارمەتیدەری حاکمی سیاسی کفرییەوە بەڕێوەچوون. لە ساڵەکەدا بەرەوپێشەوەچوون و گەشەسەندن بە ئاشکرا لەم بوارەدا هەبوە. ئێستا ١٣ پیاو و ١٩ کەرو بارمان لەوێ کار دەکەن و، نەوتەکەشی بە بەردەوامی پارەیەکی باش دەهێنێ، کە لەوانەیە گەیشتنی هێڵی شەمەندەفەر کاریگەریی هەبێ بۆ نرخەکەی. سەرجەمی قازانجی ئەمساڵ لەم کەرەستەیە، ٤٣,٩٨٧ ڕووپێیە. گۆڕینی لێپرسراوی کار لە مانگی کانوونی یەکەمدا، دەشێ هەندێ گرنگیی زیاتر بخاتە سەر بەرژەوەندیەکانمان. لەم بوارەدا ئەوە ئاشکرا بووە کە کاری سەرپەرشتیی یەکڕاست، بەرهەمی زیاتر دەبێ. باجی وەرگیراوی نەوت لە ساڵەکەدا بەگشتی ٤١٧,١٩٦٠ ڕووپێیە.

داهاتی قەرزەکانی دەوڵەتی عوسمانی

ت) ئەم باجانە لەناو کفری لەلایەن کارمەندانی باجەوە کۆکراونەتەوە. لە کەرکووك، لە هەمان کۆنە شوێنی دائیرەی باجی عوسمانی، بە هەمان فەرمانبەرانی کۆنەوە بەڕێوبەرێتی جیاواز دانرا. فەرمانبەرانی باج وەرگرتن کارەکانی خۆیان لە بەڕێوەبەرێتییەکی دوورەدەستی لاچەپدا جێبەجێ دەکەن.

باجی عەرەق و مەشرووب لە قەرەتەپە و کفری بە مەزەندە وەرگیراوە، لە (تووز) هەر بە ڕێژەی ساڵی ١٩١٧ وەرگیراوە و هەروەك خۆی ماوەتەوە.

لە کەرکووك باجەکان ڕاستەوخۆ و یەکسەر، لە کەسانی قەرزار وەرگیراوەکان، بێگومان ئەم شێوازی "ئیلتیزام"ـە داهاتی باج زیاتر ناکات. باجە وەرگیراوەکان، لە خوارەوە بە شێوازی خشتەیەك نیشان دراون. داهاتی مۆڵەتی ماسیگری و ڕاوکردن و تووتن فرۆشتن، ڕاستەوخۆ دەرکراوە و وەرگیراوە، بەڵام کۆی باجەکانیان زۆر کەمە(٥٠). سیستمی باجی پوولی پۆست، لە یەکەم ڕۆژی کانوونی یەکەمەوە خرایە کار. تەنیا لە مانگێکدا لە کەرکووك ٤٣٢,١٠ ڕووپیێ و لە کفری ١٥٠ ڕووپیێ داهاتی ئەم باجە بووە. کۆی داهاتەکە ٥٨٢,١٠ ڕووپیێ بووە.

خۆی لە دەڤەرەکەدا باشترین داهاتی هەبوە. حەوزی خۆی لە کفری بە ٣٧٣,٠٠ ڕووپیێ بەکرێدراوە، لە ناوچەی حەویجە بە ٤٠٠,٠٠ ڕووپیێ. لەم ناوچەیەی دواییدا بە زەرووری زانرا، لەبەر کاروبارو دۆخی نائاسایی گواستنەوە کە ڕاستەوخۆ بەهۆی بەکارهێنانی سەربازییەوە دروست ببوو، نزیکەی ٨٠,٠٠ ڕووپیێ کەم بکرێتەوە.

خشتەی خوارەوە داهاتەکانی ئەم بابەتە لە ساڵی ١٩١٩دا پیشان دەدات:

ناوچە	کەرکووك	کفری	دەڤەرەکە
خوێ	٢٠,١٧٠٠	٢٢,٧٤٥١٢	٤٢,٩١٥١٢
عەرق	١٥,٩٨٩,١٠	٤,٧٣٠,٠	٢٠,٣٥٩,١٠
تووتن و تونباك	٦٨,١٢	١٨١,٧	(٢٥٠,٣)
مەشرووب	٣٨٢,١٣	-	٣٨٢,١٣
پوولی پۆست	٤٣٢,١٠	١٥٠,٠٠	٥٨٢,١٠
ڕاوی تر	٢٧٥,٨	-	٢٧٥,٨
ڕاوەماسی	٣٢٤,٤	١٥٠,٠	٤٧٤,٤
سەرجەم	٣٧،٦٤٣٩	٢٧،٥٩٧٣	٦٥،٢٤٠١٢

(٥٠) زۆربەی هەرە زۆری ئەم باجانە، لەو کەرەستەو کاڵایانە وەرگیراون، کە لە وەختی دەوڵەتی عوسمانیدا، وەك دەوڵەتێکی ئیسلامی، بواری فرۆشتنیان نەدراوە (وەك عەرەق و مەشرووب فرۆشتن) یا باج لەسەر ڕاوەماسی و خوێ، کە هەر لەبەر کاریگەری بیروباوەڕی ئایینی ئیسلام، بە چاك نەزانراوە باجیان لەسەر دانرابێ.

گومرگ

بەڕێوەبەرێتی گومرگی دەڤەرەکەدا، جگە لە کاروباری پاسگەکانی پشکنینی تووتن و هەندێ کاڵای تر، کە لە کوردستانەوە بەرەو بەغدا ڕەت دەکرێن، بایەخێکی ئەوتۆی نییە[٥١]. دائیرەی گومرگ لە ئاڵتوون کۆپری و کەرکووك و کفری هەن. یەکەمیان مامەڵە لەگەڵ قاچاخی کەڵەك و ئەو کاڵاو کەرەستانەی کە لە ناوچەی سلێمانیەوە دەهێنرێن بۆ مووسڵ، دەکات. پاشان بۆ زەمانەتی زیاتر، کۆنترۆڵکردنی ئەم دائیرەیە دراوە بە حاکمی سیاسی ئەربیل.

لە کەرکووکەوە، کاڵاو کەرەستەیەکی زۆری سلێمانی و ئێرانی بەرەو عیراق دەبرێن. کفری دائیرەی گومرکی خۆی هەیە. هەرسێ دائیرەکە، هێڵێکی ناوخۆیی لە خانەقینەوە بەرەو ئەربیل پێك دەهێنن. لە ساڵەکەدا فەرمانبەرانی گومرگ، هەروەك خۆیان ماونەتەوە. خاڵبەندیەکانی پارەی وەرگیراوی ئەم بوارە کراونەتەوە بە پاشکۆ:-

((پارەکان بە ڕووپێن))

کەرەستەکان	کەرکووك	ئاڵتوون کۆپری	کفری	گشتی
تووتن	١٥,٦٧٦٠٠	٢,٩٥٥,٠٠	٦,٧١٨,١٥	٢٥,٣٤٩,١٥
بنێشت	٢٣٩,١٤	-	-	٢٣٩,١٤
بەڕوو	١٤,١٠	٢٧٦,٤٠	-	٢٩٠,٥٠
بۆیە	٢٤٨,٩٠	-	-	٢٤٨,٩٠
کاغەزی سیگار	٣٥٢,٥٠	١٠٤,٣٠	-	٤٥٦,٨٠
فەرش	٩٨٦,٠٠	٤٥,٩٠	-	١,٠٣١,٩٠
قوماشی کشمیری	٣٣,٤٠	٣٩,١٢٠	-	٧٣,٠٠
پێست	٦,٤٠	-	-	٦,٤٠

---

[٥١] لە دوا ساڵانی حکومی دەوڵەتی عوسمانیدا، ڕێژەی باجی گومرگ ١٠ ی نرخی کاڵای گومرگکراو بوو. ئینگلیز هەر لە یەکەم هەنگاویاندا بەرەو کوردستان، لەگەڵ داگیرکردنی (مەندەلی)دا، یەکەم ئێستگەی گومرگیان لە باجەکانی تر جیاکردەوە و، پاشان مانگی ئایاری ١٩١٨ بەڕێوەبەرێتییەکی تایبەتیان بۆ کاروباری گومرگ دامەزراند (بڕوانە: ل٤٥ی Review مسز بێل و، ل٨٣ی کتێبی 1950 –1900 Iraqی ستیڤن لۆنگریك).

وردەواڵەی ئاسن	٥٧٩,٠٠	١١٤,٠٠	٨٢٦,٠٠	١,٥١٩,٠٠
فرۆشتنی کاڵای زەوتکراو	١٦٢,٨٠	-	١,٨٩٢,٤٠	٢,٠٥٤,١٢
تونباك	١٠١,٠٠	-	-	١٠١,٠٠
خەنە	٢٠٠,٦٠	٢٤,١٢٠	-	٢٢٥,٢٠
چینی	٣٧,٤٠	٤,٤٠	-	٤١,٨٠
کەرەستە و کاڵای تر	-	٤٥,٠٠	٢٩٧,٦٠	٣٣٨,٦٠
بەکرێدانی عەمبار	١٥١,٩٠	-	-	١٥١,٩٠
سەرجەم	١٨,٧٨٨,٠٠	٣,٦٠٨,١٢٠	٩,٧٣٠,٩٠	٣٢,١٢٧,٥٠

پوختەی داهاتەکانی باج[٥٢]

ج) لەوانەیە باشتر بێ تێکڕای داهاتەکانی ساڵی ١٩١٩ لە دەڤەرەکەدا، لە خشتەیەکدا پیشان بدرێ "هەرچەندە ناتوانرێ بە شێوەیەکی کامڵ و بێکەم و کەسر، بەهاکانی ناو دەفتەری حیسابات نیشان بدرێن":

---

[٥٢] یەکێ لە خەسڵەتە هەرە زەقەکانی داگیرکردن، کە هەر خۆشی مەبەست و ئامانجی داگیرکردن، ڕووتاندنەوەی وڵاتەکە و خەڵکەکەیەتی. بۆیە مایەی سەرسوڕمان نەبوە کە دەوڵەتی عوسمانی داگیرکەر و پاش ئەویش ئینگلیزی داگیرکەر، خەڵکە ڕەش‌وڕووتەکەی کوردستانیان بە ئارەزووی خۆیان ڕووتاندبێتەوە. ئەوەتا لۆنگریك لە ل٨٥ی کتێبی Iraq 1900–1950 دا سەبارەت بە باج و مووچە لە کاتی عوسمانیدا دەڵێ: "ساڵی ١٩١٥-١٩١٦" کاتێ عوسمانی زانی بەرەو دۆران وشکان دەچێ، دەسەڵاتدارانی مووچە و مەعاشەکان. بەنکەنۆتی بێ‌نرخ و بەهایان (لیرە) بەناوی مەعاشەوە دەدا بە مووچەخۆران. بەڵام لەکاتی وەرگرتنی مووچە و باجدا تەنیا لیرەی ڕەشادی "لیرەی ئاڵتوون"یان قبووڵ کرد.

بەڵام وەنەبێ دەسەڵاتی داگیرکەری ئینگلیز، خۆیان لە تورکی عوسمانی باشتر بووبن. ئەوەتا لەپاش گەیشتنی ڕاپۆرتی دارایی ساڵی ١٩١٩-١٩٢٠ی میسۆپۆتامیا بە لەندەن و ئاشکراکردنی ئەو ڕاپۆرتە، سەرچاوەیەکی وەك ڕۆژنامەی "Daily Mail"ی ژمارە ١ی ڕۆژی ١٢/٧/١٩٢٠ بەم شێوەیە باس لەو ڕاپۆرتەدا دەکات: "بەپێی ڕاپۆرتی دارایی ١٩١٩-١٩٢٠ ئەو باجەی لە عیراقدا کۆکراوەتەوە، پێنج ملیۆن و ٥٠٠ هەزار پاوەند بووە. واتە هەر کەسەی—هەر کەسێکی سێ ویلایەتەکە— دوو پاوەندی داوە. شایانی باسە، لە بریتانیای گەورەدا، کە ڕۆژی لە ڕۆژان یەکجار دەوڵەمەند بوو، کاتی شەڕی یەکەمی جیهانی هەر کەسێکی بریتانی تەنیا ٣،٥ پاوەند، باجی دەدا.

هەروەها وەك دەسەڵاتی ئیستیعماری داگیرکەر، یەکێ لەو بابەتانەی کە زۆر گرنگییان پێدرا، دامەزراندنی سیستەمی مەرکەزی بوو بۆ کاروباری دارایی و چۆنێتی کۆنترۆڵکردنی داهات. بۆ ئەمەش لە سکرتاریەتی حاکمی مەدەنی گشتی، دوو سکرتاریەتی تایبەت بۆ داهات و دارایی دامەزرێنران، یەکەمیان کە (سکرتاریەتی داهاتەکان) بوو بە سەرکردایەتی هۆیڵ Lieutenant. E. B. Howell سکرتاریەتی بەرپرسی داهاتی زەوی، تاپۆ، کشتوکاڵ و شارەوانی و ... بوو. دووەم، سکرتاریەتی دارایی بوو، پیشکنینی دارایی، گومرگ، بازرگانی و چاپەمەنیەکانی حکوومەت و چاپخانەکانی کارو ئەرکی تایبەت بەم سکرتاریەتە بوون (ل١٠٥ی کتێبی Iraq 1900–1950ی لۆنگریك).

ناوچەکان	کەرکووك	کفری	دەڤەرەکە بەگشتی
داهاتی زەوی	٢,٥٦,١٨٤٠	٢,٥٢,٩٢٦٠	٥,٠٩,١١٠
مەرومالاّت	٧٤,٤٣٣,١٣	٥٤,٦٢٨,٠	١,٢٩,٠٦١١٣
داهاتی بچووك و شتی تر	٣١,٦٠٩,٨	٨١,٣٥٢,١١	١,١٢,٩٦٢٦
قەرزی گشتی	٣٧,٦٤٣,٩	٢٧,٥٩٧،٣	٦٥,٢٤٠,١٢
گومرگ	٢٢,٣٩٦,١١	٩,٧٣٠,٩	٣٢,١٢٧,٤
جەزا و شتی تر	١٨,٥٩٣,٨	١٤,٠٤٩,٠	٣٢,٦٤٢,٨
سەرجەم	٤٤٠,٨٦١,١	٤٤٠,٣٨٣,١٠	٨,٨١,١٤٤١١

ئەم برە پارەیە کە (٨٨١,١٤٤,١١) ڕووپێیە، داهاتی لیستی دادگاو دائیرەکانی تێدا نییە [٥٣]. ئەمە بەرهەمی یەکەم ساڵی کارکردنە، هی ساڵێکی بێبرەو و کەم داهاتە، ساڵی ١٩٢٠ داهات دەبێ لە ٣٠٪ تا ٧٠٪ زیاد بکات.

---

[٥٣] بۆ بەراوردکردن و تێگەیشتنی چۆنیەتی مامەڵەکردنی دەسەڵاتی بریتانی لە ویلایەتەکانی میسۆپۆتامیادا، پاش خوێندنەوەی خشتەی سەرجەمی داهاتەکان "باج" و داهاتی تاپۆ و داهاتی شارەوانیەکانی دەڤەری کەرکووك، سەرنجی ئەم خشتەیەی خوارەوەش بدەبن کە هی داهاتەکانی بریتانیایە لە هەمان ساڵی داراییدا، لەو دوو ویلایەتەی تری میسۆپۆتامیا–مەبەست ویلایەتی بەغداو بەسرەیە:

داهاتەکانی ١٩١٩-١٩٢٠

ژمارە	سەرچاوەی داهاتەکان	ڕووپێ
١	باجی زەوی، کشتوکاڵ و مەڕومالاّت	١٩٨،٢٧،٢٩٠
٢	گومرگ	٢٢٠،٢٤،٠٠٠
٣	دادگاکان	٥٠٠،٠٠٠
٤	داهاتی تەندروستی و پاکوتەمیزی	٣٥٠٠،٠٠
٥	پەروەردە و مەعاریف	١٨٢،٠٠
٦	پۆست	٣٢،٧٥٦،٥٠
٧	تەلەفون و تەلەگراف	٢٠،٧٤٥،٠٠
٨	بەندیخانەکان	٢،٨٤٢،٠٠
٩	داهاتی چاپەمەنیی حکوومی	٩،٤٠٨،٧٠
١٠	داهاتی هەمەجۆر	٧٨٠،٠٠
	سەرجەم	٤٩٥،٣٦٥،١٠

لەم سەرچاوەیە:

[Review of thecivil Administration of Mesopotamia, p١١٨.]
India Office ٣rd December ١٩٢٠.

(٨)

تــاپــۆ

هەر لە سەرەتای ساڵەوە چاوەڕوانی و ئارەزوومەندی ساڵێکی باشتر و لەبارتر، ئومێدی بەرزبوونەوەی ئاستی خزمەتگوزاری لە کەرکووك، فاکتەری هاندەری جێبەجێکردنی مامەڵەی گواستنەوە و تۆمارکردن ژمارەیەکی زۆری موڵك و خانوو بوو. بەڵام بەداخەوە تائێستا ئیدارەکانی تاپۆ، بەشێوەیەکی گشتیو لە ئاستی بەرزدا، بەرتیل وەرگرتن، دەستپیسی و داخستنی چارەسەرکردنی کێشەی موڵکایەتیەکانیان تێدا ماوە[٥٤]. ئەم دائیرەیە، دەستڕۆییەکی مەزنی لە ناوچەکەدا هەیە، لەبەر ئەوەی دانپێدانانی حکوومەت، لە گواستنەوە و تۆمارکردنی موڵکدا و پشتگیری حکوومەت لەو موعامەلانە، کارێکی زۆر پێویستو گرنگە لەلای خەڵکەکە.

---

(٥٤) وەك بەڵگەیەکی مێژوویی تاپۆکردنی ڕەسمی سەرەتا لەسەر دەستی "مەدحەت پاشا"ی والی بەغدا، وەك چارەسەرکردنێکی کێشەی ئەرزی کشتوکاڵ جێبەجێکرا و بەڕێوبەرێتییەکی تایبەتی بەناوی "تاپۆ دائیرەسی"یەوە بۆ دانرا (بڕوانە: ل٣٧ کتێبی Iraq 1900–1950ی لۆنگریك).

کە ئینگلیزیش هەرسێ ویلایەتەکەی داگیرکرد، یەکێ لەو مەسەلانەی کە زۆر بایەخی پێدرا، مەسەلەی دامەزراندنی سیستەمی تۆمارکردنی موڵك بوو بەناوی (دائیرەی تاپۆ)وە. دائیرەکە لە بەغدا دامەزرێنراوMr G.F. Royds مستەر ڕۆیدز بەڕێوەبەری بوو. هەر لە بەغداشەوە هەوڵی بەڕێوەبردنی کێشەی موڵکایەتی لە شارەکانی تر و ویلایەتی مووسڵ دەدرا (بڕوانە: هەمان سەرچاوەی سەرەوە، ل١٠٨).

بۆ ئەوەی خەڵك چەواشە بكرێ، تا ئەم دانپێدانان و تۆماركردنانە بە هەند وەرنەگرن و متمانەیان پێنەكەن، ناڕاستەوخۆ هەوڵ دراوە پشت ئەستوور بكرێ بە بیرۆكەی پووچەڵ و پروپاگندەی بێبناغەی وا كە گوایە حكوومەتی بریتانیا لە ماوەیەكی كەمدا دەڕوات و ئەم ناوە بەجێدەهێڵێ. لەكاتێكدا بەپێچەوانەی ئەوانەوە، هەموو پەیامێكی هاندەری ئێمەو ویست و ئارەزوومان، ئەوە دەسەلمێنن كە ئەو هێزانە دەمێننەوە، تا بتوانن زامنی ئاسایشی بارودۆخەكە بكەن و وەزعەكە ڕابگرن.

ئەمانە، ئەو ڕاستییە دەسەلمێنن، كە ئێمە لەوەوبەریش وامان بەچاك زانیوە، ڕەزامەندی و دانپێدانان بە موڵكایەتیە ڕاستەقینەكاندا پێش دامەزراندنی دائیرەی تاپۆ، ئاشكراو بەكراوەیی لەلای ئێمە بكرێن و ئیمزایان لێ بدرێ. ڕەزامەندیمان لە چۆنیەتی چارەسەركردنی هەر كێشەیەكدا، بێشك، بە پشتیوانی قەباڵە كراوە، ئەوانەش ڕەزامەندی و دانپێدانانی كاتین و قابیلی چاوپێداخشاندنەوەن. پرۆسەكە بەم شێوەیە جێبەجێ كراوە:

سەرەتا، قەباڵەكان مۆری موختاریان ویستووە" دووەم، قەباڵەكان یەكڕاست لەبەرچاوی دوولایەنی هەر كێشەیەك، لەلایەن فەرمانبەرانی ئێمەوە ئامادەكراون" سێیەم، ئەم كارانە تەنیا ئەو حاڵەتانەن كە پەیوەندییان بە موڵكەكانی ناو شارەوە هەبوە. مێژووی پێشینەی كێشەكان، تەنانەت ڕەوشت و ناوبانگی كەسەكانیش لە دانپێدانانی حكوومەتدا، سەرەتا بایەخیان پێدراوە. بەڵام وردە وردە پشكنین و ڕۆچوونە ناو ویستن و ئامادەكردنی بەڵگەی حاشاهەڵنەگر، لەبەرچاو گیران[٥٥].

---

[٥٥] هەڵوێست وەرگرتنی كۆمەڵە خەڵكێكی شارەكانی دەڤەرەكە، بەتایبەت لە شاری كەركووك و، بەتایبەتتر ئەو هەڵوێستانەی پاش شكستی شۆڕشی ناوچەكانی سلێمانی، كفری، كەركووك، گەرمیان و گرتنی شێخ مەحموودی مەلیك، لەلایەن هەندێ خانەوادەی كوردی ناسراوی شاری كەركووكەوە دژ بە دەسەڵاتی بریتانی وەرگیران. پەلەكردنی دەسەڵاتدارانی بریتانی لە پرۆسەی بەڕەسمیكردنی سەرجەمی بابەتە كۆمەڵایەتی و داراییەكانی خەڵكەكە، بە مەبەستی وەرگرتنی زۆرترین باج و داهات، هەروەها بۆ كۆنترۆڵكردنی خەڵكەكە و دەستەمۆكردنیان، بەتایبەت پەلەكردن لە پرۆسەی جێبەجێكردنی هەر بابەتێك كە سەرچاوەیەكە بۆ داهات، وەك مەسەلەی

باجی یەك رووپیێ، بۆ هەر قەباڵەیەك وەرگیراوە، تەنیا لە کەرکووك لە ساڵێکدا ئەم باجە ۳۰۹،۲ رووپیێی بۆ داهاتمان مسۆگەر کردووە. لە سەرەتای ساڵدا، بە فڕۆکە لە ئاسمانەوە، چەندین فۆتۆگرافی کەرکووك و کفری گیراون، ئەوانەی کفری هێشتا ئامادە نین. ساڵی ئاینده ئامادەکردنی تاپۆی ڕاستەقینە، ڕەچاو دەکرێ.

لە کەرکووك، هەنگاوی یەکەم ئەوە بوو کە فەرمانبەران ڕەوانەی بەغدا بکرێن بۆ خولی ڕاهێنان، ئەمانە لە مانگی تشرینی یەکەمدا گەڕانەوە. ژمارەکردنی هەموو موڵکەکان جێبەجێکران و دەرگاگان ژمارەی تایبەتیان پێدا هەڵواسرا. کۆتایی مانگی تشرینی دووەم، فۆتۆگرافەکان بە ئەندازەی ۳٦ ئینج بۆ هەر میلێك، گواستراونەتە سەر ئەرزو، لە ۱۹۱۹/۱۲/۳۱دا بەگشتی تەواوکراون. چاوەڕانی داهاتێکی گەورە و سوودێکی بەرفراوان لە دائیرەی تاپۆی ئێمە دەکرێ. فراوانکردنەوەی ئەم سیستمە، بەرەو شوێنە دوورەدەستەکان، زۆر کارێکی گرنگە و پێویستە لەکاتی شیاودا جێبەجێ بکرێ، چونکە کێشەکانی موڵکایەتی زۆر توند و ئاڵۆزن.

تاپۆ و موڵکایەتی، ئەمانە بوونە هۆی بێبەشکردنی کەسانێکی زۆری کورد، لە ماڵ و موڵکی باووباپیرانیان و سوودبینینی هەندێ کلکەلەقێکەر بۆ دەسەڵاتداران لە شێوازی بەپەلەی تاپۆکردنی ماڵ و موڵك و ئەرزەکانی شارەکە. نموونەی ئەم حاڵەتە بە دەیانن و، چونکە ئاشکراکردنی نموونەکانی مەبەستی ئەم نووسینە نین، لێرەدا فەرامۆشیان دەکەین.

پاشان ئەم ناڕەواییانە بۆ خودی دەسەڵاتی بریتانیش ئاشکرا بوون. ئەوەتا مسز بێل لە Review کەیدا دەڵێ: (کاروباری تاپۆ دەرکردن بۆ هەندێ موڵك، بەهۆی ئامادەنەبوونی خاوەندەکانیان و ونکردنی سەنەد و بەڵگەکانیان لە وەختی شەڕەکەدا، پرۆسەی تۆمارکرنی موڵکەکانی لەلای ئێمە ڕانەگرت. خەڵکانی بەئاگا و ڕووناکبیر سوودیان لەو پرۆسەیە بینی و توانییان بەپەلە تاپۆی عوسمانی بەگوێرەی نەخشەکانی ئێمە تازە بکەنەوە (بڕوانە: ل۱۸ی Review).

بەڵام ئەوان، دەسەڵاتدارانی بریتانیا، دروست بەو پرینسیپە کاریان دەکرد کە مادام دەیانەوێ لە عیراقدا بمێننەوە، بۆ بەهێزکردن و مسۆگەرکردنی مانەوەیان، لایان گرنگ نەبوو کە کورد دژایەتییان دەکات، بەڵکوو زیاتر لەوەدا بوون کە چۆن لەناو وڵاتەکەیدا، دەستە و تاقم و هێزی کۆمەڵایەتی سەر بەخۆیان دروست بکەن. بۆ ئەمەش دەبوو لە ڕابردووی ئەو دەستەو تاقمە کۆمەڵایەتیانە نەکۆڵنەوە و گوێش بە فەرت وفێڵ و تەڵەکەبازییان نەدەن و لایەکیش لە بێبەشکردنی بەشخوراوان نەکەنەوە.

(٩)

وەقف (ئەوقاف)

تۆمارکردنی هەندێ وەقفی تورکی—کە بە عادەت شارراوە، ناڕوون و ناڕێکن— لە سەرەتای ئەمساڵدا، دەستکاری و چارەسەر کران و، لەلایەن ئەو دەستەیەوە کە پشکنینە سەرەکیەکانی ئەمساڵی گرتۆتە ئەستۆ، پشکێنران و تەواوکران(٥٦). ئەمانە ئێستا خەریکی پێکهێنانی دەستەیەکی [مەبەست کادیرە، وەرگێڕ] تەواوی تۆمارکراوی ئەوقافن، وەك ڕەچاوکردنێکی کاریگەری فاکتەری سیاسی و دینی. فەرمانبەرانی ئەوقاف بەبێ گۆڕان، هەروەك خۆیان ماونەتەوە.

هەر لەبەر هۆ و فاکتەرە باسکراوەکانی سەرەوەیە، کە بەهەمان شێوە دەسەڵاتی سەرەکی ئەو ئەوقافە ناوچەییانەی تر دەستنیشان کران و ڕەزامەندییان وەرگرت. بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە هەر ئەندامێکی ئەوقاف

---

(٥٦) بەڕێوەبەرێتی ئەوقاف، یەکێ لەو بەڕێوەبەرێتیانەیە کە هەر زووبەزوو دەسەڵاتدارێتی بریتانی گرنگی پێدا و لە سەرەتای ساڵی ١٩١٨ەوە سەرپەرشتیکردنی بەڕێوەبەرێتیەکەی بە R.S. Cook مستەر کوك سپارد. پاش داگیرکردنەوەی دووەمی کەرکووك، هەوڵیان دا بە هەر شێوەیەك بێ لە کاروباری ئەوقافی دەڤەرەکە تێبگەن، بۆ ئەوەی پاشان سەرپەرشتی ئەو لایەنەی ژیانی ناوچەکەش بکەن. بۆیە ئەم ئەرکانەیان بەم ناودارانە سپارد: بەڕێوبەرێتی ئەوقاف درایە مەلا ڕەزای واعیز، مەلا عەلی حیکمەتی مەشهوور کرایە قازی و مەلا قادری ئیمام قاسم کرایە بەڕێوەبەری مەدرەسەی عیلمییە کە سەر بە ئەوقاف بوو (بڕوانە: ل٢٧ی وتاری: کرکوك في عهد الاستعمار البريطاني والعهود التالية).

بەرژەوەندییەکی شەخسیی پێبسپێردرێ، کارێکی زۆر چاك ئەنجام دراوە و، لە ماوەیەکی درێژخایەنیشدا سوودی بۆ ئەوقاف دەبێ. کارمەندانی مزگەوتەکان، مەعاشی ئەوقافیان بۆ بڕاوەتەوە. ئەمە ٣٣ کارمەندی گرتۆتەوە، کە بەسەر ٢٤ مزگەوتدا دابەش بوون و، مانگانەی هەموویان سەرجەم ٥٢٢ رووپێیە.

خەرجیەکانی تری ئەوقاف بۆ چاککردنەوە و دەست پێداهێنانی هەندێ مزگەوت و کاروباری بەڕێوبەرایەتی ئەوقاف تەرخان کراون. پارەیەکی مانگانەی ١,٠٤٠ رووپێ بۆ مەدرەسەی عیلمییە تەرخان کراوە. سەبارەت بە مەسەلەی مزگەوت و تەکیەکان، هێڵی نێوان داهات و قەرزەکانی ئەوقاف، ئەم مەسەلانە بۆ چەند مانگێك نائاشکرا بوون. ئەمەش بەزۆری دەگەڕێتەوە بۆ ویست و ئارەزوەکانی جارانی سوڵتان عەبدولحەمید، بۆ بەرتیلدان بە مەلا و شێخ و دزەکان، کە بەناوی "پاداشتەکانی سوڵتان"ی بابی عالیەوە دابەش کراون. بە لابردنی سوڵتان عەبدولحەمید، ئەم بابەتانە خرانە سەر حیسابی داهاتی گشتی تورك، لەژێر ناوی "خێراتی هەڵگیراو"، بۆ تەماویکردن و شاردنەوەی ڕاستیەکان، ئەوقاف بە ڕووکەش ئەوەی پیشان دا کە هەندێ لەو خەرجیانە لە پارەی داهاتی خۆی بداتەوە، یا هەوڵ بدات ئەو خەرجیانە یەکڕاست بە داهاتی ئەوقاف پڕ بکاتەوە. ئیتر ئایا پێی دەکرێ یا خەرجی پێ دابین دەکرێ، لەم کارە ژێرکەوتوو یا سەرکەوتوو دەبێ، ئەوە ئەوقاف خۆی دەیزانێ.

هەرچۆنێ بێت لە مانگی حوزەیراندا، بارووډۆخەکە ڕوون بووەوە و هەموو چاککردنەوەکانی بیناکانی ئەوقاف جێبەجێ کران. داهاتی ئەوقاف لە دەڤەرەکەدا (با بڵێین زیاتر لە کەرکوك، چونکە کفری هیچ داهاتی نییە و بێبەشە لەم کارە لە ساڵێکدا بەگشتی ٧١,٣٤٠ ڕووپێ بووە. ئەمە داهاتی هاوینەی ساڵی ١٩١٩ی ئەوقافی تێدا نییە کە ئەویش دەبێ کۆبکرێتەوە و حیساب بکرێ. لەم پارەیە ٢٧,٧٦١ ڕووپێ هی ئەوقافی "نەبەوی"یە. هاوبەشی و کۆمەکی کەرکووك ١،٥ لەکە لەو پارە نێردراوەی "حەرەمین" کە ٨٠٠٠ ڕووپێ بووە. ئەوقاف لەم ناوچەیەدا، جگە لە هاوبەشیی موڵکایەتی چەندین زەویوزار و قەرزەکانی "خرج المحاسبة" خاوەند دەیەکی زۆر گوند و دوکان و ئاش و خانە.

سەبارەت بە ئەوقافەکان، چ لەناو دەستی ئەنجومەن و چ دەرەوەیدا، پرسیارگەلی زۆر گرنگ لەئارادان. لەوانە پرسیاری مەسەلەی هەوڵی گواستنەوەی هەموو دەیەکەکانی ئەوقاف بۆ باجی داهات و قەرەبووکردنەوەیەکی شیاوی ئەوقاف سەبارەت بەم بابەتە. مەسەلەی گواستنەوەی دەسەڵاتی خەرجکردنی ئەو پارە و داهاتانەی کە پێی دەگوترێ "دەعیەگۆ" کە ئێستا لەلایەن ٢٥ کەسەوە مافی خەرجکردنی پێدراوە. لەم مەسەلەیەشدا جارێکی تر بابەتی قەرەبووکردنەوە سەری هەڵدایەوە و، بنەماکانی ئەم بۆچوونە زۆر بێهێز و سستو بێبەڵگەن. هەروەها کێشەی ئیمامە بزرەکانی مزگەوتەکان، خەتیبە نەخوێندەوارەکان و ئەوانەی کە مووچە بۆ کارێك وەردەگرن کە نە بینیویانە و نە دەیکەن. هەندی کاری حوجرەی مزگەوتەکانیش کە لەلایەن خەڵکانێکی نەخوێندەوارەوە بەرێوە دەچن، ئەمانە هەموو کێشەن و ماونەتەوە کە ساڵی ١٩٢٠ چارەسەرییان بۆ بدۆزرێتەوە.

(١٠)

پەروەردە و خوێندن[٥٧]

ئەو گەشەسەندنەی لەم بەشەدا لەبەرچاوە، دەبێ تۆمار بکرێ. پشکنینی بارودۆخی قوتابخانەکان لە کۆتایی ١٩١٨دا بەکورتی بەم شێوەیەیە:-

---

(٥٧) سیستمی پەروەردە و خوێندن لە ویلایەتی مووسڵی عوسمانیدا، بە دوو شێوە بووە:-
١- ئەو قوتابخانانەی کە سەر بە وەزارەتی مەعاریف بوون،
٢- ئەو قوتابخانانەی کە سەر بە دائیرەکانی ئەوقاف بوون، کە قوتابخانە یا مەدرەسە دینیەکان و حوجرەکانیان دەگرێتەوە. ئەو قوتابخانانەی کە سەر بە وەزارەتی مەعاریف بوون، پێك هاتبوون لە قوتابخانەکانی صەنایع و قوتابخانە سەرەتاییەکان. بەپێی زانیاریەکانی مسز بێڵ لە Review. کەیدا، ساڵی ١٩٠٧ "١٣٢٥" لە سەرتاسەری ویلایەتی مووسڵ، لەگەڵ ئەوەی هیچ قوتابخانەیەك نەبوو بۆ کچان، بەگشتی قوتابخانەکان "مەکتەبەکان" بەم شێوەیە بوون:-
لە کەرکووك: یەك مەکتەب "قوتابخانە"ی ڕوشدیە، یەك مەکتەبی سەرەتایی و پازدە مەکتەبی حوجرە هەبوە. لە سلێمانی: یەك مەکتەبی ڕوشدیەی عەسکەری، یەك مەکتەبی ڕوشدیەی مولْکی، یەك مەکتەبی سەرەتایی و ٤٤ "مەکتەبی حوجرەی منداڵان" هەبوە، لە کفری "صەلاّحیە" مەکتەبێکی ڕوشدیەی مولْکی، یەك مەکتەبی سەرەتایی و دوو حوجرەی منداڵان هەبوە، لە هەولێر "ئەربیل": یەك مەکتەبی ڕوشدیە، یازدە مەکتەبی سەرەتایی و شەش حوجرەی منداڵان هەبوە، لە قەزای ڕەواندوز: یەك مەکتەبی ڕوشدیە و ٢٢ حوجرەی منداڵان هەبوە (بڕوانە: ل١٤٠ی Reviewی مسز بێڵ).
شایانی باسە، کاتی بەڕێوبەرێتی "محمد عون الله"ی موتەسەڕیفی لیوای کەرکووك (١٩١٠-١٩١٣)، قوتابخانەیەکی پیشەسازی بەناوی مەکتەبی "صەنایعی سوڵتانییە"وە دروست کرا. وەك مامۆستا ڕەفیق حلمی لە ل١٤١ی "یادداشت"ـەکەیدا ڕوونی دەکاتەوە، مەکتەبی سوڵتانییە هەمان مەکتەبی ڕوشدییەیە، بەڵام ناوەکە لەپێش شەڕی گەورەدا گۆڕاوە و هەر لە هەمان بینادا ماوەتەوە کە دەکەوێتە قەراخ ڕووباری (خاسە) بە بەری (سەرا) دەرگای دەرەوەی مەکتەبەکە دەیڕوانییە ئەو شەقامەی کە بەهۆی پردە کۆنەکەوە چووە ناو "قەڵا" (یادداشت، ل١٤١).

ناوچەی کفری: قوتابخانەیەك بۆ ٣٠-٤٠ قوتابی لە کفری، بە هەمان شێوە دانەیەك لە (توون) هەیە. قوتابخانەکەی کفری بارودۆخێکی تاڵی هەیە بەدەست دەسەڵات و بەرپرسیی چەند مامۆستاو مدیرەکە و کەمی مێز و کورسی و کەرەستە و ئامێرەکانی قوتابخانەوە. بەڵام ئەوەی (توون) لەژێر چاودێری ڕاستەوخۆی یارمەتیدەری حاکمی سیاسیدایە بە چاك دەستی پێکردووە. قوتابخانەکە لەم دواییەدا، بەهۆی کەمی ژمارەی قوتابی و نزمی ئاستی دەستەی پەروەردەیەوە، بەرەو نەمان بۆتەوە. کفری قوتابخانەیەکی بچووکی "جوو"ەکانی تێدا هەبوە، مزگەوت و حوجرەکان لە شوێنیکی تردا ئاماژەیان پێ دەکری"[٥٨].

ناوچەی کەرکووك:

کەرکووك قوتابخانەی سەرەتایی خۆی هەیە، کە نزیکەی ٨٠ قوتابیی تێدا دەخوێنی" لە بینایەکی زۆر باشدایە کە بە باشترین بینایە دەژمێردرێ لە وڵاتەکەدا. قوتابخانەیەکی ناوەندی، بە پرۆگرامێکی وانەگوتنەوەی زۆر چاکەوە، هەیە. ئەم قوتابخانەیە بەگشتی لەژێر چاودێری ئەوقافدایەو، لەلایەن ئەوقافەوە خزمەت دەکرێ. قوتابخانەی دیانەکان و جووکان نەکرابوونەوە.

چەندین دیاردەی پەروەردەیی لەساڵەکدا هەروەك خۆیان مابوونەوە. پەرۆشییەکی زۆری فێربوونی زمانی ئینگلیزی بە ئاشکرا لە هەموو قوتابخانەکاندا هەیە. گومان لەوەدا نییە کە ژمارەی ئەوانەی ئارەزوومەندی فێربوونی زمانی ئینگلیزین، بەشێوەیەکی ئاشکرا بەرەو زیادبوون دەچێ. هەڵبەتە ئەمە کاتێك سەردەکەوێ کە مامۆستاکانی زمانی ئینگلیزی ئامادە بکرێن بۆ ئەم وانانە. هەڵبەتە ئەمەش کارێکە مامۆستاکان پێشوازیی لێ دەکەن. تائێستا هیچ مامۆستایەکی خراپ دەست نیشان نەکراوە، دەبێ دوو یا سێ مامۆستای

---

[٥٨] بەپێی بۆچوونی ستیڤن لۆنگریك، کۆمەڵەی یەکێتی ئیسرائیل ساڵی ١٩٠٧، قوتابخانەی تایبەتی لە بەغدا، مووسڵ، حللە، بەسرە و خانەقین بۆ منداڵانی جوو کردۆتەوە. بەپێی ئەم ڕاپۆرتە بێ، دەبێ جووەکان لە سەرەتای ساڵی ١٩١٨ەوە قوتابخانەی تایبەتی خۆیان لە کفری و ساڵی ١٩١٩ لە شاری کەرکووك کردبێتەوە (بڕوانە: ل٥٠ی Iraq 1900–1950).

دەست نیشانکراو لە ئاستی ئاسایی گرنگییان پێبدرێ و، هەر بەو ئاستەش تەماشای ماف و مووچەیان بکرێ. هەندێ کەرەستەی گرنگی پەروەردە مسۆگەر کراوە. بەڕێوەبەری پەروەردە لە دەڤەرەکەدا مانگی نیسان گۆڕاوە، بە ئەرکی چاودێری و پشکنین هەڵساوە. لە مانگی تشرینی دووەم و کانونی یەکەمدا، دوو فەرمانبەری تری پەروەردە سەردانی ناوچەکەیان کردووە[٥٩].

قوتابخانەی (توون) لە ماوەی ساڵێکدا، بەبێ گۆڕان هەر بەردەوام بووە" گۆڕینی فەرمانبەرانی تێدا نەبوە، بەڵام ژمارەی قوتابیانی هەر بەرەو کەمبوونەوە چوون. لە کفری بە هاتنی بەڕێوەبەری تازە قوتابخانەی سەرەتایی، لە پایزدا، پەرەپێدانێکی بەرچاو لە ڕێکوپێکی و زیادبوونی ژمارەی قوتابیاندا ڕووی داوە. پاشان لەگەڵ قوتابخانەی "جوو"ەکاندا تێکەڵاو بووە و، قوتابخانە تێکەڵەکە چووەتە بینایەکی گەورەوە. ئەمەیان لەوانەیە بە قوتابخانەیەکی شیاوتر و بەردەوامتر و لە بەڕێوەبردندا ڕێکوپێکتر و لە سەرپەرشتیدا شارەزاتر بژمێردرێ.

لە (تاووق)، هەوڵی زۆر درا بۆ ئەوەی قوتابی بۆ قوتابخانەیەکی یەك پۆلی و یەك مامۆستایی، پەیدا بکرێ، بەڵام هەوڵەکان پووچ بوون و سەریان نەگرت. لە (ئاڵتوون کۆپری) سەرەتای بەهار قوتابخانەیەکی ٣٥ قوتابی سەر بە شارەوانی کرایەوە. لەوساتەوە ئەم قوتابخانەیە بە پارەی شارەوانی بەڕێوەدەچێ. قوتابخانەکە لە باری بەڕێوەبردن و چاودێری و پشکنینەوە هەژارە، بەڵام هەبوونی هەر جۆرە قوتابخانەیەك لە نەبوونی باشترە. لە کەرکووك، مانگی حوزەیران، قوتابخانە سەرەتاییەکە لە شوێنی خۆی لە خەستەخانە عەسکەریەکە

---

[٥٩] هەروەك بابەتەکانی تر، لەسەرەتاوە دەسەڵاتی بریتانی ویستوویەتی کاروباری هەرسێ ویلایەتەکەی میسۆپۆتامیا لە بەغداوە بەڕێوبەرێ. بۆیە یەکەم هەنگاوی دامەزراندنی بەڕێوبەرایەتی مەعاریف (مودیریه المعارف) بوو کە لە هاوینی ١٩١٨دا بە سەرۆکایەتی مێجەر بۆومان لە بەغدا دایمەزراند. بۆورمان، بەخۆی پێش هاتنی بۆ میسۆپۆتامیا سەرۆکی وەزارەتی مەعاریفی میسر بووە (بڕوانە: ل١٠٣ی Review ی مسز بێل).

لابردرا و، مانگی ئاب بە شێوەیەکی کاتی و بێکرێ لە خانەقای سەید ئەحمەددا کرایەوە[٦٠].

---

[٦٠] سەبارەت بە قوتابخانە "مەکتەب"ـەکانی کەرکووک، مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە "یادداشت"ـەکەیدا زانیارییەکی زۆرمان پێشکەش دەکات. ئەو سەبارەت بەو قوتابخانە سەرەتاییە کە لە ڕاپۆرتەکەدا باسی هاتووە، دەڵێ: ((بە یادی سەرکەوتنی ئینگلیز لە شەڕدا، ئەم قوتابخانەیە کرابووەوە)). هەروەها دەڵێ: "مەکتبی زەفەر" بە واتای –سەرکەوتن– لە خانەقای سەید ئەحمەد کرابووەوە. هەرچی لەم ڕاپۆرتەدا هاتووە ئەوەیە کە قوتابخانەکە پاشان لە مانگی ئابدا گواستراوەتەوە بۆ خانەقای سەید ئەحمەد. ڕەفیق حیلمی، ناوی بەڕێوەبەر و هەندێ مامۆستای ئەو قوتابخانەیە بەم شێوەیە دێنێ، جگە لە "شوکری عبد الاحد"ی مودیری قوتابخانەکە، مامۆستاکان ئەمانە بوون:– ڕەشید عاکف هورمزی، صاڵح قازی ناسراو بە "صاڵح بۆڵشەوێك" کوڕی قازیە ڕەشە، سەعدوڵڵای موفتی دەروێش ئەفەندی، ئەوڕەحمانی مەلا مەحموودی مەزناوەیی، شەوکەتی عەبدوڵڵا ئەفەندی (کە مامی ڕەفیق حیلمی بووە) و مامۆستا سەید هادی. هەروەها سەبارەت بە گواستنەوە یا بەکرێدانی خانەقای سەید ئەحمەد بە قوتابخانەی زەفەر، ڕەفیق حیلمی دەڵێ: ((خەڵك بەتایبەتی کوردەکان، ئەمەیان بەبێ حورمەتی ئەزانی بۆ سەید ئەحمەدی خانەقا قبووڵی بکات مەکتەبەکە لە خانەقادا بکرێتەوە، یادگاری سەرکەوتنی دەوڵەتێکی ناموسوڵمانە)). بەڵام شێخ ڕەئووفی خانەقا، لە ل٢١ی کتێبی "یادگاری خانەقاه: یادداشت و شیعر"دا، وا پیشان دەدات کە ئینگلیز بۆ دۆزینەوەی بیانوویەکی دژ بە سەید ئەحمەد، ئەم کارەی کردووە. بۆیە دەڵێ: حکوومەتی ئینگلیز بۆ ئەوەی سەربخاتە سەر سەید ئەحمەد، مەلا قادری مدیری ئەوقافی کەرکووکی هان دا، لایەك لە حەوشەی مزگەوتی خانەقا دابڕێ و بیکات "مەدرەسەی دینی". ئەمڕۆکە جێگەی ئەو مەدرەسەیە کتێبخانەی گشتییە.
هەرچەندە ئینگلیز پاش چەند ساڵێك سەید ئەحمەدی دەستبەسەر ڕەوانەی خوارووی عیراق کرد، بەڵام ڕاستییە مێژووییەکان ئەو دەردەخەن کە مەلا قادری ئەوقاف، هیچ پەیوەندیی نەبوە بە قوتابخانە و مەکتەبە حکوومیەکانەوە. ئەو زیاتر لە سەرەتادا بەڕێوەبەری "مەدرەسەی عیلمییە"ی بابەتەکانی ئاینی بووە، لەدواییشدا کراوە بە بەڕێوەبەری ئەوقاف.
ئەوەتا مامۆستا ڕەفیق حیلمیش ئەم ڕاستتیە دەردەبڕێ و دەڵێ: ((لەو دەمەدا جگە لە "زەفەر" قوتابخانەیەکی تریش هەبوە بەناوی "مەدرەسەی عیلمییە"وە مەلا قادری ئیمام مدیری بوو. ئەم مەلا قادرە لەدواییدا بووە بە مدیری ئەوقاف. دەبێ ئەوەیش بڵێین کە ڕەفیق حیلمی دووسێ ساڵی پاش ئەم ڕاپۆرتە، لەلایەن نازیری مەعاریفەوە داوای لێکرا بەبێ وەستان بێت لە مەکتەبی "زەفەر" دەرس بڵێتەوە. لە ١٩٢١/٣/١٦دا کراوە بە مامۆستای ماتماتیك و زمانی تورکی لەو قوتابخانەیەدا (بڕوانە: ل١٣٣ تا ١٤١ی "یادداشت").

مەسەلەی کەمی ژمارەی قوتابیان بەگوێرەی قەوارەی کەرکووك، بووتە هۆی دروستبوونی هەندێ گلەیی و ناڕەزایی. هۆیەکانیشی ئەمانەن: ئاینی بەڕێوەبەری قوتابخانەکە، کە دیانە هۆیەکی کاریگەرەو، دژایەتیەکانی مەلای حوجرەکان، لەگەڵ نەبوونی مەیل و ئارەزووی باوکاندا بەشێوەیەکی گشتی بۆ ناردنی کوڕەکانیان بۆ قوتابخانە، بەتایبەت ئەو باوکانەی کە مەبەستیانە کوڕەکانیان بۆ کاروباری کشتوکاڵی و بەردەستیی دوکانەکانیان گل بدەنەوە.

سێ ئامرازی کار، بۆ چارەسەری ئەم بارودۆخە پێشنیار کران:- یەکەم، هەوڵ بدرێ هەندێ لە مەلای مزگەوتەکان لەلایەن ئەنجومەنی ئەوقافەوە تاقی بکرێنەوە، بۆ ئەوەی وەك مامۆستا لە قوتابخانەکەدا بەکاربهێنرێن، پاشان حوجرەکانیان دابخرێ. بەم شێوازە هەر هیچ نەبێ، ئەو لایەنە دژە سست دەکرێ و لادەبرێ کە دژایەتی قوتابخانەکە دەکات بۆ ڕاکێشانی منداڵانی قوتابی. دووەم: داوای باجێکی مانگانە لەو باوکانە بکرێ کە منداڵانیان تەمەنیان هەیە و نایاننێرن بۆ قوتابخانەکە. سێ: دەست بکرێ بە پرۆژەی کردنەوەی قوتابخانەی سەرەتایی لە چەندین گەڕەکی شارەکەدا، بۆ ئەوەی قوتابخانەکان نزیکی ماڵان و منداڵان بن.

خاڵی یەکەم، ئێستاش هەر دەکرێ ڕەچاو بکرێ، دووەمیان جێبەجێ نەکراوە، بەڵام بە بیستنی دەنگ و هەواڵی لە ماوەیەکی کورتدا کاریگەریی هەبوە و بووەتە هۆی دووقات بوونی ژمارەی قوتابیان، ئەمەش بە شێوازێکی ڕێك پێشوازیی لێ کراوە. سێیەمیان گرنگی پێدەدرێ، هەر هیچ نەبێ بەڵکوو بەشێکی ئەم پرۆژەیە لە ساڵی ١٩٢٠دا جێبەجێ بکرێ. قوتابخانەی ئێستا ١٥٠ قوتابی و ٧ مامۆستای هەیە.

"مەدرەسەی عیلمییە"ی کەرکووك، هەتا دوایین ڕۆژانی ساڵ بە شێوەیەکی کاتی لە بەشی ڕۆژهەڵاتی شارەکەدا بوو، درێژە بە بابەت و پرۆگرام و شێوازی بەڕێوبەردنی کۆن دەدات. ئەمانە لە باری بابەت و پرۆگرامی وانەکانەوە بەگشتی کۆمەك و یارمەتییان پێویستە.

پاداشتی مانگانە دەدرێ بە مامۆستایان و قوتابیان، لەڕاستیدا بە هەموو قوتابیان دەدرێ. لەمەدا مەبەست پشتیوانکردنی قوتابخانەکەیە، دژایەتیکردنی قوتابخانە

حکوومی "گشتی"یەکەیە. هاوین نزیکەی ٦٠٠ ڕووپێ بۆ ئەم کارە کۆکراوەتەوە. ئەوقاف و شارەوانی هاوبەشی کۆمەکیکردنیان کردووە. ئەم پارەیە بۆ "مەدرەسە"کە بەگشتی و بۆ چاککردنەوەی بیناکە بەتایبەتی، خەرج کرا. ماوەیەك بۆ چاککردنەوە چۆڵ کراو، مانگی تشرینی دووەم دەوامەکەی کرایەوە. لە مانگی ئابدا دەسەڵاتدارانی مەدرەسەکە ڕازی بوون بەوەی زانیاری و ڕێوڕەسم لە بەڕێوەبەرێتی گشتی وەربگرن و، لێپرسراوێتی پشکنینی ئەوان قبووڵ بکەن. بۆ ئەوەی "مەدرەسە"کە ڕێك بخرێتەوە.

مەدرەسەکە، ئێستا لە دوو بەش پێك هاتووە، بەشی ئایینی و بەشی هونەر. تەنیا ئەوانە وەردەگرێ کە قوتابخانەی سەرەتاییان بە سەرکەوتوویی تەواو کردووە. قوتابیانی مەدرەسەکە ژمارەیان ٦٠ قوتابییە.

بێشك پۆلەکان بچووك و مامۆستاکانیش تا بڵێی زۆرن. ئەوقاف هێشتا هەر خزمەت و چاودێری بینای مەدرەسەکە دەکات، بەڵام کارمەندانی پەروەردە ئەمساڵ زۆربەی کات و ماندوێتی خۆیان بۆ چاودێری و پشکنین و تاقیکردنەوەی مامۆستاکان سەرف کردووە، ئەوەیان بۆ ڕوون بۆتەوە کە زۆربەی مامۆستاکان زیادن و پێویست نین.

قوتابخانەکە، وەك چاوەڕوان دەکرا، سەرکەوتن و بەرەوپێشەوەچوونی نییە، چونکە زۆربەی وانە و پرۆگرامەکان ئێستاش کۆنن. مامۆستای تورکی، بەکارهێنانی زمانی تورکی و سەرچاوەی وانەکانی کتێبی تورکین. هەڵبەتە بۆ ئێستا ئەمانە هەڵگری هەندێ مەبەستی سیاسی خۆیانن[٦١]. پەیوەندی فەرمانبەری پەروەردە لەگەڵ حکوومەتدا باشە، لەگەڵ قوتابخانە سەرەتاییەکەدا تاڕادەیەك پێچەوانەوەیە.

---

(٦١) مسز بێل لە ل١٠٥ی Review کەیدا، نەبوون و دامەزراندنی قوتابخانە و مەکتەبی تایبەت بە منداڵانی کورد دەگەڕێنێتەوە بۆ کاری تەکنیکی و نەبوونی کەرەستە و پێداویستیەکانی وتنەوەی زمانی کوردی و، دەڵێ: ((زمانی کوردی وەك زمانی یارمەتیدەر، لەبەر نەبوونی کتێبی خوێندنەوە و ڕێزمانی تایبەت، بەگشتی پەك خراوە)). دکتۆر جەبار قادریش لە وتاری: "کرکوك، قرن و نصف من التتريك و التعريب"دا، ئەمە بە بەهانە دەزانێ و، پێی وایە ئەمانە ڕێگرتن و تاوێردانان بوون لەڕێگەی کردنەوەی قوتابخانەی کوردیدا بۆ منداڵانی شارێك کە زۆربەی خەڵکەکەی کورد بوون. بێگومان بۆچوونەکەی دوکتۆر جەبار ڕاستە، چونکە مرۆڤ ئەگەر تەواو سەرنجی مەسەلەکە بدات، دەزانێ ڕستەی ((بۆ ئێستا ئەمانە هەڵگری هەندێ

قوتابخانەکانی دیان و جووەکان، لە بەهاردا دەستکاری کران. هەریەکە لەم قوتابخانانە نزیکەی ٤٠ قوتابییان هەیە. پەروەردە و فێرکردنیان تێدا بەزۆری، نەك بەگشتی، هی ئایینین" تائێستا پارەیان نەدراوەتێ، بەڵام لەوانەیە لە ساڵی ١٩٢٠دا خەرجییان بدرێتێ. چونکە لەو دەزگایانەن کە شیاوی یارمەتین[٦٢].

خشتەی داهاتوو، دەست نیشانی ژمارە و دەوامی قوتابخانەکان دەکات لە مانگەکانی ساڵی ١٩١٩دا. مانگەکان لە ١وە تا ١٢ ژمارە کراون:-

قوتابخانەکان	سەرەتایی کەرکووك	ناوەندیی کەرکووك (مدرسە علمیە)	ناوەندیی کەرکووك بۆ کچان	دیانەکانی کەرکووك	جووەکانی کەرکووك	قوتابخانەی شارەوانی ئاڵتوون کۆپری	قوتابخانەی تووز	قوتابخانەی حکوومی لە کفری	قوتابخانەکانی جووەکان لە کفری	سەرجەم
ك	٦١	٧٠	..	..	..	..	٥٠	٢٠	..	٢٠١
م	٤	١١	..	..	..	..	٢	٣	..	٢٠
ك	٧٤	٧٠	٣٤	٤٢	..	٢٨	٥٠	٢٤	..	٣٢٢
م	٥	١١	٤	٢	..	١	٢	٣	..	٢٨
ك	٨٠	٦٨	٤٢	٤٧	..	٣٥	٤٨	٢٥	..	٣٤٥

مەبەستی سیاسی خۆیان)) لەم ڕاپۆرتەدا، جگە لە ڕازیکردنی تورکی دۆڕاو و پشتگوێ خستنی ویستەکانی کورد شتێکی تر نین.

[٦٢] بۆ تێگەیشتنی بارودۆخی گشتی پەروەردە و خوێندن لە سەرتاسەری هەرسێ ویلایەتەکەدا (مووسڵ، بەسرە و بەغدا) وەك لە ل١٠٥ی Review دا هاتووە، کۆتایی ساڵی ١٩١٩، کە دەکاتە کاتوساتی ئەم ڕاپۆرتە، ٧٥ قوتابخانەی حکوومی هەبوە، ٥٦ یان عەرەبی و ١١ بە تورکی و ٦ یان بە کوردی بوون. بەگوێرەی زانیارییەکانی (یادداشت)، لەو شەش قوتابخانە کوردییە، سێیان لە سلێمانی بوون. قوتابخانەکانی سلێمانی لەو ساڵانەدا دوویان (نموونەی سەعادەت) و (نموونەی عیرفان) بوون. ئەوەی سێیەم دوور نییە لە هەڵەبجە بووبێ. لەم قوتابخانانەدا بەگشتی ٨٠٠ قوتابی هەبوە (یادداشت، ل٥٣٤). شایانی باسە، سەرەتای ساڵی ١٩٢٠، لە میسۆپۆتامیا، لە هەزار منداڵ تەنیا ٦ یان لە قوتابخانەدا بوون (بڕوانە: ل١٠٣ی Review).

م	٥	١١	٤	٢	..	١	٢	٣	..	٢٨
ك	٨٦	٦٩	٤٦	٥٠	..	٤٠	٤٢	٢٨	..	٣٦١
م	٥	١١	٤	٢	..	١	٢	٣	..	٢٨
ك	٨٦	٦٧	٤٦	٥٣	..	٣٣	٣١	٢٨	٣٨	٣٨٢
م	٥	١٠	٤	٢	..	١	٢	٣	١	٢٨
ك	٨٦	٦٧	٣٨	٥٠	..	٣٣	..	..	٣٢	٣٠٦
م	٥	١٠	٤	٢	..	١	..	..	١	٢٣
ك	٨٦	٦٧	٣٦	٤٤	..	٣٣	..	..	٣٠	٣٩٦
م	٥	١٠	٤	٢	..	١	..	..	١	٢٣
ك	٨٦	٦٧	٤١	٤٠	..	٣٣	١٩	٥٠	٣١	٢٦٩
م	٧	١٠	٤	٢	..	١	٢	٣	١	٣٠
ك	١٣٦	٤٩	٤٦	٤٧	..	٣٤	١٩	٥٠	٢٨	٤٠٩
م	٧	١٠	٤	٢	..	١	٢	٣	١	٣٠
ك	١٨٢	٤٩	٤٨	٥٠	..	٣٤	٣٢	٥١	٣١	٤٧٧
م	٧	١٠	٤	٢	..	١	٢	٣	١	٣٠
ك	١٦٢	٤٤	٤٨	٥٠	١٠٠	٣٤	٣٦	٧٤	..	٥٤٨
م	٧	١٠	٤	٢	٤	١	٢	٤	..	٣٤
ك	١٦١	٤١	٤٨	٥٠	١٣٠	٣٣	٣٧	٦٧	..	٥٦٧
م	٨	١٠	٤	٢	٤	١	٢	٤	..	٣٥
ت	١٠٧	٦٠	٤٣	٤٨	١١٥	٣٤	٣٦	٤٢	٣٢	٥١٧
	٦	١٠	٤	٢	٤	١	٢	٣	١	٣٣

مانگەکان

١ ك م (ك=کوڕ   م =مامۆستا)[٦٣]

---

(٦٣) بە تەماشاکردنی ئەم خشتەیە و بەراوردکردنی ژمارەکانی لەگەڵ ژمارەی گشتیی دانیشتوانی شارەوانیەکانی کەرکووک، کفری، تووز و پردێدا، دەکرێ ئەم خاڵانەی خوارەوە ڕوون بکەینەوە:

١- ڕێژەی ئەو کەسانەی کە قوتابی ئەو قوتابخانانە بوون بێئەندازە نزمە و تەنیا ١,٩٢ ٪، واتە لە هەر سەد کەسدا کەمتر لە دوو قوتابی بوون،

٢- بەپێی خشتەکە بێ، دەبێ لەو ساڵەدا سیستەمی خوێندن دوانزدە مانگش بووبێ و پشووی هاوینەی نەبووبێ !

٣- ژمارەی قوتابیان لە مانگی یەکەمەوە تا مانگی دوانزە، لە ٢٠١ قوتابییەوە بووەتە ٥٦٧، واتە بە ڕێژەی ٢٨٢٪ زیاتر کردووە. ڕێژەی مامۆستاکانیش ١٧٥٪ زیادی کردووە و ژمارەیان لە ٢٠ ـەوە گەیشتۆتە ٣٥ مامۆستا،

حوجرەکان (قوتابخانەی مزگەوت)

لە کەرکووک ژمارەیان ١٠ دانە و ٣ یان مەدرەسەی ئەوقافە، سیٚ لە ماموٚستاکان لە ئەوقاف مووچە وەردەگرن، سیٚ (مودەریس)یش هەریەکەو مووچەی خوٚی لە پارەی زەوی‌وزاری ئەوقاف دەردەهیٚنیٚ. حوجرەکان، لەڕاستیدا بیٚ‌قوتابی "فەقیٚ"ن و حاڵەتی کارەکانیان بە شیٚوەیەکە ناکریٚ بە قوتابخانە بژمیٚردریٚن. لە هەموو مەدرەسەکاندا سەرجەم ١٢٠ فەقیٚ هەن. لە کفری ٣ حوجرە هەن و، بەگشتی ٦٠ فەقیٚیان هەیە.

بەڵام لە توون، حوجرەیەك لەبەر پیری و ناشارەزایی مەلاکەی، داخراوە. بەڵام دوو حوجرەی بچووکی تر هەن کە سەرجەم ٤٥ فەقیٚیان هەیە و بەردەوامن لە کارەکانیان. تەنیا قورئان و زمانی تورکی (مەولوودنامەی تورکی) لەم حوجرانەدا دەخویٚندریٚن [مەولوودنامەی شاعیری تورکی توٚفیق فیکرەت ئەفەندی و ئینشالەر، وەرگیٚڕ]. حوجرەی مزگەوتەکان، کە هیچ کەرەستەو پروٚگرامیٚکی بابەتی خویٚندن و فیکریان تیٚدا نییە، بیٚ‌ئەندازە بیٚ‌سەروبەر و ناشارەزان. دژایەتی خاوەندەکانی ئەم قوتابخانە و حوجرانە بەرامبەر بە قوتابخانەکانی فیٚربوون و پەروەردەکردنی ڕاستەقینە، هوٚیەکی سەرەکی و کاریگەرە بوٚ مەترسی خەڵکەکە لە پیٚشوازیکردن و پەروٚشییان بوٚ ناردنی منداڵان بوٚ قوتابخانە حکوومیەکان.

ئیٚمە زانیومانە کە ئەم تیٚنەگەیشتوانە، توٚمەتی بیٚ‌بناغە و هەڵبەستراو و دروٚ دژ بە حکوومەت و قوتابخانەکانی، لەناو خەڵکەکەدا بڵاودەکەنەوەو، دەڵیٚن گوایە حکوومەت بەنیازە ئەو منداڵە بچووکانە هەڵبخەڵەتیٚنیٚ و لە خەڵك جیایان بکاتەوەو بە سواری سەیارە ڕەوانەی لەندەن یا (بوٚمبای)یان بکات. ئەم کەسانە لەلایەن دەسەڵاتی بریتانییەوە بەشیٚنەیی و بە سەبرەوە مامەڵە دەکریٚن و بەتەواوەتی چاودیٚری کارەکانیان دەکریٚ.

٤- لەناو ژمارەی گشتی قوتابیانی قوتابخانەکاندا، تەنیا ٤٨ کچ هەبوە، واتە ڕیٚژەی٣,٤ ٪ لە سەد قوتابی تەنیا ٤،٨ یان کچ بووە،

٥- ژمارەی قوتابیانی قوتابخانە تایبەتەکانی دیان و جووی دەڤەرەکە، ١٨٠ بوو، واتە بە ڕیٚژەی٣١,٧٪ی ژمارەی گشتی قوتابیەکان.

قوتابخانەکانی مزگەوتەکان (حوجرەکان).

(١١)

سوپا (لەشکر)

لە سەرەتای ساڵی ١٩١٩ەوە تا کاتی شڵەژانەکەی کۆتایی مانگی مایس (ئایار) دابەشبوونی هێزەکانمان لە دەڤەرەکەدا بەم شێوەیە بوو: لە ناوچەی کفری هیچ نەبوە. لە ناوچەی کەرکوك، خاڵی چاودێری سەر ڕێگاوبانی سەرەکی، لە (عوسمانیە) و (ماهوود)ی خوارووی زێ دانرا بۆ پاراستنی قافڵەی ڕۆژانەی خواردنهێنان، کە لە ئێستگەی شەمەندەفەری (بێجی)یەوە دەهێنرێ و لە (فەتحە)وە ڕەت دەکرێ. خاڵێکی دوو بەتالیۆنی بۆ چاودێری، لە ئاڵتوون کۆپری‌یەوە دوو دەستە پیادە لەگەڵ دەستەیەکی هێزی هەمەجۆری تر لە کەرکوك هەن. ئەم نیو ساڵە ئارامییەکی بەرچاو لە دەڤەرەکە چەسپێنراوە.

لە ٢٢ی مانگی ئایاردا، سەربازانی قشڵەی کەرکوك، بە شێوەی هێزی گەڕۆك (سیّار) بۆ قوتارکردنی ئەوانەی سلێمانی کەوتنەڕێ. پێش ئەوەی بگەنە دەربەندی تاسڵووجە، بە شێوازێکی چاوەڕواننەکراوی پڕمەترسی، لە چەمچەماڵ بۆ ماوی دە ڕۆژ گەمارۆدران[٦٤]. حاکمی سیاسی لەگەڵ ئەو هێزانەدا بوو. لەکاتێکدا چالاکییەکی گەورە و لەپڕ لەڕێگەی فەتحە- کەرکووك کرا، لیڤی و چەکدارانی حکوومەت کەرکووکیان پڕکردبوو.

بارەگای سەرەکی فەوجی یەك و، پاشان بارەگای هێزی سەرەکی دەڤەرکە، گەیشت. لە گەڕانەوەیاندا، بەسەر مەیدانی ڕووداوەکاندا ڕەت بوون. ئەم ڕووداوانە لە

---

[٦٤] بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتر بڕوانە: پەراوێزی ژمارە (٢٥).

هیچ کاتێکدا لەناو سنووری دەڤەرەکەدا نەبوون. تەنیا لە یەکی مانگی حوزەیراندا لە قەرەهەنجیر رووی دا. هەر ئەو ڕۆژە سەرلەشکری g.o.c. Fraser فرێزەر، جگە لە کۆنترۆڵنەکردنی دەڤەرەکە، هەر مایەوە و تا مانگی ئابیش هەر سەری نەگرت.

ئۆپەراسیۆنی بازیان و سلێمانیە و هەموو ئەو ستوونانەی کە لەو ناوچەنەدا لە مانگی تەمووزەوە تا ئەیلوول بەگشتی پێکەوە کاریان دەکرد، پێویست ناکات لێرەدا راپۆرتیان لەسەر بنووسرێ.

مانگی ئاب هێزەکەیFraser شوێن و بەرپرسیی خۆی بە هێزی کوردستانی باشوور سپارد و، ئەویش لە مانگی تشرینی یەکەمدا لێپرسراوێتی عەسکەری ناوچەکەی دا بە فەوجی ژمارە ٥٥. ئێتر لەوساتەوە ئۆپەرسیۆنەکان وەستێندران. سیستەم و میکانیزمی کاری ئاسایی بەرێوەبردن دەستی پێکردەوە و، هێواش هێواش شوێنی مانەوەی هێزەکان جێگیر بوو. لە کفری، (حامیە)یەك لە مانگی حوزەیراندا (خانی مەجید پاشا)ی داگیرکردو، تا مانگی تشرینی دووەم تێیدا مایەوە.

هێزە سەربازی و نیمچە سەربازیەکان، پێکەوە بەستران، بۆ بەردەوامی بەرەوپێشەوەچوونی هێڵی شەمەندەفەری (قەرەخان) تا (کنگربان). ئەم هێڵە لە مانگی کانوونی یەکەمدا بۆ هاتوچۆکردن کرایەوە. کامپێکی سەربازی و بارەگای لیوایەك، ئێستا چاودێری هێڵەکە دەکەن. هەروەها چەندین بنکەی سەربازی لە سەرتاسەری رێگەی کەرکووك دانراون. لە کەرکووك، بە هەمان شێوە خاڵی چاودێری رێگاوبان، لە قەرەهەنجیر، کەلۆر، تازەخورماتوو و تاووق دانران. بارەگای لیوای (دوو ونیو)ی پیادەی تۆپهاوێژ و هێزەکانی تری تێکەڵ لە کەرکووکن. حامیەیەکی بچووکمان لە ئاڵتوون کۆپری هەیە.

لە سەرەتا و کاتی ئۆپەراسیۆنەکەدا، نەدەکرا بچووکترین یارمەتی دەسەڵاتی عەسکەری بدرێ. ئەفسەرە سیاسیەکان سێ دەرفەت لە پێکداداندا لەگەڵ هێزەکاندا هاوبەشی ئۆپەراسیۆنەکە بوون. گەلێ کاری موخابەراتی و سۆراخ (ئیستیتلاع)ی عەسکەرییان چ لە مەیدانی شەرو چ بارەگاکاندا داواکران. کۆنتراتچی دۆزرانەوە و سەرچاوەی دابینکردنی ئازووقەش پەیداکرا. هەمیشە

هەواڵدەرو شارەزایانی ڕێوبان و ڕێپشاندەران لەگەڵ ستوونەکانی هێزەکانماندا بوون. پۆلیس چاودێری ئامرازە بەکرێگیراوەکانی گواستنەوەی شتومەکیان دەکرد. وەرگێڕ ئامادەکران، جادە و پردەکان چاك کرانەوە. چاودێر و حەسحەس لەسەر هێڵی شەمەندەفەر و لە عەمبارەکاندا دانران. نزیکەی ٨٥٠ تەن جۆ و ٧٠٠ تەن ئالف داواکراو، ٢٥٠ تەن گەنمی باجی حکوومی وەرگیرا.

ڕێکترین و گەورەترین ئەرك و پرۆژە کە لە کەرکووك جێبەجێ کرا، پرۆژەی تاقیکردنەوەی شیاویی فراوانبوونی شارەکە بوو. بەشی ڕۆژهەڵاتی شارەکە و تاقیکردنەوەکە سەلماندیان کە شارەکە تەواو بۆ فراوانبوون و گۆڕان دەشێ. لە شارەکەدا کۆمەڵێ کۆڵەکەدار، دارتەلی کارەبا، بەبێ هیچ کێشەیەك دانرا و ڕێگەکانی کەرکووك- ئاڵتوون کۆپری، کەرکووك- سلێمانی، کەرکووك کفری هەموو لەژێر کۆنترۆڵی لەشکرن و کۆمەڵێ کاری فراوانکردنیان تێدا کراوە[٦٥].

---

[٦٥] ڕاستە نەدەکرا لەم ڕاپۆرتەدا کە تایبەتە بە دەڤەری کەرکووك، هیچ شتێکی ناوچەکانی تری کوردستان (ویلایەتی مووسڵ) باس بکرێ. بەڵام بۆ ڕوونکردنەوەی باری سیاسی و عەسکەری کوردستان بەگشتی و بۆ سەلماندنی ئەوەی کە لەوکاتەدا تەنیا شێخ مەحموود- بەگوێرەی تێگەیشتنی ئینگلیز- گێرەشێوێن نەبوە. بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستییەی کە هەڵگری هەمان بۆچوونی شێخ مەحموود لە ناوچەکانی تریش هەبوون بۆ بەرەنگاریکردنی داگیرکەران و هەوڵ و تەقەلای ئازادی کوردستان، چاکە لێرەدا، چ لە سەرچاوە ئینگلیزیەکان و چ لە سەرچاوە کوردیەکانەوە، کورتە کرۆنۆلۆژییەکی پاش گرتنی شێخ مەحموود و داشکاندنی شۆڕشەکەیتان بۆ بنووسین و بڵێین:- لەم هەموو پێکدادانەدا، کە بەڵگەی حاشاهەڵنەگری بەرەنگاری کوردە، بۆ سەلماندنی مافی نەتەوایەتی خۆی، نەك تەنیا سەرباز، بەڵکوو کۆمەڵێ لە ئەفسەرە بەرز و دەسەڵاتدارەکانی بریتانیا لە کوردستان کوژراون. ئەحمەد خواجە بەم شێوەیە ناوی هەندێکیانی بۆ مێژوو تۆمار کردووە:

- لە هەولێر: یاریدەدەری حاکمی سیاسی و مدیری پۆلیسی هەولێر،
- لە مووسڵ: "کۆڵۆنێل لچمەن"ی حاکمی سیاسی مووسڵ و کاپتن "بێڵ"ی یاریدەدەری حاکمی سیاسی،
- لە زاخۆ: کاپتن ووکر، کاپتن پێرسۆن،
- لە ئامێدی: کاپتن ویلی و کاپتن ماکدۆناڵد،

(١٢)

شارەوانیەکان

لەم ڕووەوە دەڤەری کەرکووک شەش شارەوانی تێدایە: قەرەتەپە، کفری، توزخورماتوو، تاووق، کەرکووک، ئاڵتوون کۆپری. بارودۆخی هەریەك لەم شارەوانیانە لە گەورەوە تا پچووکیان زۆر زۆر جیاوازە، بەڕادەیەك کە زۆر گرانە بیر لە یەك شێوازی کار بکرێتەوە بۆ چاودێریکردنیان. بەڵام دەشێ ئەو چاودێریکردنانە بە کاری ساڵێکی سەرکەوتن و پەرەپێدان ڕەچاو بکرێن. لە هیچ کارێك‌و هیچ شارەوانییەکدا سوود لە کۆمەك و یارمەتی دارایی حکوومەت نەبینراوە، بەڵکوو بەپێچەوانەوە، هەموو شارەوانیەکان ئەوەیان ڕوون کردۆتەوە کە هەمیشە داهاتیان لە خەرج و دەرهاویشتەیان زیاتر بووە.

سەرچاوەکانی داهاتەکانیان کە لە خشتەی خوارەوەدا پیشان دران، هەرچەندە زۆر ڕێك و تەواو نییە، بەڵام بە ئاسانی دەکرێ چاك بکرێتەوە تا دوا ژمارەی داهاتی، بە ڕاست و دروستی پیشان بدرێ. ژمارەکانی ناو خشتەکە، بەگشتی– هەڵبەتە لە سەد نا– داهاتەکانی ساڵی ١٩١٩ی شارەوانیەکان پیشان دەدەن:

– لە عقرە: کاپتن سکۆت (بڕوانە: ل٩٠ی چیم دی).

بۆیە حاڵەتی دەروونی بریتانیەکان بەرامبەر بەم ڕووداوانە زۆر شپرزە بوو. ئەوەتا David Fromkin"دەیڤد فرۆمکن"بەم شێوەیە وەسفی حاڵەتەکە دەکات: ((حاڵەتی نەفسی و تووڕەیی بریتانیەکان بەرامبەر بە نائارامی و یاخیبوونەکان و کوشتنە دوانەبڕاوەکان، گەیشتبوە ڕادەیەکی گەلێ ترسناك. بۆیە حکوومەتی هیندی–بریتانی لە مانگی ئوکتۆبەری ١٩١٩دا، ئەفسەرێکی شارەزای ناردە شوێنەکە، لەپاش ماوەیەك ئەویش کوژرا (ل٤٥١ی دەیڤد فرۆمکن)–پێم وایە مەبەستی "کابتن بێل"ـە کە بە کۆلۆنێلی لەگەڵ کاپتن سکۆت لە عەقرە کوژران. هەروەها حاڵەتە دەروونیەکەی دەسەڵاتدارانی ئینگلیز بەرامبەر بە پەرەسەندنی بارودۆخەکە، ئەوەندە شپرزە و خراپ ببوو، کە یەکێکی وەك کاپتن لیچمەن بوێرێ هەستی ئاڵۆز و نامرۆڤانەی خۆی بەم ڕستەیە دەربڕێ: تەنیا ڕێگە بۆ وەستاندنی ئەم عەشایرانە "قەسابخانەی گشتی"یە (بڕوانە: ل٢٠٨ی کتێبی Leachman, OC Desert).

پارەکان بە ڕووپیێ

سەرچاوەی داهات (باج)	شارەوانی قەرەتەپە	کفری	توز	تاووق	کەرکووک	ئاڵتوون کۆپری
خانوو	٢,٠٤٠	٦,٠٠	٢,٧٢٤	٢٠٠	٣٠٨٠	٩٩٠
بیناکردن	٦٠	١٢٠	٦٠	٦٠	٤,٣٠٠	٥٠٠
قەسابی	١٢٠	٦٠٠	٦٧٠	٣٠٠	٢٠,٠٠	١,٠٠٠
بەلەموان	٧٦٠	٨٠٠	–	–	–	٢٥,٦٠٠
جەزا	١٢٠	٦٠٠	١٢٠	٧٥	٥,٢٠٠	١,٠٠٠
باجی نەوت	–	–	–	–	٢,٥٠٠	–
جامبازی دانەوێڵە	–	–	٤٠٠	٥٠٠	–	–
دەڵاڵی	١١٠	٩٠٠٠	٥٠٠	–	٢٧,٦٠٠	٢,٠٠٠
جامبازی ئاژەڵ	٤٢٠	٦٠	٤,٣٢٠	٥٠٠	–	–
باجی قەپان	١,٢٦٠	٩,٣٠٠	١,٠٠٠	٤٠٠	٩,٩٦٠	٦٢٥
وڵاخی کاروان	٨٤٠	١,١٠٠	–	٥٠٠	٦,٩٠٠	٨٠٠
ئەرزیە	–	–	–	–	٤٠٠	٢٠٠
کرێ	–	–	–	–	٨٠٠	١٠٠
داهاتی ئامرازی مۆسیقا	١٥٠	١٥٠	١٥٠	٢٠	–	٤٠
باجی پیشەکان	–	٢٠٤٠	٧٨٠	٥٠٠	–	–
کاسبانە	٤٨٠	٢٩٠	٢٤٠	١٠٠	–	–
شتیتری جۆراوجۆر	٦٨٤	٦٠٠	٥٠٠	٣٠٠	١٠٠٠	١٥٠
گشتی	٧,٠٤٤	٢٣,١٠٠	١١,٤٦٤	٣,٤٥٥	٨٩,٩٤٠	٣٢,١٠٥[٦٦]

[٦٦] لەوە دەچێ ئینگلیز بیری لە هەموو شتێ کردبێتەوە کە داهاتی هەیە و دەکرێ باج و ڕەسمی لێ بسەندرێ. لە بواری کشتوکاڵ و مەڕومالاتدا هەتا ڕاوەماسیش لەبیر نەچوەتەوە. لەناو بازاڕو کاروباری شارو شارۆچکەکانیشدا، هەتا باجی لەسەر وڵاخی کاروانیش وەرگرتووە ! هەروەها لەوەدەچێ بۆ چۆنیەتی خەرجکردن و سنوورەکانی خەرجکردنی ئەو داهات و باجانەش، سنوور و جیاوازییەکی ڕوون و ئاشکرایان کێشابێ. باجی گومرگ و کشتوکاڵ و مەڕومالات و دادگاو تەلەفۆن و پۆست و تەلگراف و پۆستە و ئەو جۆرە داهاتانەیان بە حەقی خۆیان زانیوە بۆ بەڕێوەبردنی دەسەلاتی ئیداری و عەسکەرییان. بەڵام هەرچی پەیوەندی بە بازاڕ و داهاتی ناو

لە شارەوانییە بچووکوکاندا، ڕێژەی مووچەی فەرمانبەران، ئەوەندە زۆرە کە لە ڕێژەی هەموو یا سەرجەمی خەرجیەکانی تر زۆرترە. خەرجیەکانی تر زیاتر بۆ ڕێگەوبان، پرد، کاروباری پاکوخاوێنی، چاککردنەوەی بیناکان و کۆمەککردنەوەی بیناکان و کۆمەککرنی هەژاران سەرف دەکرێن. کفرییەکان (شارەوانی کفری) هەتا مووچەی دکتۆرکەشیان پەرداخت دەکەن. لە ئاڵتوون کۆپری خەرجی قوتابخانەکەو، لە کەرکووکیش خەرجی خانەی هەتیوان و شتی تر لە پارەی شارەوانی دابین دەکرێن.

دەشێ مرۆڤ دژ بە مانەوەی شارەوانیە بچووکەکانی وەك تاووق قسە بکات، چونکە ئەو سوودانەی کە دەیبەخشن، جگە لە مسوگەرکردنی مووچەی کارمەندان و هەندێ "کەناسی" نابەدڵی کارەکە و ڕووپێی بە ڕووکەش خۆشحاڵکەری سواڵکەرەکان، هیچ سوودێکی ئەوتۆیان نییە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، چونکە لەئارادان، هێشتا دەبێ هان بدرێن و دەستخۆشی کارکارکردنیان لێ بکرێ. لەبەر ئەوەی بەگشتی زەرەرمەند نین و، خۆیان پشتیوانی ماددی خۆیان مسوگەر دەکەن. ئەوان کاری مامۆستایی دەکەن، ئەرز بۆ گەشەپێدانی ناوچەکەیان تەرخان دەکەن، لەوەشە جێگە بۆ باخچەی منداڵان مسوگەر بکەن. ئەمساڵ لە سەرتاسەری دەڤەرەکەدا، ناتەواوی هەبوو، بەڵام زۆربەی ئەو کەمی و کەسرییانە بەرامبەر بە ویستی بەرەوپێشچوون و هەڵکشانی کارەکان، وردە وردە نەماوە و لابراوە.

کرێکاری بینا لە هەموو شوێنێ کەم ودەگمەنە و نرخیشیان گرانە. وەستاکان کرێ و دەستمزیان دووقات کردووە، کرێکاری دەستڕەنگین هێنراون. دارتاشەکانو کرێکاری بینا دروستکردن، بێ ئەندازە لە ویست و داوای بازاڕ

شارەوانیەکانەوەیە، بە هەق و مافی شارەوانیەکانیان زانیوە. دەبێ ئەوشمان لەبیر نەچێ کە دەسەڵاتی سەرەکی هەر ئەنجومەنێك لە ئەنجومەنی شارەوانیەکان، وەك خۆشیان ڕوونیان کردۆتەوە، هی خۆیان و، سەردەستی ئەنجومەنەکانیش ئینگلیز بوون. ـ

کەمترن. بەتایبەت لێرەش، هەر هیچ نەبێ لە کەرکووك، سوپا هەرچەند زۆر شارەزای ئەم کارانە نییە، بەڵام ڕایگەیاندووە کە جۆرە مسۆگەری و کۆنترۆڵکردنێکی بۆ بەردەوامی کارەکانی خۆی کردووە.

"ئاسن" لە هەموو شوێنێك زۆر کەمە. گەچ، کەرەستەی سەرەکی بیناکردنە، دەکرێ دەست بکەوێ، بەڵام بە دە قاتی نرخی ئاسایی خۆی. لێرە هێشتا خشتی تەنوور زۆر بەکارنایەت، لەوانەیە لەبەر گرانی سووتەمەنی بێ، هەتا بەگوێرەی خشتی ئاساییش، واتە خشتی دەستکرد، پارەی کڕینی کا دەبێ هەمیشە ڕەچاو بکرێ. دارتاشەکان کە زۆر کەمن و دەست ڕەنگین نین، کەرەستەی کارو دارو تەختەی وشکیان زۆر کەمە. لەگەڵ ئەو هەموو کەمیەشدا کە ئاماژەمان پێ کرا، بەرەوپێشەوەچوونێکی زۆر باش لە هەموو شوێنێکی چاککردنەوەی بیناکان، کردنەوەی دوکانەکان و چاککردنەوەی خراپەکاریەکانی وەختی جەنگدا بەدی دەکرێن.

ئەم خشتەیە تێگەیشتنێك سەبارەت بە قەوارەی ئەو شارەوانیانە دەخاتە بەرچاو:

شارەوانیەکان	ژمارەی موختارەکان	ژمارەی دانیشتوان	ژمارەی دوکانەکان	کانوونی یەکەم
قەرەتەپە	٢	١٥٠٠	١٧	٤٥
کفری	٢	٣٢٠٠	١٣٥	١٧٧
تووز	٥	٢٧٠٠	٥٣	٧٠
تاووق	٤	١٢٠٠	-	١٦
کەرکووك	١٦	٢١,٠٠٠	٣٧٥	١,٠٣٧
ئاڵتوون کۆپری	٤	٢,٥٠٠	٧	٤٦[٦٧]

[٦٧] خوێندنەوەیەکی سەرپێیی ئەم خشتەیە، بە گەڕانەوە بۆ ئەو سەرژمێریەی کە لە بەشی "سەرژمێری خەڵکەکەدا هاتووە، بۆمان ڕوون دەکەنەوە:

١- بۆ سەرژمێری خەڵکانی ناو شاری کەرکووك، ٢,١٦١کەس جیاوازی هەیە، لەم خشتەیەدا ژمارەی خەڵکەکە ٢١,١٠٠٠ کەسە، بەڵام لە هی "سەرژمێری خەڵکەکە"دا ١٨,٨٣٩ کەسە.

ئەمەش ژمارەیەکی جێی سەرنجە و تا ڕادەیەکی زۆر ئەو بۆچوونانەی پەراوێزی ژمارە "٩" دەسەلمێنن.

هەرچی سەبارەت بە شارۆچکەی کفرییە، جیاوازییەکەی ئەوەندە نییە، تەنیا ٥٥ کەسە.

هەندێ تێبینی سەبارەت بە هەریەکە لەو شارەوانیانە:

قەرەتەپە:

شارەوانییەکی پاك و خاوێن و بەئاسایشە، لەگەڵ توانایەکی بێسنووری نەشونماکردندا. بازاڕەکەی زۆر چاك ڕاگیراوە، جادەکانی پاك وخاوێنن. لە کۆتایی ساڵدا ماوەی حیساباتەکەی-لە ٣١ی کانوونی یەکەمدا- ٤,٢٠٠ ڕووپیێ بووە، هیچ خەرج و پڕۆژەیەکی تایبەتی شارەوانیەکە بەجێنەماوە(٦٨).

کفری:

بەشێوەیەکی گشتی، پەیوەندی و هەماهەنگی کار لەنێوان فەرمانبەرانی شارەوانیەکەدا ڕێکوپێك نەبوون. لە سەرەتای ساڵدا چەند شپرزەییەك لە کاردا و پاشانیش نەبوونی هاوکاریکردنی یەکتر، لەنێو فەرمانبەراندا ڕوویان دا.

٢- ئەگەر ئەم خشتانە حیسابی ڕاستییان بۆ بکرێ، یا ئەگەر بڵێین تا ڕادەیەك نزیك بە ڕاستی بوون، ئەوا دەتوانین ڕێژەی دانیشتوانی شارو شارۆچکەکان بەرامبەر بە دانیشتوانی گوند و ڕەوەندەکان، بەم شێوەیە حیساب بکەین:

لە "سەرژمێری خەڵکەکە"دا ژمارەی گشتی شارەوانی ئاڵتوون کۆپری و کەرکووك و بەشەکانی تری ناوچەکە ٥٨,٤٧٥ کەسە. جا ئەگەر ژمارەی دانیشتوانی شارەوانی کەرکووك بەپێی ئەم خشتەیە ٢١،٠٠٠ کەس بێ، دەبێ ڕێژەکانی بەم شێوەیە بن:

- ڕێژەی دانیشتوانی کەرکووك دەکاتە ٣٥,٩٪، کەواتە: ڕێژەی دانیشتوانی گوند و ڕەوەندەکان دەکاتە ٦٤,١٪ و بە گوێرەی کفری و دەوروبەریشی ژمارەی گشتی ٣٢,٧٥٥ کەس بوون و ژمارەی دانیشتوانی شارۆچکەی کفریو قەرەتەپەش ٤٧٠٠ کەس بووە.

- واتە ڕێژەی دانیشتوانی شارەوانیەکانی کفری و قەرەتەپە دەکاتە ١٤,٣٪. ڕێژەی دانیشتوانی گوند و ڕەوەندەکان دەکاتە ٨٥,٧٠٪.

هەڵبەتە ئەوسا لە کەس شاراوە نەبوە کە ئەگەر لە ٥٠٪ زیاتری ئەو شارو شارۆچکانە کورد نەبووبن، بێشك لە ٩٠٪ ئەو ڕێژە زۆرەی گوندنشین و ڕەوەندەکان کورد و لە عەشیرەتە کوردەکان بوون.

(٦٨) واتە زیادەی داهاتی بەرامبەر بە خەرجیەکانی ئەو ساڵە، ٤,٢٠٠ ڕووپیێ بووە.

هەرچۆنێك بێ، ئێستا بارودۆخەكە كەمێك لە جاران ڕێكوپێكترە. لە هەندێ باردا، پاكوخاوێنی جێبەجێ كراوە. ئەم كارانەش بە سەرپەرشتی دكتۆری شارەوانی و بە چاودێری دەسەڵاتی یارمەتیدەری حاكمی سیاسی كراون.

جۆگەكان جۆماڵكراون و، ڕێگەوبانەكان دەستكاری و، پردەكانیش ئامادە كراون و، هاتوچۆیان لەسەر دەكرێ. دارتەلی جادەكان چەقێنراون و، هەندێ درەختی سەر شەقامەكان ڕوێنراون. مەرەخەسی و هەندێ مەرجی كار سەپێنراون، بەسەر ئەوانەدا كە خواردن دەفرۆشن" بەسەر سەرتاشەكان و ... هتد، هەروەك ئەوەی لە كەركووك كراوە.

ئەندامانی ئەنجومەنێكی ناڕەسمی، بەڵام بەردەوام، مانگی ئاب لەلایەن یارمەتیدەری حاكمی سیاسییەوە دەستنیشان كراون. لەوساتەوە بە شێوەیەكی بەردەوام كۆبوونەوەی خۆیان دەكەن و دەسەڵاتی خۆیان سەلماندووە[٦٩]. لە كۆتاییدا، دەبێ بگوترێ زیادەی داهاتی ئەم شارەوانییە بەرامبەر بە خەرجیەكانی لە كۆتایی ساڵدا ٤,٥٠٠ ڕووپێ بووە.

تووز:

سەبارەت بەم شارەوانییە، زانیاری زۆر كەم هەیە كە باس بكرێ. شارەكە بە شێوەیەكی مامناوەندی پاكژ كراوەتەوە. هەندێ پردی تێدا دروست كراوە یا چاك كراوەتەوە. چەند كێشەیەك لەنێوان جووەكان و باقی خەڵكانی شارەكە ڕوویان داوە. زیادەی داهات، بەرامبەر بە خەرجیەكانی شارەوانیەكە، لە كۆتایی ساڵدا ٢,٧٠٠ ڕووپێ بووە.

تاووق:

شارەكە تاقە شوێنێكە لە ناوچەیەكی فرە عەشایردا، كە دەسەڵاتی عەشایری تێدا نییە. بۆیە شارەوانی لە سەرەتای ساڵدا جۆرێ لە شێوازی سیستەمی

---

(٦٩) نازانین مەبەست لە ڕەسمی و ناڕەسمی ئەم كارە چی بووە. ئەگەر مەبەست هەڵبژاردن بێ، ئەوا هەڵبژاردن لە شارەكانی تریش نەكراوە و ئەندامان هەر بە دەست نیشانكردن دانراون. ئەگەر دەخالەت و دەستی تێوەردانی حاكمی سیاسی و دەسەڵاتی ئینگلیزی بێ، ئەوا گشت سەرۆكایەتی ئەنجومەنی شارەوانیەكان، چ لێرە و چ لە شارەوانیەكانی تر، سپێردراون بە حاكمە سیاسیەكان یاخود بە یارمەتیدەرانی حاكمە سیاسیەكان.

دامەزراوەیی چەسپاندووە. لە ئاکامدا بەپەلە داواکردنی بەڕێوەبەرێك بۆ شارەوانی کە مەبەستی خەڵك بووە، هاتنی ئەو و هەندێ بۆچوونی نابەجێی ئاکامی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی شارەوانیەکە، بوونەتە هۆی ڕووداوێکی سەرەکی ئەمساڵ، بەڵام دیسان دەکرێ بڵێین شارەوانی چاك و بەهێز بووە.

شارەکە بازاڕێکی بچووکی هەیە. باجە جۆراوجۆرەکان بە بەردەوامی کۆدەکرینەوە. فەرمانبەران مووچە و بژێوی خۆیان مسوٚگەر کردووە و، پێشیان خۆشە ئەنجومەنی شارەوانی بێئاگا و خەولێکەوتوو بێ. لەوانەیە شارەوانی قوتابخانەیەکی دەست نیشانکراو بکاتەوە، بەڵام تائێستا هیچ قوتابییەك نەهاتۆتە پێشەوە. ڕەنگە زیاتر هەستکردن بە سوودی ڕێگەوبان و گرنگیدانی زیاتریش بە هاتوچۆ، هەر بە زووترین کات ببنە هۆی هێنانی کەرەستەو کاڵا و پڕکردنی خانەکان و زۆربوونی دوکانەکان. خەرجی ئەم ساڵی شارەوانیەکە بەرامبەر بە سەرجەمی داهاتی٧٧٠,٧ ڕووپێی زیاتر بووە.

کەرکووك:

کاروباری پزیشکی و تەندروستی ئەم شارەوانییە لە شوێنێکی دیکە باسی لێ کراوە. بارودۆخی شارەکە بەگشتی و، هی بازرگانی بەتایبەتی، ئەمساڵ نەشونمایەکی زۆر بەرچاو بەخۆوە دەبینێ، ئەگەر بتوانرێ ڕێژە و ئاستی باش وەدەست بهێنرێ. کەرکووك٣٠,٠٠٠ بۆ ٣٥,٠٠٠ دانیشتووی هەبوە، لەکاتی دووەم داگیرکردندا نزیکەی ١٠,٠٠٠ کەسی تێدا مابۆوە. ئێستا ژمارەی دانیشتوانی لەنێوان ٢٠,٠٠٠ بۆ ٢٥,٠٠٠ کەسە. زۆربەی خانوەکانی هێشتا هەر وێرانەن. لەڕاستیدا بەسەرداچوونەوەی تاپۆکان، ئەوەیان پیشان داوە کە نزیکەی ٥٠٪ی خانووەکان ڕووخاون. ئێستا لەوانەیە ژمارەیەکی زۆریان چاك کرابێتەوە و بۆ جارێکی تر خەڵکیان تێدا نیشتەجێ بووبێ. دوکانەکان بە بەردەوامی چاك دەکرێنەوە، ڕێك دەخرێن و تازە و نوێ دەکرێنەوە. دوکان و ماڵان، ژمارەی تایبەتیان دراوەتێ. هەندێ کێشە لە بازاڕدا، بەهۆی بەرز و نزم بوونەوەی پارەگۆڕینەوە، بەدەرکەوتوون. ئەم حاڵەتە بەگشتی

کاریگەری خراپی بۆ سەر کاروباری دوکانداران هەبوە. هەرچۆنێك بێ، لەوە ناچێ ئەم کێشەیە ڕوویداتەوەو، کارەکە بەگشتی پێویستی بە دەست تێوردانی ئێمە نییە. ڕێگەوبانەکان چاك کراونەتەوە" تا بۆ ئەگەری نوێ شیاو بن، قیرتاوکراون. پردەکان و کارێزەکان دەستکاری کراون.

لەشکر ڕۆڵی سەرەکی لە چاککردنەوەی جادە سەرەکیەکاندا بینیوە، بەتایبەت لە چاککردنەوەی پردە سەرەکیەکەی شارەکە و چرا و ئەلەتریکی سەرشەقامەکاندا. لەشکر لە هەقیقەتدا کەمتر لە پێویست، ئەو ڕۆڵەی بینیوە، ئەم کارانە هەر لە سەرەتای ساڵەوە جێبەجێ کراون.

هەبوونی ئافرەتانی سۆزانی، ئەم بەهارە بۆتە هۆی کۆمەڵێ گیروگرفت و کێشە لە گەڕەکەکاندا، ئەم کارە پێویستی بە چارەسەرکردن هەبوە. بۆیە هەموویان لە گەڕەکەکان دەرکراون و لە شوێنیکی تایبەتی بەشی چەپی چەمەکە نیشتەجێ کراون[٧٠]. خانووی هەتیوان لە بنچینەدا بۆ ئەو مەبەستە پارەی بۆ تەرخان نەکراوە کە خانەیەکی هەمیشەیی بێ و ببێتە دەزگایەکی شارەوانی، ئێستا هەم هەتیوخانە و هەم سەر بە شارەوانییە.

ئەمساڵ ٥٠ منداڵی بچووك لەو خانەیە نیشتەجێ کراون و بەخێو و چاودێری دەکرێن. دەیانیان وەك خزمەتکار، ماڵیان بۆ دۆزراوەتەوە. هەندێکیان نێردراون بۆ شاگردی و، گەورەکانیان نێردراون بۆ قوتابخانەی سەرەتایی. هەتیوخانەکە، ساڵی ١٩١٩ نزیکەی ١٤،٠٠٠ ڕووپێ خەرجیی هەبوە. ئەمە ئەو خەرجی و یارمەتیەشی تێدایە کە لە سەرەتای ساڵەوە تا مانگی ئەیلوول، لەبەر دەرگای هەتیوخانەکەدا پێشکەش کراون بە هەتیوەکانی دەرەوەی هەتیوخانە. ئەم شێوە کۆمەکە لە مانگی ئەیلوولەوە ڕاگیراوە.

---

[٧٠] مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی، ئەم بابەتە بەشێوەیەکی تر باس دەکات. ئەو دەڵێ: ((قەحبەخانەیەکیان لە خانێکی نزیك بە پۆلیسخانە لە بەشی ڕۆژهەڵاتی خڕی خاسە نزیك بە "ئەشەك مەیدان" بۆ پۆلیس و سەربازەکانیان کردەوە)) (بڕوانە: كركوك في عهد الاستعمار و العهود التالية).

خەرجییەکی تری گرنگ و لەبەرچاو، خەرجی ئەو باغچە گشتییەی بەردەم سەرایە. ئەم باغچەیە نزیکەی ٣ هێکتارە. ئەو شوێنە بۆ چەند مانگێ بەشێوەیەکی زۆر ناشایستە وەك زبڵخانە و شوێنی وەستانی لۆری بەکارهێنراوە. ئێستا ڕێك و تەخت کراوە و چیمەنی تێدا ڕووێنراوە. بڕیارە لە وەرزی شیاودا، کۆمەڵێ دارو درختی تیا بڕوێنرێ. دیوارێکی باش و شۆستەیەکی شیاوی بۆ کراوە[٧١].

لە مانگی نیسان بەدواوە، ئەنجومەنی شارەوانی (کە نۆ ئەندامن) هەر دوانزدە ڕۆژ جارێ، لەگەڵ حاکمی سیاسی یا ئەفسەرێکی تردا، بۆ لێدوان و لێکۆڵینەوەی کارەکان کۆبوونەتەوە. گرنگی ئەنجومەن و بەهای فێربوونی ئەم کارە دوولایەنەیە، بۆیە دەبێ دەستووری ئەنجومەن بڕیاری لێ بدرێ. هەروەها دەبێ ئامادەبوونی ئەفسەری ئێمە لە کۆبونەوەکاندا تەنیا بۆ ڕێنماییکردن بێ. ئەم ئەنجومەنە پەرلەمانییە، دەبێ خزمەتگوزاری زیاتر پێشکەش بکات. زیادەی حیساباتی شارەوانی لەکۆتایی ساڵدا ١١,٦١٦,١٥ ڕووپێ بووە.

ئاڵتوون کۆپری:

فاکتەری سەرەکی ئاڵتوون کۆپری پردەکەیەتی، کە لە مانگی چواردا بۆ جارێکی تر کراوەتەوە. باجی بەکارهێنانی پردەکە، سەرچاوەی داهاتێکی بەردەوامە. خەرجی پردەکە ٧٦,٠٠٠ ڕووپێیە، کە دەبێ شارەوانی ئەم پارەیە لەماوەی شەش مانگدا بداتەوە. وەك زانراوە چاودێریکردنی پردەکە ئەرکی

---

[٧١] لەڕاستیدا ئەم باغچەیە، لەوەختی سوڵتان عەبدولحەمیدەوە، بۆ حەسانەوەی فەرمانبەران و ئەفسەرانی دەوڵەتی عوسمانی دروست کرابوو. بەڵام دیارە پاش کزبوونەوەی دەسەڵاتی ئیتیحادیەکان، واتە دەسەڵاتی عوسمانیو، هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانی، گرنگییەکی پێ نەدراوە وپشت گوێ خراوە" تا گەیشتۆتە ئەوەی کە ساڵانی ١٩١٨-١٩١٩دا وەك شوێنی زبڵخانەو گەراجی وەستانی لۆری بەکاربهێنرێ. ئەم باغچەیە هەمان باغچەیە کە تا دامەزراندنی عەلی حەسەن مەجید "عەلی کیمیاوی"ی بەرپرسی دەزگای باکووری حیزبی بەعس (١٩٨٧) بەناوی باغچەی مەجیدییەوە مابۆوە.

سوپایە. شارەکە بەهۆی بارودۆخی جەنگەوە، لە نیوە زیاتر کەم بۆتەوە. لە کاتی گرتنیدا زۆر پیس و پۆخڵ بوو. شارەکە بە شێوەیەکی ئاسایی بە بازرگانی کەڵەك دەچێ. ئێستاش ئەم کارە بەردەوامە، بەڵام زۆر لە ئاستێکی نزمدایە. هەڵبەتە لەبەر دوو هۆ" یەك، گرانی چەرمو، دوو، لەبەر ئەوەی ئیتر گواستنەوەی دانەوێڵە بەرەو خوارووی ڕووبارەکە نەماوە. دەرمانخانەیەك لە شارەکەدا هەیە، ئەم دەرمانخانەیە بەو پارەیە بەڕێوەدەچێ کە لەلایەن شارەوانییەوە بۆی تەرخان کراوە. سەربازەکان لەگەڵ کۆنترۆڵکردنی بەشی چەپی ڕووبارەکەدا، بەسەر ماڵانی شارەکەدا دابەش کران. پاشان لە مانگی ئەیلوولدا، گەڕاونەتەوە ماڵەکانی خۆیان، حیساباتی کۆتایی ساڵ ٥,٧٧٠,١٢ ڕووپیێ بووە.

(١٣)

پزیشکی و تەندروستی[٧٢]

ئەم ڕاپۆرتە لەلایەن R.HAYی پزیشك و نەشتەگەری دەڤەری کەرکووکەوە ئامادەکراوە:

کارەکان لەماوەی ساڵەکەدا ئەمانە بوون:

١ – کاروباری پزیشکی:

– کردنەوەی خستەخانەیەکی مەدەنی لە کەرکووك.

– کردنەوەی دەرمانخانەیەکی مەدەنی لە کفری.

– کردنەوەی دەرمانخانەیەکی مەدەنی لە ئاڵتوون کۆپری.

---

(٧٢) دەسەڵاتی عەسکەری بریتانی، هەر لە کۆتایی ساڵی ١٩١٨وە، کە بەتەواوەتی کۆنترۆڵی هەرسێ ویلایەتەکەی کرد، یەکێ لەو کێشانەی کە ڕووبەڕووی بووەوە، کێشەی پاکوتەمیزی و تەندروستی خەڵکەکەی بوو. کە سەربازەکان و سەرجەمی ئەو خەڵکانەی کە پەیوەندییان بە لەشکرەکەوە و تێکەڵاویان لەگەڵیاندا هەبوو، بەتایبەت کێشەی پاکوتەمیزی ناو شار و شارۆچکەکانیان بۆ ئاشکرا بوو، بەرە ڕووی چۆنیەتی چارەسەرکردنی ئەو نەخۆشییە گرانانە بوونەوە کە ڕۆژانە بە کۆمەڵ خەڵکە هەژارەکەی بەرەو مەرگ و مردن دەبرد. بۆیە هەر زوو سکرتاریەتێکی تایبەتی بۆ تەندرو ستی دامەزراند، بە سەرپەرشتی سەرهەنگ W.R.Battye کە لە بەغداوە سەرپەرشتی کاروباری تەندروستی و پلاندانانی چۆنێتی چارەسەرکردنی کێشە تەندروستیەکانی هەموو ناوچەکانی میسۆپۆتامیای دەکرد (بڕوانە: ل١٠٨ی ١٩٥٠-١٩٠٠ IRAQ).

ئینگلیزەکان کاتێ یەکەم هەنگاویان نا بۆ تێگەیشتن لە بارودۆخی تەندروستی ناوچەکە، بەڕاشکاوی ئەوەیان بەدی کرد کە لە پێنجدا چواری خەڵکەکە، بەهۆی کەمی خواردن وپیس و پۆخڵییەوە، تووشی دەیان نەخۆشی وەك مەلاریا بوون. ڕێژەی مردنی منداڵانیش گەورەترین ڕێژە بوو لە هەموو دنیادا. بۆیە وەك چارەسەرییەکی بەپەلە بڕیاری کردنەوەی ٥٠ نەخۆشخانە و تیمارگەیان لە سەرتاسەری شارەکانی میسۆپۆتامیا دەرکرد. چەند دانەیەك لەو تیمارگەو نەخۆشخانانە بەر دەڤەری کەرکووك کەوتبوون (بڕوانە: ل١١٢-١١٣ی Review کەی مسز بێل).

٢- پاکوخاوێنی:

پاککردنەوەی شارەکانی کەرکووك، ئاڵتوون کۆپری و کفری. چەسپاندنی سیستەمی پشکنین و چاودێریکردن، کۆمەڵێ بەڕێوبەرایەتی و دەزگا و شوێنە جۆراوجۆرەکانی ژیان و گوزەرانی ناو شارەکە، بەتایبەت ئەوانەی کاریگەرییان بۆ تەندروستی خەڵك هەیە.

(١) کەرکووك

ئـ- تەندروستی:

١. خەستەخانە مەدەنیەکان مانگی (   ) کراونەتەوە[٧٣].

٢. دوکتۆر نووری ئەڵلاوێردی هەر لە سەرەتاوە بە پلەی لێپرسراوی پزشکی دانراوە[٧٤].

٣. کاپتن G.S.Woodman ئەرکی نەشتەگەری گشتی کەرکووکی پێسپێردراوە. لە ١٩١٩/٣/١ وە دەستی بەکار کردووە و لە تەمووزدا چۆتەوە بۆ بریتانیا.

٤. کاتێ R. Hay بووە بە سەرۆکی نەشتەرگەرەکان، دکتۆر نووری تا مانگی تشرینی دووەم کاری کردووە بۆ کاپتن Woodman.

٥. هەر لە سەرەتاوە نەخۆشی خەوتوو لە خەستەخانەکەدا تیمار و چارە کراوە.

---

[٧٣] لە ڕاپۆرتەکەدا مێژووی کردنەوەی خەستەخانەکەی کەرکووك و تیمارخانەکەی کفری نەنووسراون، دیارە لەبیرکراون. بەڵام بەپێی زانیاریەکانی مسزبێل بێ و هەروەها بەوەی کە کاپتن "وودمان" ئەرکی نەشتەگەری خەستەخانەکەی لە ١٩١٩/٣/١دا وەرگرتووە، دەبێ خەستەخانەکەی کەرکووك لە مانگی شوباتی هەمان ساڵدا کرابێتەوە.

[٧٤] من پاش پرسیارکردنیش، پێم نەکرا بزانم ئەم دکتۆر نووری ئەڵلاوێردییە کێیە. بەڵام بەپێی زانیاریەکانی مسز بێل و مستەر ستیڤن لۆنگریگ بێ، زۆربەی دوکتۆرەکان و ستافەکانی خەستەخانەو تیمارگەکان خەڵکی ناوچەکە بوون. لەناو ئەوانەشدا زۆربەیان ئەرمەنی بوون (بڕوانە: ل١١٢ی Review مسز بێل). پاش گەڕانێکی زۆر، گۆڕی دکتۆر نووری، کە ساڵی ١٩٣٧ کۆچی کردووە، لە قەبرستانی کڵێسە سوور دۆزرایەوە. ئیتر نازانم ئەو دوکتۆر نوورییەیە یا نە؟! بەڵام ڕێی تێناچێ، لەناو کەرکووکێکی ئەو زەمانەدا، چەند دوکتۆر نوورییەك هەبووبێ.

٦. ژمارەی گشتی ئەو نەخۆشانەی تیمار و چارە کراون:
- لە دەرەوەی خستەخانە ١٥,٦٣٨،
- لە ناوەوەی خستەخانە (نەخۆشی خەوتوو) ٥١٥،
٧. بەم ڕێژانەی خوارەوەش کار کراوە بۆ چارەسەری ئەم نەخۆشانە:
- مەلاریا و چارەسەرکردنی ٧٠٪،
- نەخۆشی سیل ١٠٪،
- نەخۆشەیکانی میز و زاوزێ ١٦٪،
- دیزانتری و نەخوشیەکانی ناوسك ٣٪،
٨. لە ٥٠٪ی نەخۆشی چاو لێرە نەخۆشی تەراخۆمایە.
٩. دکتۆر پیێ وایە کە ١٠٠٪ی دانیشتوانی گوندەکانی دەوروبەری کەرکووك، نەخۆشی مەلاریایان تێدا بڵاوە، مێشوولەی ئەنۆفیلیس Anopheles لە سەرتاسەری دەڤەرەکەدا بڵاوە.
١٠. ئەو نەخۆشانەی کە لە خستەخانەکە خەووتون:
- ٤٠٤ یان پیاو و،
- ٧٦ یان ژنن.
- پۆلیس و ژاندەرمە ١٥٦،
- سۆزانیەکان ٦٧،
- بەندییەکان ١٤.

١١. ژمارەی ئەو نەخۆشانە کە پارەیان لێ سەنراوە. ٥ کەسن.
١٢. ئەو نەخۆشانەی لە خستەخانە مردوون ٣٨ کەسن (٧٠٪).
١٣. لەساڵێکدا ٢٦ نەشتەرگەری (عەمەلیات) کراوە.

١٤. لە ساڵەکەدا چەندین وتار، سەبارەت بە نەخۆشیەکانی چاو، نەخۆشی سەفلس، یا خۆپاراستنە سادەکان بۆ خۆدوورخستنەوە لە نەخۆشیەکانی چاو، لەلایەن "د. نووری"یەوە نووسراون و لە ڕۆژنامەی "نەجمە"دا بڵاوکراونەتەوە.

١٥. مەلاریا: هەموو پڕۆژەیەك بۆ پاراستن و دوورخستنەوەی دانیشتوان لە نەخۆشی مەلاریا، پێویستی بە بڕە پارەیەکی زۆر دەبێ، کە پێویستە بۆ چاککردنەوەی بنیاتی سیستەمی جۆگە و زێرابەکان، چاودێری شەقام و جادەکان، هەروەها چاودێری ئاوەڕۆکان لەناو چەمە نزمەکاندا.

ب- پاکوخاوێنی:

١. ئاوی خواردنەوە:

ئەو ڕووبارەی کە بە شارەکەدا ڕەت دەبێ [مەبەستی خڕی خاسەیە، وەرگێڕ]، بەشە کۆنەکەی شارەکە لە بەشە تازەکەی دادەبڕێ. مەبەست ئەو بەشەیە کە نزیکەی ٥٠ ساڵ لەمەوبەر دروست کراوە [بەپێی بۆچوونی ئەم ڕاپۆرتە، بەشە تازەکەی شاری کەرکووك، کە زیاتر قۆرییەی پێ دەگوترا، دەبێ لە پاش ساڵی ١٨٧٠ەوە دروست کرابێ، وەرگێڕ]. چەندین جۆگەی ئاو لە دەوروبەری شارەکە لە یەك دادەبڕێ و هەندێکیشیان دەڕژێنە ناو شارەکە. دانیشتوان، ئاوی خواردنەوە لە نزیکترین جۆگە وەردەگرن. ئەم جۆگانە هەر لە ڕۆژهەڵاتەوە، بە چەندین شێوە لێڵ و لیخن دەکرێن.

بۆ چاکتر ڕاگرتنی ئاو و سەرچاوەکانی ئاو، ئەم هەنگاوانە نراون:

- **لە ڕۆخی جۆگە سەرەکی کەرکووك، پێش گەیشتنی بە شار، چەندین گوند هەیە. فەرمان بە کوێخاو بەرپرسانی ئەو گوندانە دراوە کە دەبێ ئەوان وەك ئەرکی سەر شان، پاکوخاوێنی ئەو جۆگەو جۆبارە ڕابگرن. (سێ پۆلیسی ئاودێری) بە مانگی ٢٥ ڕووپی، بۆ چاودێری دەستنیشان کراون.**

جۆگە بچووکەکانی ناو شار پاك کراونەتەوە. عەمباری ئاوی حەمامەکانی شارەکە پاك کراونەتەوە و بە بەردەوامی چاودێری دەکرێن. چەندین ئاودەستخانەی گشتی لەسەر جۆبارەکە لابراون و قەدەغەکراون. جۆگە دەرچووەکان لە ڕووبارەکەوە، ڕاست و پاك کراونەتەوە. شایانی باسە، بۆڕییەکی باش بۆ گواستنەوەی ئاوی خواردنەوە زۆر پێویستە.

٢. شتومەکی خواردن:

- ڕۆژانە هەموو ئەو دوکانانەی کە کەرەستەی خواردن دەفرۆشن، لەلایەن پشکنێری تەندورستییەوە چاودێری دەکرێن.

- پسووڵەی مۆڵەتی چاپکراو بە خاوەندی قاوەخانە، چایخانە، سەرتاشخانە، لۆقنتەخانە و قەسابەکان دراوە [لۆقنتە: وشەیەکی فەڕەنسییە "لۆکانتە" لە کۆتایی ساڵانی حوکمی دەوڵەتی عوسمانییەوە لە ناوچەکانی باشووری کوردستاندا تا ساڵانی چل و پەنجاش لەباتی چێشتخانە بەکارهاتووە، وەرگێڕ].

- قەسابخانە کۆنەکە ڕووخێنرا، قەسابخانەیەکی نوێی گشتی، بە ئەرزییەتێکی لێژی چیمەنتۆڕێژ و ئاوەڕۆیەکی ڕێك و پاکەوە دروست کراوە. گشت پاشماوەی ئاژەڵە سەربڕاوەکان لە تەنوورێکی داخراودا، کە بۆ ئەم مەبەستە دروستك راوە، دەسووتێنریێ.

- هەموو دوکانی قەسابخانەکان کۆکراونەتەوە و لە یەك جادەدا دانراون، فەرمان و ڕێنمایی تایبەتیان بۆ دەرکراوە، سەبارەت بە چۆنیەتی پاراستنی گۆشتەکانیان لە مێش و مەگەز و میکرۆب.

٣. هەنگاوەکانی پاککردنەوەی شارەکە، ئەمانەن:

- ڕوونکردنەوە و ڕێوشوێن دراوە بە هەموو موختارەکان، سەبارەت بە چۆنێەتی پاکوخاوێنیی گەڕەکەکانیان.

- ١٠٦ دوکانی ناشایستە، چۆڵ کراوە و داخراوە.

- ١٩٠ دوکانی چۆڵ چاك کراوەتەوە و بۆ جارێکی تر کراوەتەوە.

- ٥٢ ماڵ بۆ پاراستن لە پیسی دیواری بۆ کراوە.

- ٢٢٠ تەپۆڵکە و کۆمەڵە زبڵ و پیسی کۆکراوەتەوە، گوستراوەتەوە و لە دەرەوەی شار سووتێنراوە.

- ١٣ جادەی ناو شار بە شێوەیەکی کاتی داخراوە، تا بەتەواوی پاکژکراوەتەوە.

– دەباغخانەکەی شار گواسترایەوە بۆ شوێنێکی شیاوتر، جۆگەیەکی تایبەتی بۆ ڕاکێشراوە. ئەم جۆگەیە، ڕۆژانە پاك دەکرێنەوە.

– شوێنە چاڵ و قوڵت و قووڵەکان وردە وردە پڕ کراونەتەوە،

– بیست چاڵی ئاودەست پاك کراونەتەوە، یا پڕکراونەتەوە و داخراون.

٤. فڕێدانی ڕەیین و پیسایی:

لە سەرەتای ساڵدا، سیستەمەکە وابوو کە ئەو پیساییانەی پیاوان دەیانکرد، هەر لەو پاڵانەدا دەمانەوە و هیچ سیستەمێکی فڕێدان و چارەسەرکردن نەبوو. ئێستا ئاودەستخانەی گشتی ئامادەکراون، ژمارەیان زۆرتر بووە، تەنەکەی تایبەت لە هەر ئاودەستێکدا دانراوە و ڕۆژانە پاك دەکرێتەوە. ئاودەستخانەی تایبەت بە ژنان، تەنیا لە هەندێ دەزگاو خانووی تایبەتدا بواری دروستکردنی دراوە. فڕنی سووتاندنی پیسایی و ڕەیین هێشتا بنیات نەنراوە، بۆیە پیسایی مرۆڤ بە عەرەبانەی دەستی دەبڕێ و لە دەرەوەی شار لە چاڵدا ڕۆدەکرێ.

٥. پاکوخاوێنی شارەکە، بەسەر سێ بەشدا دابەش کراوە، چاودێر و هەندێ کەناس بۆ هەر بەشێ دەستنیشان کراوە.

– حەفتاو یەك کەناس لە سەرەتای مانگی تشرینی دووەمی ١٩١٩ەوە کاردەکەن.

– جادەکان هەموو ڕۆژێ، خاوێن و ئاوپرژێن دەکرێن.

– زبڵ هەموو ڕۆژێ کۆدەکرێتەوە، لە شوێنی تایبەت فڕێ دەدرێ.

– پانزدە گوێدرێژ و دە عەرەبانەی دەستی، بۆ ئیشی پاککردنەوە تەرخان کراون و بەردەوام لەکاردان.

٦. نەخۆشیە گوێزراوەکان:

هیچ نەخۆشییەکی گوێزراو لە کەرکووك بڵاو نەبۆتەوە. ٥٠٠ حاجی لەڕێگەی کەرکووکەوە بەرەو بەغدا چوون، پێش گەیشتنیان بۆ ناو شاری کەرکووك هەموو پشکنراون.

– هەزارو دووسەدو بیست کەس کوتراون.

- حەوسەدو چلوهەشتیان ئەنجامی کوتانەکەیان باش بووە.
- بوار نەبوو سەدو نەودوحەوت کەس بکوترێن.
- دووسەدو حەفتاوهەشت کەس پاش کوتان، ئەنجامی کوتانی خۆیان بە چاودێران ڕانەگەیاندووە.

٧. ئاماری گرنگ:

موختارەکان ڕۆژانە ژمارەی مردووان، هۆیەکانی مردنیان، هەروها ژمارەی لەدایکبوونی گەڕەکەکانی خۆیان ڕادەگەیێنن:

لەوساڵەدا ئەمانە ڕاگەییێنراوە، لەدایکبووان ١١٠ کوڕ و ١١٦ کچ،

مردووان ١٦٥ پیاو و١٦٧ ژن.

لەماوەی سێ مانگی ڕابوردوودا، ژمارەی لەدایکبوون زیادی کردووە.

٨. دەزگا گشتیەکان:

- قوتابخانەکانو هەژارخانە، بە شێوەیەکی بەردەوام پشکنراون" سیستەمی ئاودەستخانەی گشتی دامەزرێنراوە، ئێستا تەنەکەی پیسی دانراوەو بەکار دێت.
- بەندیخانە: چوارسەدو بیستوپێنج کەس لە دەرمانخانەی بەندیخانە تیمار کراون. هەندێ نەخۆشی بەندیخانە نێردراون بۆ خەستەخانە مەدەنیەکەو، لەوێ چارەسەر کراون.
- ئێستا ژمارەی بەندییەکان ٧٠ یە.

بەندیخانەکە، بەتەواوەتی پاك کراوەتەوە" ئاودەستخانەو شوێنی سووتاندنی زبڵو پیسیی تێدا دانراوە. چەندایەتیو چۆنایەتی خواردن لە بەندیخانەدا، بە شێوەیەکی پێویست نەبوە، بۆیە حاڵی حازر خواردنو جۆری خواردنەکە لە لێکۆڵینەوەو چاوپێداگێڕانەوەدایە.

سیستمێکی ئەوتۆ نییە بۆ پاکژکردنەوەی جلوبەرگ لە میکرۆبو نەخۆشی. ئەمەش ئێستا خراوەتە بەر چاودێریو لێکۆڵینەوە.

- پۆلیسخانه: له ١ی کانوونی دووه‌می ١٩٢٠ به‌دواوه، له‌بری جه‌ندرمه، پۆلیسی مه‌ده‌نی به‌رپرسی و ئه‌رکی گرتوه‌ته ئه‌ستۆ.

بیناکه‌ی جه‌ندرمه، به جوانی چاکو، به ته‌واویش پاك کراوه‌ته‌وه‌و، پێویستیه‌کانی خاوێنی و ڕاگرتنی پاك‌وته‌میزیی بۆ دابین کراوه.

٩. سۆزانیه‌کان:

سۆزانیه‌کان، هه‌فتانه له خه‌سته‌خانه‌ی مه‌ده‌نی تاقی ده‌کرێنه‌وه.

هه‌ر هه‌موویان به‌درێژایی ساڵ له بینایه‌کی تایبه‌تدا کۆکراونه‌ته‌وه‌و نیشته‌جێ کراون" له‌ڕووی پاکوته‌میزی و ته‌ندروستییه‌وه، چاودێری ده‌کرێن.

نه‌خۆشیه‌کانی زاووزێ له شاره‌که‌دا، زۆرو به‌ربلاون. گفتوگۆ کراوه سه‌باره‌ت به دامه‌زراندنی خه‌سته‌خانه‌یه‌کی تایبه‌ت به‌م جۆره نه‌خۆشیانه‌و، ڕه‌زامه‌ندیش وه‌رگیراوه. ده‌بێ له ماوه‌یه‌کی کورتدا بناغه‌ی پێویست بۆ چاره‌سه‌ری نه‌خۆشیه‌کانی زاووزێ دابنرێ.

١٠. نه‌خۆشیی هاریی ئاژه‌ڵ:

مۆڵه‌ت دراوه به سه‌گ ڕاگرتن" سه‌گی بێخاوه‌ن و به‌ره‌ڵلاش تۆپێنراون.

١١. ٢٦٧ **که‌سی سه‌رپێچیکه‌ر**، له‌به‌ر گوێنه‌دان به داواکاریه‌کانی پاکوته‌میزی ناوشار، له‌ماوه‌ی ساڵه‌که‌دا جه‌زایان لێسه‌ندراوه. گه‌وره‌ترین جه‌زا ٢٠ ڕووپی بووه.

١٢. **فه‌رمانبه‌ری کاروباری پاکوته‌میزی و ته‌ندروستی "دکتۆری ناوچه‌یی"**، ماوه‌ی ١٠ ڕۆژ بۆ ڕێنمایی وه‌رگرتن و فێربوون له به‌ڕێوه‌به‌رێتی پاکوته‌میزی به‌غدا ماوه‌ته‌وه.

(٢) ئاڵتوون کۆپری:

ئـ- ته‌ندروستی (پزیشکی)

١. ده‌رمانخانه‌یه‌کی مه‌ده‌نی، مانگی چواری ساڵی ١٩١٩، له شاره‌که‌دا کرایه‌وه. پێنج ئه‌فسه‌ری سوپا له ساڵه‌که‌دا کاروباری پزیشکیی شاره‌که‌یان جێبه‌جێ کردووه.

٢. ئەوانەی کە لە دەرەوەی تیمارخانە چارەسەر کراون، ١١٧٩ کەسن.

٣. ئەوانەی کە خۆیان سەریان لە تیمارخانەکە داوە، ڕۆژانە ٨٪-٩٪ ن.

٤. ئەوانەی کە بۆ چارەسەر سەریان لە دەرمانخانەکە داوە، بەپێی زانیاریەکان، ئەمەی خوارەوە نەخۆشیە بەربڵاوەکانی ناویانە:

مەلاریا، نەخۆشیەکانی پێست، نەخۆشیەکانی چاو، نەخۆشیەکانی هەناسەو سی.

ب- پاکوتەمیزی:

١. ئاودەستخانەی گشتی، شوێنی کۆکردنەوەو سووتاندنی زبڵ بنیات نراون. شەقامەکان پاك و خاوێن دەکرێنەوە. زبڵی ماڵەکان، ڕۆژانەکۆدەکرێتەوەو هەڵدەگیرێ.

٢. هیچ کوتان و دەرزی لێدانێك جێبەجێ نەکراوە.

٣. بەگشتی، هیچ نەخۆشییەکی بەربڵاو لە ساڵەکەدا دەرنەکەوتووە. دوو حاڵەت نەبێ: یەکێکی سەقەتی و ئیفلیجی و ڕەگی پشت و، حاڵەتێکی تایفۆئید.

٤. لەبەر هەژاری هەڵگرتنی زانیاریە پێویستەکان، هیچ زانیارییەکی ترمان سەبارەت بە ئاڵتوون کۆپری نییە.

پ- لەبەر نەبوونی بەرپرسێکی بەردەوامی کاروباری پزیشکی و تەندروستی لە ئاڵتوون کۆپری، کارەکانی تەندروستی جێی ڕەزامەندی نەبوون. ئەفسەری بەرپرسی ئێستا، جامیدار س. ئـ. س. یواکیم موئیدی ئـ. م. س. زۆر کاری باش دەکات و، کۆمەڵێك پێشنیاری بەسوودی هێناوەتە بەرچاو، هەر هەمووی بۆ فراوانکردن و بەرەوپێشەوەبردنی پێویستیەکانی تەندروستی و پزیشکی دەشێن و دەکرێ بەجێبهێنرێن. بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم بەرپرسەش سوپا دایمەزراندووە، لەوانەیە هەمووکاتێك بگوازرێتەوە بۆ شوێنی تر. من وای دەبینم، هەر فراوانکاری و بەرەوپێشەوە چوونێکی ئەم بوارە، دەبێ ئەم شتانەیان بۆ بکرێ:

١. دەزگاو دامەزراوەی تایبەت.

٢. شوێنی تایبەت هەبێ بۆ هێشتنەوەو خەواندنی نەخۆشەکان، بۆ چارەسەری دەردەکانیان.

٣. نەخۆشخانەو ئامرازەکانی پزیشکی پێویستن. هەروەها پێم وایە تا دابینکردنی چاودێرێکی کاریگەر، پارەو کەرەستەکان بەفیڕۆ نەچن، تەنانەت ئەگەر بۆ فراوانکردنی دەزگاو شوێنە تەندروستیەکانی ... هتد، ئێستاش خەرج بکرێن.

(٣) **کفری:**

ئـ- تەندروستی:

١. دەرمانخانەیەکی مەدەنی لە مانگە (!) کراوەتەوە.

٢. ژمارەی ئەو نەخۆشیانەی سەردانی دەرمانخانەکەیان کردووە:

نەخۆشەکانی دەرەوە ٦،٩٠٤ نەخۆشە.

٣. دەردە زاڵەکان: مەلاریا و نەخۆشیەکانی چاو.

٤. ئاماری گرنگ: لە مانگی حوزەیرانەوە تا کۆتایی کانوونی یەکەم:

٤٧ ژن خواستن، ٥٣ مردن، ٥٣ لەدایکبوون.

ب- پاکوخاوێنی:

١. شارەکە بەگشتی پاك کراوەتەوە، کۆڵە زبڵ و پیساییەکانی فڕێ دراون.

٢. ئاودەست و چاڵی پیسایی لە سەرتاسەری شارەکەدا سازکراون و بەکار دەهێنرێن.

٣. چاڵەکانی پیسایی مرۆڤ، پاك کراونەتەوەو سەرلەنوێ سەریان داپۆشراوەتەوە.

٤. لە دەزگا و خانووە تایبەتەکاندا، ئاودەستخانە و تەنەکەی تایبەتی ئاودەست ئامادەکراون.

٥. ڕۆژانە بەردەوام، دوکان وماڵەکان چاودێریی پاکوتەمیزییان دەکرێ.

٦. تەنیا یەك دەردە تاعوون لە شارەکەدا کەوتەوە، ئەویش کەسێك بوو لە بەغداوە هاتبوو. بۆیە خاڵی چاودێری تەندروستی لە دەرەوەی شارەکە دانراوە، بۆ ئەوەی حاڵەتی وا ڕوونەدانەوە.

٧. ئاماری تر کە پەیوەندیی هەبێ بەم ڕاپۆرتەوە، لەبەردەستدا نییە. ئەوە نەبێ کە ٢٠٨ پشکنینی بەپەلە و چاودێری تەندروستی لە کفری ئەوە ڕوون

دەکەنەوە کەوا دەرمانخانەکە دەبێ لە بارودۆخی ئێستادا دابخرێ، تا چاودێری و کۆنترۆڵکردنێکی چاکی کاری تەندروستی و پزیشکی لەئارادا نەبێ، دەرمانخانەکە بۆ تیمار و چارەسەرکردن و هێشتنەوەی نەخۆشەکان بکرێتەوە.

ئەم ڕاپۆرتە بە زانیاری وەرگرتن لەم ڕاپۆرتانەی خوارەوە ئامادەکراون:

١. ڕاپۆرتی دوکتۆر نووری ئەڵلاوێردی، لە کۆمیتەی پزیشکیی بەرپرسی خەستەخانەی گشتیی کەرکووک.

٢. ڕاپۆرتی دکتۆر فەتحوڵڵا، فەرمانبەری تەندروستی و پاکوتەمیزی لە شاری کەرکووک.

٣. ڕاپۆرتی میستەر A.E.Woodsی پشکنێری تەندروستیی شاری کەرکووک.

٤. دکتۆر جەمیل، لە کۆمیتەی پزیشکیی کەرکووک.

٥. ڕاپۆرتی جومادار S.A.S.S بانکوم وێردی، I.M.D لە کۆمیتەی پزیشکی ئاڵتوون کۆپری.

٦. ڕاپۆرتی دەمی (زارەکی)ی میستەر Meier، دوایین پشکنێری تەندروستی شاری کفری.

بابەتی هەمەجۆر

١- "نەجمی کەرکووک" [٧٥]

[٧٥] سەبارەت بە ناوی ڕۆژنامەکە، هەندێ بۆچوونی جیاواز هەیە، بۆیە چاکە لێرەدا تیشکیك بخەینە سەر ئەو جیاوازیانە.

– ڕەفیق حیلمی لە ل١٤٣ی "یادداشت"ەکەیدا دوو جار ناوی ڕۆژنامەکە بە "نەجمە" دەهێنێ. شایانی باسە، ئەو خۆی یەکێ بووە لەو نووسەرانەی کە شیعر یا وتاریان بە زمانی تورکی تێدا بڵاوکردۆتەوە. لە هەمان لاپەڕەدا باسی ڕۆژنامە دەکات و دەڵێ: لەو دەورەدا لە کەرکووك بە ناوی "نەجمە"وە، بە زمانی تورکی ڕۆژنامەیەکی بچووك دەرئەچوو. ئەم ڕۆژنامەیە لەلایەن حکوومەتی داگیرکەرەوە "ئیحتیلال" بۆ بڵاوکردنەوەی "ئیعلانی تاپۆ" و دائیرەکانی تر، هەندێ "بەیان" و "تەبلیغات"ی حکوومی دەرئەهات. جگە لەوە، هەندێ باس و هەواڵی ئەملاوئەولاو، جارجاریش هەندێ شیعر یا وتاری کورتی بێفەڕی تورکی تیا ئەنووسرا.

نووسەری وتاری (ڕۆژنامەوانی لە کەرکووك) کە لە ژمارە ١٦ی گۆڤاری "هەزارمێرد" بڵاو کراوەتەوە، ئەویش دەڵێ: یەکەم ژمارەی لە ١٩١٨/١٢/١٥دا دەرچووە. بەڵام لۆنگریك و دکتور کەمال مەزهەر ئەحمەد، بە ڕۆژنامەی "نجم کرکوك" ناویان بردووە. لۆنگریگ لە ل ١١٠ی کتێبەکەیدا دەڵێ: دەسەڵاتی ئینگلیز لەم مێژوانەدا ئەم ڕۆژنامانەی بۆ کاروباری ڕەسمی لە مسۆپۆتامیا بڵاوکردۆتەوە:

ئەم ڕۆژنامە ناوچەییە کە ڕۆژانە لەسەر یەك لاپەڕە بە تورکی بڵاودەکرێتەوە، لە سەرەتای ساڵدا نزیکەی ٢٣٠ نوسخەی لێ دابەش کرا" لە کەرکووك و کفری و ئەربیل و سلێمانیە دەخوێندرێتەوەو، بەسەر شێخ و فەرمانبەرانی دەڤەرەکەدا دابەش دەکرێ.

لە بەهاردا نووسەرێك بۆ سەرپەرشتیکردن و شوێنێکی تایبەت بۆ ئۆفیسەکەی تەرخان کرا. بەڵام سەختی تەرجەمەکردن و جەنجاڵی فەرمانبەران بە کاری ترەوە، هەر زوو ئەوەی ڕوون کردەوە کە ئەگەر بەگشتی بە شێوازێکی ڕەسمی حکوومی بەڕێوە ببرێ، ڕۆژنامەکە ئاکامێکی باشی نابێ.

بۆیە هەوڵ درا زەلامێکی شیاو یا کۆمپانیایەکی شیاوی بۆ بدۆزرێتەوە، بۆ ئەوەی بە چاکی بەڕێوە ببرێ و سەرخستن و نەشونمای پێوە دیاربن، بەڵام لە سەرەتادا هەوڵەکە سەرکەوتوو نەبوو.

دوایی، لە مانگی ئەیلوولدا، کارەکە بە هەندێ مەرجی سووك و ئاسان، درایە دەستی کۆمپانیایەك کە قوتابخانەکەی تێدا باڵادەست بوو[٧٦].

سەرچاوەکانی نووسینی ڕۆژنامەکە هەواڵ و وتاری ناوچەیی و تەلەگرامەکانی ئاژانسی ڕۆیتەر و ڕوونکردنەوەکانی دەزگا حکومیەکانە. ئێستا سێ جار لە

– لە سلێمانی "پێشکەوتن" بە زمانی کوردی ١٩١٩.
– لە کەرکووك "نجم كركوك" بە زمانی تورکی ١٩١٨/١٠/١٥.
– لە مووسڵ بە زمانی عەرەبی ١٩١٨/١١/١٤.
– لە بەغدا "Baghdad Times"، لە کانونی دووەمی ١٩١٨دا (بڕوانە: ل١١٠ی Iraq ١٩٠٠–١٩٥٠).
هەڵبەتە لۆنگریك خۆی لەکاتی دەرکردنی یەکەم ژمارەی ڕۆژنامەکەدا، یارمەتیدەری سیاسی حاکمی کەرکووك بووە، پاشان لە کۆتایی ١٩١٨ ەوە کرا بە حاکمی سیاسی کەرکووك. دکتۆر کەمال مەزهەریش لە کتێبی "صفحات من التاريخ العراق المعاصر"دا هەمان بۆچوونی هەیە و، لە پەراوێزی لاپەڕە ٦١دا دەڵێ: لە ١٩٢٠دا ڕۆژنامەی ڕەسمی لە کەرکووك ناوی "نجم كركوك" بووە.
[ڕاستیەکەی، وەك لە پاشکۆدا نیشان دراوە، ناوی ڕاستەقینەی "نەجمە– نجمه" بووە–بنکەی ژین]

(٧٦) مامۆستا ڕەفیق حیلمی دەڵێ: "ڕۆژنامەکەی "نەجمە"یان خستبووە ژێر چاودێری "شوکری"، مەبەست شوکری عەبدولئەحەدی مودیری مەکتەبەکەمانە. شکی تیا نیە کە شوکری جێی متمانەی حکوومەت بوو (بڕوانە: ل١٤٣، یادداشت).

هەفتەیەکدا دەردەچێ و دواناخرێ. قەوارەی ئێستای لە دووقاتی ژمارەکانی سەرەتای دەرکردنی زیاترە. دابەشکردنەکانی لە ٣٠٠ەوە بۆ ٤٠٠ دانەیە.

٢- چاپخانە[٧٧]

مانگی ئاب لەلایەن سەرپەرشتیاری چاپەمەنی حکوومی- بەغداوە پشکێنراوە، و هەندێ پارچە و کەرەستەی گرنگی بۆ ئامادە کراوە، لەوانە دەستەیەکی تەواوی پیتچنینی نوێ، کاغەز و مەرەکەبی لە بەغداوە بە بەردەوامی بۆ ڕەوانە دەکرێن.

بەڕێوەبەرێتی چاپخانەکە، کە هی چەند کەسێکی شایستەیە، بەداخەوە لە سێ چارەکی یەکەمی ساڵدا ڕێکوپێك نەبوە. لە مانگی کانوونی یەکەمدا چاپخانەکە لەلایەن شارەوانییەوە کڕراوە، ئێستا لە سەرای حکوومەت دانراوە و هەر لەوێش خراوەتەوە کار. بەڵێن دراوە لەمەولا لە هەموو ڕوویەکەوە باشتر بکرێ[٧٨].

---

[٧٧] بەپێی زانیاریەکانی نووسەری "ڕۆژنامەوانی کوردی لە کەرکووك" بێ، دەبێ یەکەم چاپخانە لە باشووری کوردستان، لە کەرکووك بووە. لە وتارەکەدا دەڵێ: کەرکووك یەکەمین شاری باشووری کوردوستانە چاپخانەی هەبێ، چاپخانەیەکی بە ناوی (چاپخانەی ویلایەت) لە ساڵی ١٢٩٦ کۆچی-١٨٨٠ زایینی تێدا دامەزرێنراوە (بڕوانە: گۆڤاری هەزارمێرد، ژمارە ١٦، ل٧).

[٧٨] بەپێی ئەم چەند دێڕەی سەرەوە بێ، دەبێ لەوکاتانەدا چاپخانەیەکی موڵکی شەخسی لە شارەکەدا هەبووبێ، پاشان فرۆشرابێ بە شارەوانی. نووسەری (ڕۆژنامەوانی کوردی لە کەرکووك) تەئکید لە شتێکی وا دەکات و دەڵێ: "چابخانەی حوادث" ساڵی ١٩١٨ فرۆشرا بە دەسەڵاتدارانی ئینگلیز... ئەوانیش "نەجمە"یان پێ دەرکردووە. هەڵبەتە خاوەندی پاپخانەی "حوادث"، ئەحمەد مەدەنی بووە، ناوبراو لە ساڵی ١٩١٢ ەوە ڕۆژنامەی "حوادث"ی بە زمانی تورکی لە کەرکووك بڵاوکردووە. بەڵام د. کەمال مەزهەر ئەحمەد بۆچوونێکی تری سەبارەت بەم مەسەلەیە هەیە و دەڵێ: ((هەر ئەو سەردەمەش ئینگلیزەکان ژمارەیەك چاپخانەی کۆنیان هێنایە عیراق بۆ ئەوەی کاری میری و مەبەستی پرۆپاگەندەی خۆیان باشتر بەرنە سەر. لە سەر پێشنیاری مێجەر سۆن یەکێك لەو چاپخانانە بەر شاری سلێمانی و یەکێکی تریش بەر شاری کەرکووك کەوت (بڕوانە: ل١٥٤ی چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد).

کۆبوونەوەی دووەم لە ٢٠ی ئایار (مایس)ی ١٩٢٠دا: ئەژێندای کۆبوونەوەکە [لەوە دەچێ، نووسەرانی ڕاپۆرتەکە مەبەستیان بووبێ وەك نموونە ئەژێندا و خاڵەکانی ئەژێندای کۆبوونەوەکانی شارەوانی پیشان بدەن، وەرگێڕ]:

١. وتارێکی زارەکی لەلایەن حاکمی سیاسییەوە پێشکەش کرا، بەخێرهاتنی میوانەکانی تێدا کرد و، بەکورتی لە سروشتی کارەکەی ئەنجومەنی شارەوانی دووا.

٢. (لە دوو دەقیقەدا) دەقی خاڵبەندییەکان کۆبوونەوەی پێشوو خوێندرایەوەو ئیمزا کرا.

٣. پێشنیاری چاککردنەوەی چەند بڕگەیەکی ناو دەسەڵات و لێپرسراوێتی ئەنجومەنی دەڤەرەکە، خوێندرایەوە.

٤. ڕاپۆرتی گشتی ساڵی ١٩١٩ درا بە ئەنجومەنی دەڤەرەکە [دەشێ سەرجەمی ئەم ڕاپۆرتە تەرجەمەکراوە، ئەو ڕاپۆڕتە بووبێ کە پێشکەش کراوە بە کۆبوونەوەی ئەنجومەنی دەڤەرەکە، وەرگێڕ].

٥. کورتە ڕاپۆرتێکی ئەو ئەرکانەی کە لە کۆبوونەوەی یەکەمدا ڕاسپێردرابوون، پێشکەش کران.

٦. گفتوگۆ و لێکۆڵینەوە لەسەر حەوت بابەتی نوێ کران.

ئەنجومەنی دەڤەری کەرکووک،
لێپرسراوێتی و چۆنیەتی کار

ئەو چاککردنەوە و زیادە بڕگانەی کە لە کۆبوونەوەی دووەمی ئەنجومەندا وەرگیراون و بڕیاریان لەسەر درا، ئەمانەن:

١. ئەم چەند دێڕە بخرێتە سەر بەشی ٤ی بڕگەکانی لێپرسراوێتی و چۆنیەتی کاری ئەنجومەن ((ئەندامانی ئەنجومەن دەبێ بە حەوت ڕۆژ پێش کۆبونەوەی ئەنجومەن، لەو خاڵانە ئاگادار بکرێنەوە کە لە کۆبوونەوەی داهاتوودا دەبێ لێکۆڵینەوەیان لە سەر بکرێ)).

٢. بەشی ٨ی بڕگەکانی لێپرسراوێتی و چۆنیەتی کاری ئەنجومەن، دەبێ بە ((بە شێوەی ئاسایی، دەبێ ئەنجومەن لانی کەم لە ساڵێکدا سێ جار کۆببێتەوە. واتە هەر چوار مانگ جارێك)).

٣. بەشی ٩ی بڕگەکانی لێپرسراوێتی و چۆنیەتی کاری ئەنجومەن: ((خاڵبەندیەکان، لەپاش ڕازیبوون لەسەریان، دەبێ لەلایەن هەموو ئەندامانی ئامادەبووی کۆبوونەوەکەوە ئیمزا بکرێن)).

نموونە و شێوازی ئەو حەوت خاڵەی کە لە کۆبوونەوەکەدا لێکۆڵینەوەیان لەسەر کرا:

ژمارە	بابەت	ماوەی گفتوگۆ	پێشنیار	سەرنج و ناکۆکیەکان
١	درێژکردنەوەی هێڵی شەمەندەفەری کەرکوک، ئەگەری	١ سەعات	ئاکامی ئاسایی ئەوەیە کە ئامرازەکانی گواستنەوەی ناوچەیی دەگوازرێنەوە بۆ جادە و شەقامە	

	کاریگەریی لەسەر نرخ و گواستنەوە لە ناوچەکەدا دەبێ.		لاوەکیەکان. پێبەپێی نزمبوونەوەی نرخی گواستنەوە، هێنانی شەمەندەفەر کاریگەریی دەبێ بۆ کاروباری هەر هەموو ئامرازەکانی تری گواستنەوە. گەیشتنی شەمەندەفەر لەوانەیە ببێتە هۆی بێکاری زۆر لەو بەڵێندەرانەی کە ئێستا لە بواری گواستنەوەدا گەورەترین قازانجیان دەست دەکەوێ. سەبارەت بە نرخ و بەها، بێشك لە ئاستێکدا دەوەستێ، بەڵام بێگومان کار دەکاتە سەر نزمبوونەوەی نرخ.	
٢	پێشنیاری کردنەوەی دەرمانخانەیەکی نوێ لە تووز یا تاووق.	١٥ خولەك	پرسوود دەبێ، دەرمانخانەیەك لە تووز بکرێتەوە و دوکتۆرێکی نیشتەجێشی هەبێ.	
٣	دروستکردنی جادە بۆ عەرەبانەکان	٣٥ خولەك	سەرباری بایەخی بەهای ئەم چاککردنەوەیە، ئەنجومەن لەو باوەڕەدایە کە بۆ خەرجکردنی پارەی حکوومەت، کۆمەڵێ داواکاریی زۆر گرنگتری وەك پردەکانی سەر جۆگە و رووبارە پڕ مەترسیەکان، دەبێ کاریان بۆ بکرێ، تا ئەوکاتەی وڵاتەکە کەمێك دێتەوە سەر بار و نرخی شتومەك نزم دەبێتەوە. داواکردنی فەرمانبەری هەرەوەزی بۆ خەتکێشانی جادەکان، بۆ ئێستا داوایەکی زۆر ناماقووڵە. پێمان وایە، هێشتا هیچ جادەیەکی ناو دەڤەرەکە، لەوە ناچێ پێویستیی بە چاککردنەوەی تایبەت هەبێ.	
٤	دەست نیشانکردن و کۆکردنەوەی باجی زەوی.	١,٣٠ سەعات	(١) دانانی نرخی دەیەك، وەك بۆچوونێکی تیۆری بۆ باجی زەوی، نرخێکی زۆر گونجاوە. بەڵام بۆ کۆکردنەوە و وەرگرتن عەمەلی نییە. بۆیە شیوەی کاری مەزندەکردن، تەنیا کاری	

			عەمەلییە، بۆ خۆپاراستنیش لە هەڵەکانی ئەم شێوە کارە، ڕەچاوکردنی ئەم خاڵانە گرنگە: (ئ) مەزەندەکردن، دەبێ لەلایەن لیژنەیەکەوە بکرێ. لیژنەیەك پێك بێ لە ٣ بەڕێوەبەری ناوچەیی و ٢ شارەزاو پسپۆری باج کۆکردنەوە. (ب) دوو کەسە شارەزاکە دەبێ ئەرکەکەیان تەنیا لەو ناحیانەدا بێ کە شوێن و زێدی خۆیانە. (ج) دەستەی مەزەندەکردنەکان، دەبێ لە کات و ساتی شیاودا، بە نووسین ئەوە ڕوون بکەنەوە کە دەبێ لە هەر شوێنێك وەربگیرێ. (د) ماوەی شکاتکردن، دەبێ لە ٤ ەوە بۆ ٧ ڕۆژ درێژ بکرێتەوە. (٢) کۆکردنەوەی باج: شێوازی زۆرەملێی دەوڵەتی عوسمانی بۆ باج وەرگرتن، دەبێ ڕەت بکرێتەوە. سیستەمی داواکردنی بڕێکی دەستنیشانکراو لە خاوەندی تاپۆ ڕەچاو بکرێ. بەپێی حاڵەتی مەزەندەکردن، بە مەرجی دەیەکی داهاتی زەوی، سیستەمێکی چاکی باج وەرگرتنە.	سەبارەت بەم خاڵە، ئەندامانی ئەنجومەن بە تەواوی بوونە دوو بەش و دوو بۆچوون، ئەمانەی خوارەوە ناڕازی بوون: عەبدولمەجید ئەفەندی، قوستەنتین، ئیسحاق ئەفەندی، قازی ئەحمەد حەمدی ئەفەندی و حاجی جەمیل ئەفەندی.
٥	کێڵگە نموونەییەکانی تاقیکردنەوە.	١٥ خولەك	هیچ	ئەنجومەن بەپێی پێداویستیەکانی کارەکەو ئامانجی تاقیکردنەوەکان، ڕازی بوو بەوەی کە دەبێ شیکردنەوەی خاڵبەندیەکان بۆ فەرمانبەرانی کشتوکاڵ بەجێبهێڵرێ.
٦	زیاترکردنی ژمارەی قوتابخانە سەرەتاییەکان.	٤٠ خولەك	پێویستی ئەم بابەتە لەڕادەبەرە، پەرەسەندن و نەشونمای بەرچاوی نین. ئەم حاڵەتەش بەندە بەو ڕاستییەوە کە بەڕێوەبەری ڕاهێنراو نییە. بۆیە ئەنجومەن پێشنیاری ئەم خاڵانە دەکات: (١) مەسەلەی ڕاهێنانی بەڕێوەبەرانی قوتابخانەکان، دەبێ پەلەی لێ بکرێ و	

			پلانەکە جێبەجێ بکرێ. (٢) کە ژمارەیەکی شیاوی بەڕێوەبەری چاك مسۆگەر کرا، دەبێ خوێندن لە شارەکەدا بە زۆرەملێ بکرێ و، وردە وردە سیستەمەکە بەرەو دەرەوەی شارەکانیش ببرێ. (٣) هەروەها دەبێ لە قوتابخانە سەرەتاییەکاندا، بەشی تایبەت بۆ منداڵانی پێش قوتابخانە بکرێتەوە [مەبەست باخچەی منداڵانە، وەڕگێڕ].	
٧	قەرزدان بەو ئەفسەر و فەرمانبەرە تورکانەی کە بێکارن. بۆ ئەوەی بتوانن سەرلەنوێ ژیانی ئاسایی خۆیان دەست پێبکەنەوە. (ئەم پێشنیارە لە ڕاپۆرتەکەیاندا پێشکەش بە ئەنجومەن کراوە).	١٥،١ سەعات	بڕیار وەرگرتن: (١) ئەم جۆرە قەرزانە زۆر گرنگ و پێویستن و لە بەرژەوەندی هەموو کۆمەڵگەدان. (٢) قەرزەکان بۆ مەبەستی کشتوکاڵ و بازرگانی بەکار دەهێنرێن. (٣) دەبێ بە وردی ئەوانە هەڵبژێردرێن کە قەرزەکە داوادەکەن. (٤) زمانەتی دانەوەی قەرزەکان: داواکار دەبێ کەفیلێك ئامادە بکات. ئەگەر داواکار ئەوەی پێ نەکرێ، دەبێ قەرزەکەی بدرێتە دەست دەستەیەکی ٥ کەسی، یا لەوە زیاتر. لێپرسراوێتییان دەبێتە گشتی و دەبێ بارمتە یا موڵکێکیان ڕەهن کردبێ، واتە: (ئ) هەموو ماڵ و موڵکی لە گواستنەوە هاتوویان هەبێ. (ب) یا هەموویان پارەی خانەنشینییان هەبێ و، قەرزەکەیان لەو پارەیە بدرێتەوە. ئەگەر ئەو زەمانەتەیان نەبێ، لەوانەیە قەرزەکە نەدرێ. (٥) پرۆژەیەکی نووسراوی تەواو سەبارەت بەو خاڵانە بەرز بکرێتەوە بۆ وەرگرتنی ڕەزامەندی حاکمی مەدەنی. ئەمەیش دەبێ پێش ئامادەکردنی فۆرمی داواکردنی قەرزەکە بەرز بکرێتەوە.	

سەرچاوەکان

سوود لەم سەرچاوانەی خوارەوە بینراوە بۆ ئامادەکردنی پێشەکی و پەراوێزەکانی ئەم کتێبە:

١. Stephen Hemsley Longrigg,Iraq ١٩٠٠-١٩٥٠, A Political, Social, and Economic History, Oxford University Press, London, ١٩٥٣.
٢. Miss Gertrude I Bell, Review of the Civil Administration of Mesopotamia, India Office, ٣ed December ١٩٢٠.
٣. A. T. Wilson, Mesopotamia ١٩١٧-١٩٢٠, A Clash of Loyalities, A personal and historical record, London, ١٩٣٠.
١٩٧٨.، Cape، Johnathen، London، Gertrude L Bell،٤. H. V. F. Winstone
٥. Director of Millitary Intelligence Report to F. O. ٣٧١/٤١٩٢, ٣rd September ١٩١٩.
٦. Jan Morris, The Letters of Gertrude L Bell, Penguin Books, Syffolk, Britain, ١٩٨٧.
٧. Roger Owen, The Middle East in the World Economy, London, ١٩٩٣.
٨. W. R. Hay, Two Years in Kurdistan, Expirence of Political Officer ١٩١٨-١٩٢٠.
٩. David Framkin, A Peace of End All Peace, Third Impression, June ٢٠٠٤, London, Phoenix Press.
١٠. H. V. F. Winstone, Leachman, OC Desert,London & Newyork, Quartet Books ١٩٨٢.
١١. Question of the Frontier Between Turkey and Iraq, League of Nations, Geneva, ١٩٢٥.
١٢. Report about Eastern Turkey, E ٢٤٣٢/١٩٢٠.
London, ١٩٠٠.،١٣. M. Sykes, Through Five Kurdish Provinces
١٤. Dr. Fazil Demirici, The Iraqi Turks, yesterday and Today, Printing Press, ١٩٩١.
١٥. Divisions and Districts of Occupied Territories in Mesopotamia, Vol. ١, (Public Record Office F. O. ٣٧١/٥٠٦٩-٤٣٤٢.
١٦. David A. Korn, The Men who put the Kurds in the Iraq, Percy Cox and Arnold T Wilson, Kurdistan Times, No. ٣, December ١٩٩٣.

١٧. رفیق حلمی، یادداشت، بەرگی ١ و ٢، چاپخانەی ڕۆشنبیری و لاوان- هەولێر، ١٩٨٨.

١٨. أحمد خواجە، چیم دی، بەرگی ١، چاپخانەی شەفیق- بغداد، ١٩٦٨و، بەرگی ٢، هەمان شوێنو چاپخانە، ١٩٦٩.

١٩. م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خوارووی کوردستان. بەرگی یەکەم، لەندەن، ١٩٩٠.

٢٠. د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، چاپخانەی الادیب البغدادیة-بەغدا، ١٩٨٥.

٢١. لەتیف فاتیح فەرەج، کورد و کەرکووك، کورتە خوێندنەوەیەکی دیرۆکیانەی کەرکووك، بەرگی یەکەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٢٢. شێخ ڕەئووفی خانەقا، یادگاری خانەقاه: یادداشت و شیعر، سلێمانی، ٢٠٠٠.

٢٣. د. کمال مظهر، کرکوك و توابعها: حکم التاریخ و الضمیر، دراسة وثائقیة عن القضیة الکردیة فی العراق، الجزء الاول، ٢٠٠٤.

٢٤. د.نوری طالباني، منطقة کرکوك و محاولات تغییر واقعها القومی، الطبعة الثانیة، ١٩٩٩.

٢٥. د. ولید حمدي، الکرد وکردستان فی الوثائق البریطانیة، لندن، ١٩٩١.

٢٦. د. فاضل حسین، مشکلة الموصل: دراسة فی الدبلوملسیة-الانکلیزیة-الترکیة و في الرأي العام، بغداد، ١٩٥٥.

٢٧. لیلی نامق جاف، کرکوك: لمحات تاریخیة، منشورات "خەبات"-أربیل، ١٩٩٢.

٢٨. الدکتور کمال مطهر احمد، الطبقة العاملة العراقیة: التکون و بدایات التحرك، دار الرشید-بغداد، ١٩٨٢.

٢٩. سي. جي. ادمونز، کرد وترك وعرب، ترجمة جرجیس فتح الله المحامي، بغداد، ١٩٧٠.

٣٠. د. خلیل اسماعیل، البعد القومي للتغییرات في الحدود الاداریة لمحافظة کرکوك.

٣١. جلال طالباني، کردستان والحرکة القومیة الکردیة، الطبعة الثانیة، دار الطلیعة-بیروت، آذار ١٩٧١.

٣٢. محمد الطاهر العمري، تاریخ مقدرات العراق السیاسیة، ج١، بغداد، ١٩٢٤.

٣٣. عبد الرزاق الحسني، الثورة العراقیة الکبری، دار الکتب-لبنان، ١٩٨٧.

٣٤. الدکتور کمال مظهر احمد، صفحات من تاریخ العراق المعاصر، بغداد، ١٩٨٧.

٣٥. طه باقر و فؤاد سفر، المرشد الى موطن الآثارة والحضارة، الرحلة الخامسة (بغداد-اربيل)، بغداد، ١٩٩٦.
٣٦. مذكرات جعفر العسكري، تحقيق و تقديم نجدت فتحى صفوت، دار السلام- لندن، ١٩٨٨.
٣٧. د. جبار قادر، كركوك: قرن و نصف من التتريك والتعريب، نشرة الملف العراقي.
٣٨. د. عبدالرحمن قاسملو، كردستان والاكراد: دراسة سياسية واقتصادية، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٧٠.
٣٩. فيصل محمد الأرحيم، تطور العراق تحت حكم الاتحاديين (١٩٠٨-١٩١٤)، الموصل، ١٩٧٥.
٤٠. عوني الداودي، كركوك رحلة فى ذاكرة التاريخ، اوبسالا، ٢٠٠٢.
٤١. د. احمد عثمان بكر، نظرة في وضعية-المنطقة الكردية بعد الحرب العالمية الاولى، مجلة "كاروان"، العدد ٣٢، مايس ١٩٨٥.
٤٢. د. احمد عثمان بكر، مذكرة الى وفود الحلفاء من الموفد الكردى شريف باشا، مجلة "كاروان"، العدد ٣٩، كانون الاول ١٩٨٥.
٤٣. الملا جميل روژبياني، كركوك في عهد الاستعمار البريطاني والعهود التالية، ترجمة أنور مندلاوي، مجلة "سردم العربي"، العدد٢، ٢٠٠٣.
٤٤. ئەژی: مێژووی بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لە ناوچەی کەرکووکدا، گۆڤاری "هەزارمێرد"، ژمارەی ١٦، ساڵی چوارەم، حوزەیرانی ٢٠٠١.
٤٥. ئەژی: مێژووی سەردەمە کارگێڕی و بەڕێوەبەرایەتیەکانی ناوچەی کەرکووک، گۆڤاری "کەرکوک"، ژمارە ٨، بەهاری ٢٠٠١.
٤٦. ئەژی: ڕۆژنامەوانی لە کەرکووک، گۆڤاری "هەزارمێرد"، ژمارە ١٦، ساڵی چوارەم، حوزیران ٢٠٠١.
٤٧. د. نوری تاڵەبانی: شێخانی ئیرشادیی تاڵەبانی و چەند ناودارێکی تری ئەم بنەماڵەیە، گۆڤاری "کەرکوک"، ژ ٨، بەهاری ٢٠٠١.
٤٨. دیدارێکی تایبەت لەگەڵ سەی خەتتابی سەی ئۆمەری کاکەولای هورمزیاری، شەوی ٣ی ئەیلوولی ١٩٧٥، لە گەڕەکی ئیمام قاسمی کەرکووک.
٤٩. دیدارێکی تایبەت لەگەڵ مام سەعیدی لەتیف حەسەن وەسمان، پاشنیوەڕۆی ٥ی شوباتی ٢٠٠٤، لە گەڕەکی مامۆستایانی (ڕەحیم ئاوا).

وێنەی دەقی
ئینگلیزیی ڕاپۆرتەکە

ADMINISTRATION REPORT OF KIRKUK DIVISION.

FOR PERIOD JANUARY 1st, 1919 TO DECE , 1919.

I. TRIBAL AND GENERAL.

Administrative reports were submitted early in January, 1919, covering the year 1918, by the Assistant Political Officers of the Kirkuk and Kifri Districts. At that time the unity of both Districts in a single Division was assured; but no Divisional Political Officer having been appointed, each A.P.O. corresponded directly with the Civil Commissioner. This continued until March, when, by the appointment of an Officer as P.O., Kirkuk, the C.C. brought into operation the normal divisional devolution.

Boundaries.—The boundaries of the two constituent Districts are described in the respective Reports for the year 1918. Those of the Division as first regularly constituted may well be recapitulated here:—

East.—To include the Lakh, Salihi, Shuan, as far as they were included in the Turkish nahiyah of that name, and to exclude the Shaikh Bizaini, thence along the former boundary between the liwa of Kirkuk and the nahiyah of Chemchemal passing west of the Jabbari lands and east of the Talabani villages which acknowledge Hamid and east of the Zengana tribe at the junction (roughly) of the Chimchein and Aq Su. Thence in a straight line to a point opposite to Maidan on the Sirwan river.

South.—From the point opposite Maidan down the Sirwan to the confluence of the Nahrin and the Sirwan (Diyalah).

West.—From the confluence above mentioned along the east of the Jebel Hamrin to and including the Jebel Hamrin Aq pass, thence almost due north to strike the Lesser Zab at Tell 'Ali.

North.—Along the Zab to Altun Kopri, to include that place itself and the Arab villages on the north side of the river Zab to a point west of Sumik where it joins the eastern boundary at its commencement.

In the months since the assignment of the above boundaries, minor modifications only have occurred. These include the transfer to

broad crossing of the Aq Su, scarcely negotiable in bad weather, forms an occasional obstacle. The road from Tauk-Khurmatu through Burnar over the 'Ain Nukhailah pass to Samarra, Daur and Tikrit has been passed by motor-cars, but repairs, now in contemplation, are needed to make it a sure highway for wheeled traffic. From Kirkuk to Sulaimaniyah a motor road has been made by the Military authorities—its construction being inseparable from military operations to which reference will be made later. Military labour also perfected the Kirkuk-Fathah road, leading to the boat bridge at the latter place, and so to the railway at Baiji. The Kirkuk-Altun Kupri road has been improved, and that from Altun Kupri down the left bank of the Zab remains passable. The twin bridges at Altun Kupri were completed and opened to traffic in early summer. They are in convenience, though not in picturesqueness, superior to those destroyed by the retreating Turks in October, 1918. The materials and work were provided by the Army; the cost (Rs. 78,000) is being defrayed by the Municipality of Altun Kupri.

The railway (metre gauge) entered the Divisional area in the summer by a temporary bridge at Qizil Ribat. A steel bridge spanning the Diyalah has now taken the place of this. The line is a branch from the Baqubah—Khaniqin line. The close of the year under report sees it arrived at Kingirban, a village 4 miles south-west of Kifri, where railhead at present remains. During the summer high hopes existed of its continuance to Kirkuk, and later to Mosul and the preliminary surveys are complete. Its actual future, dependent upon remote considerations, is obscure. Its advent however to a point 35 miles within the Division, cannot but have important commercial and social results. It is, at this moment, too soon to consider these.

Telegraph offices have been opened at Altun Kupri, Kirkuk, Tauq, Tuz, Kifri and during the autumn vernacular traffic with Baghdad was first accepted—a facility whose previous absence had excited considerable complaint.

Population

A census—necessarily inexact in the villages and tribes—was completed in October. The result may be shown in tabular form.

			Men only.	Total population.
Kirkuk Town	...	...	6,8[illegible]	15,[illegible]5
Rest of District	...	...	1[illegible],5[illegible]	39,6[illegible]
Kifri Town	...	...	1,182	3,143
District	...	...	[illegible],[illegible]13	29,[illegible]1[illegible]
Total (Division)		...	27,6[illegible]	[illegible]1,2[illegible]

This does not include the migratory Jaf sections whose descent into Kifri District from Halabja direction begins about the middle of December. During the year under report the population of the Division may be estimated to have increased 15 to 20 per cent., and from three reasons, the releasing of labourers from labour corps, the return of prisoners of war, and the return of refugees and emigrants from the direction of Baghdad and 'Iraq. The number of shops in Kirkuk (now probably 1,100) has doubled during the year; and nearly every village has filled some of its houses and repaired those already built. A certain type of exodus from the area (possibly only from Kirkuk itself) is numerically unimportant, but politically not negligible—that of Turkish officials or officers who, tired of drawing a reduced pension in the result of bad times, have gone to Turkish territory to seek better luck. The number of these does not exceed 20; their usual goal is the Erzerum area, or Syria.

Staff

The present P.O. has remained at Kirkuk throughout the year. Capt. W. J. Douglas was at Kirkuk as Assistant to P.O. until June when (after a short absence owing to ill-health) he took over Kifri District from Capt. S. A. Wright, who went on leave to United Kingdom. In March, Capt. A. F. Miller joined the Division, and has remained since then at Kirkuk

POLITICAL.

The beginning of 1920 saw the Division organised on a system in which the tribe as a unit (artificially unified and indeed well nigh created at times) was predominant. The cry of Kurdistan for the Kurds and the delegation of tribal autonomy to Kurdish leaders, was the political feature here at the mid-winter of 1919/1920. In Kirkuk District 9 shaikhs, each with a cluster of villages from 5 to 45 in number, were handed to their natural leaders, with a backing of "Tribal Police" and revenue powers and duties. These officially tribal areas covered a full half of the District, and were those of the Daudi, Salihi (in two sections), Talabani (in three sections), Kakai, Hamawand (one section) and the Qarah Hasan—the last named a "tribe" of artificial formation, but as compact and coherent as the rest. The large tribal area of the Shuan remained practically [illegible] and had been given no status or form. In Kifri District, which had been administered, generally speaking, [illegible] from the outset, "Official" shaikhs had just been appointed, with 3 or 4 sawars each,—1 in the Daudi, 3 in the Turkoman Haiyat, and so on. Different as was the atmosphere in the two Districts, the administrative form of both at the outset of the period under review was similar, and in both cases prompted by instructions from Sulaimaniyah, when Major Noel was kindling and fanning the flame of Kurdish nationalism.

It is not proposed to refer otherwise than allusively to the events in Sulaimaniyah Division which necessitated military operations on a considerable scale from May to July. Although Kirkuk was the base of these, and the scene of great activity in that connection, the Division was remarkably unaffected thereby. The tribal system described above has visibly disintegrated during the year. In Kirkuk District, 2 of the chosen shaikhs were glad to be relieved of the burden cast on their unambitious shoulders. [illegible] ceased to be subsidised and to hold an official status when a Mudir was appointed to manage the nahiyah of Tauq which includes their estates. In Kifri, the artificiality of the situation was soon apparent, and the tribal police withdrawn. For some weeks the petty shaikhs of the Daudi tribe and [illegible] hovered between Kifri and the court of Shaikh Mahmud at Sulaimaniyah; but finally the earlier and perfectly satisfactory state of affairs was restored, and the absentees fortunately turned up.

At the close of 1920 the administrative system is this:—Kirkuk District consists of the nahiyah of Altun Kupri, including the Salihi sections under Shaikh Najm-ud-Din, and some of the Dai, as well as the town itself and some non-tribal villages; the nahiyah of Malha, with the Albu Hamdan and Jubur tribes, and some Kurdish villages; the nahiyah of Shuan, excluding the Shaikh [illegible] who under the Turks formed part of it, run directly by a Mudir in spite of the early tribal aspirations of the Shuan Kakhas; the tribal areas of Qarah Hasan (6 villages under Shaikh Qadir), Talabani (41 villages under Shaikh Muhammad Husain), Talabani (12 villages under our old ally Shaikh [illegible]), and Salihi (8 villages under Taufiq Beg); the nahiyah of Tauq, containing the three previously "tribal" estates of Dara Beg (Daudi), Sa'id Khalil Aga (Kakai), and Shaikh 'Izz-ud-Din (Talabani); the Arab tribes between Kirkuk, Tauq, and the Jabal Hamrin; the suburban villages, 30 in number around Kirkuk; and Kirkuk Town itself. The A.P.O. has thus 4 Mudirs, 4 recognised tribal muchtars or shaikhs, and the town, suburban villages, and Arab tribes. The nahiyah of Shuan was created in March. The Mudir, [illegible] at first and exposed to various false charges, is now well established and satisfactory. Tauq was transformed into a Nahiyah in August, and the Shaikhs already dethroned have shown no signs of displeasure. The 4 tribal muchtars, though dealt with direct by A.P.O., are grouped for revenue purposes as a single district with a revenue official at headquarters, and their boundaries are not considered earned by the ex-Turkish kaiylah [illegible]. The shaikhs do, however, a considerable amount of judicial work, and have no cause to be dissatisfied at the privileges and dignity accorded to them. The present form of administration here may well continue for some years, though the tendency in this rather sophisticated area is for the Shaikh and the tribe to diminish in status and for the regular machinery of Government to come in.

[illegible] Kifri District has seen no administrative changes (except the temporary [illegible] already described) during the year. The Mudir of Tuz Khurmatu has the Daudi and Haiyat tribes. A boundary question between him and Shaikh Hamid produced a quantity of writing and correspondence disproportionate to its importance. The Mudir of Qara Tappah has the rich government lands in the [illegible] of the Diyalah and the Jabal Hamrin. The third though is Kifri itself, and the fourth the nahiyah of Zangabad, founded in September and placed under a Mudir of the tribe, 'Abdul Karim Agha.

INDIVIDUAL TRIBES.

[illegible] '*Ubaid*:—A final [illegible] completed at Samarra [illegible] between this tribe and [illegible], whereby the 'Ubaid were to pay, and ultimately paid, Rs. 11,[illegible] and 20 annas. The distribution of this amount among the various [illegible]

sections is not even yet finally settled. The immediate occasion of the feud was a raid on a large scale by the 'Azzah on the 'Ubaid herds, many of which belonged to Kirkuk Christians. The general return of these was the first decision of the majlis, and is after 6 months, almost complete. Two important feuds within this tribe have occurred between the sections of [illegible] al Mahmoud and Farhan al Bodhan, and between the Lahaib and the Bani Tai. All the 'Ubaid reaped a rich harvest (unaccompanied by much grumbling) from the hiring out of their camels to the Army during the summer.

Baiyat.—This tribe has been embroiled at various degrees of intensity, in continuous hostilities with the 'Azzah and the Albu 'Aiqah (a renegade 'Ubaid section). These continued throughout the spring and summer, and in the autumn the raiding reached a point where a fasl became imperative. After several unsuccessful attempts to consummate this, finally it was done at Dulliwah in November. This fasl is said to have settled 'Azzah-Baiyat differences, though hostilities have occurred since its ratification. That between the Baiyat and the Albu 'Aiqah should take place very shortly.

Zangenah.—The beginning of 1919 saw this tribe entirely distracted by feuds, which Political Officers had hitherto been powerless to compose. This state of affairs continued for some months. In June, A.P.O., Kifri, succeeded in framing an ostensible agreement between the two parties, which were those of 'Aziz Jasim Agha and Muhammad Karim Agha. The latter thereby fell from his position as official and only recognised head of the Zangenah, and took advantage of Shaikh Mahmud's rising to throw in his lot with the enemy. From that day to this he has remained a hunted exile. In the closing days of the year he has offered his dakhalah which is under consideration. The Zangenah villages were grouped together as a nahiyah in September, and show signs of reviving.

Jaf.—Little difficulty and crime attended the annual visit of the Jaf nomads to Kifri District, from December, 1918, to April, 1919. During their occupation of the winter pastures their administration, and the posting of an A. P. O. to the tribe, was settled by P. O., Sulaimaniyah, who remained some weeks at Kifri for the purpose. They withdrew in April and May without friction, leaving as usual a few houses who decided to remain and cultivate. Karim Beg stayed behind at Kalar, but later (September) was given an appointment at Halabja. The close of the year under review sees the nomad sections again entering the hills eastward of Kifri.

Daudi.—Some temporary unrest in the tribe was created by the issue of firmans by Shaikh Mahmud, and the allotment by A.P.O. of various powers and functions to Shaikh, since to be withdrawn. But the latter half of the year has seen the tribe perfectly quiescent and there is nothing further to report from it.

Talabani.—The attitude and circumstances of this large tribe have remained unaltered during 1919. Shaikh Habib has shown himself uniformly willing and not unintelligent. Shaikh Hamid, though moderately aged and in bad health, maintains his authoritative position and enjoys the peculiar regard of the Government.

Shuan.—Disunited and divided at the beginning of 1919, the various sections of the tribe have during the year under their Mudir largely desisted from their ambitions and animosities and there is now little sign of discontent or unsettlement. Two villages in the south-east rather joined the forces of Shaikh Mahmud. 'Aziz Sharif Jaff is still a fugitive. Karim [illegible]

of settling the tribal area for the first time. The sedentary Jaf rallied round Karim Beg who showed himself loyal and helpful.

Our policy to these tribal Kurds who yet are not typically Kurdish in sentiment, seems clear; to leave them alone as far as possible, present our revenue demands in a firm but tactful way, sympathise reasonably with national or tribal antipathies, support the natural leaders to the fullest limit allowed by justice and policy, without encouraging them to look for an Administration very different from that of 'Iraq.

The Turkoman villages care for little but safe roads, generous loans and just estimations. They are temperamentally inclined to grumble, but they are the class who perhaps suffered most, and least deserved, the later-day Turkish iniquities, and they are reviving visibly.

The Arab tribes have been engaged during these 12 months, in settling up the scores of some years, and as usual the accounts have rarely satisfied anyone completely. They are outwardly the soul of cordiality—but actually are not without a certain restlessness and apprehension. They fear two things—rightly, that the demands of Government will be enforced; wrongly, that we intend emancipation.

In the towns, some strong and valuable elements are well disposed. This may be said of nearly all the merchant class, such officials as are employed, and not a few men of religion. The shop-keeper and artisan is neutral. The man of leisure, the out-of-work clerk, the ill-provided pensioner, and the careerless officer would—very naturally—like their own kind back in charge. They have found no audible voice as yet, but in another 12 months probably the gravitations of discontent will be clear enough. Among these strong classes an efficient occidental Christian power would always be disliked, if not hated. The certain diminution in their numbers will weaken them; and they are everyone for sale to the highest bidder.

II. LAW AND ORDER.

Full statistics of criminal cases tried by Magistrates during the year have been sent to the Judicial Secretary. These figures will not be repeated here. It remains to indicate that no such return as that can be comprehensive, especially in an area where tribal devolution exists, in various degrees of recognition. The official shaikhs try to suppress, or arbitrate, a large number of cases which in a town would come to court, and long may this continue to be so. It is gratifying that appeals to Government against a shaikh's ruling are wonderfully few, and this is not through fear, on the contrary the poorest fellah will inform against the largest shaikh if sufficiently roused. Mudirs, as well as prominent private persons, likewise settle a number of petty cases— [illegible]

crimes have been rare, perhaps two a month in the Division. Two of the most heinous of these—both murders—were suspected (to the point of certainty)—to be the work of Burman motor-drivers.

Things have been however far from perfect. A shop probably will not be broken into—but it may. A caravan probably will not be robbed—but it may. Enquiries have frequently revealed the criminal, and admissions to the Jail show that the situation has been kept in hand; none the less too much of the crime has gone unpunished. The reasons for this—which might indeed equally be said of London or New York—are apparent; lack of a police organization, lack of officials specially detailed for investigation, and the presence both of a large criminal class and of potential accomplices almost coterminous with the population. Very often mukhtars and shaikhs—not themselves implicated—withhold information which would certainly lead to an arrest. Why? Presumably because it is horrible to think of poor so-and-so clanking in chains—an old acquaintance and a Moslem. Other motives for this reticence are fear of reprisals, and hope of hush-money. Briefly, the anti-criminal feeling is general and not particular.

The areas which have gained the worst reputations are Kirkuk Bazaar; the first 8 miles out of Kirkuk northward on the tracks leading to Altun Kupri; the 'Ain Nukhailah road, from Bashir to the hills; the Qarah Tappah—Jabal Hamrin road and the Jabal itself; the Qarah Tappah plain, parallel to the Jabal Hamrin; and (in a lesser degree) the Kirkuk-Chamchamal road. Of these, the first four were notorious under the Turks, and are now far less dangerous than then. In August a tribal post (paid for by the 'Ubaid themselves) was established at Bashir to keep that road clear, and did very good work. Practically no reportable incidents have occurred on this route since the post was maintained for three months. The troubles in the Qarah Tappah plain are ordinary tribal raiding, and apart from the rest of the world. It is perhaps notable that the entrance and exodus of the Jaf in Kifri District were marked by very little trouble; it has usually been otherwise.

As from September 1st, a system of fire-arm licensing was introduced and is now in force. Six weeks were given to produce and license (or hand over) all fire-arms in the Division. Since that period, various raids and searches have been made. Results are here epitomised for the four months:—

	Licensed	Confiscated	Total receipts (licences plus fines)
			Rs.
Kirkuk	800	272	3,420
Kifri	193	47	940
Division	993	319	4,360

Much remains to be done, but the present gains are clear. It gives a permanent right of search; it locates arms; it decreases their number; it gives the honest man a right to protect himself, and will in time disarm the robber.

III.—LEVIES & POLICE.

scouts, but unequipped and often ill-suited for training. The tribal police proper numbered 82, under the same official [illegible]. These were good men, well-mounted, but at no point were they contemplated for a moment leaving their villages to undergo training elsewhere. By the end of March they were reduced to 70.

To summarise, the first three months of the year saw parallel nucleus organisations at Kirkuk and Kifri. Each was moving in the direction of efficiency and development, but needing actually a single control and a whole-time officer and staff and a proper programme of training and duties. These were supplied in the next phase.

From the beginning of April, a single British Officer assumed charge under P.O. of all these forces in both Districts, with a H.Q. and H.Q. staff at Kirkuk. They were named [illegible], and later Levies.

Commandant was assisted by a Turkish Officer as Adjutant, two more as Inspectors of each District area, a multi-lingual clerk, and three B.A.R. instructors, whose work has deserved high praise. Refinements for nearly two years were regularised, clothing and stores indented for, building at H.Q. and elsewhere repaired, tailors and shoe-makers' shops arranged. The allotted numbers 134 foot and 136 horse were easily reached, though the great shortage and dearness of horses was barely counteracted by loans to assist men in buying them. These loans were later discontinued.

The force thus organised has remained in being for the rest of the year. Training has been proceeded with on normal and reasonable lines. The uniformity postulated by the Inspecting Officer has been brought about as far as is allowed by the natural want of resemblance between Kirkuk area and Kifri in speech, dress, landscape, nationality, and [illegible]. Bodies of 15 or 20 sowars have been utilised several times for minor demonstrations, with good effect. Help here and there has been given to the Military by guides, escorts, [illegible] and messengers of the levies. In the troubled times of mid summer discipline was well maintained. During the year three men have been killed on duty, and eight wounded.

Certain minor difficulties have not been allowed to give trouble. Some of the men taken over on April 1st, were too old or too stupid to be trained; these had to go. N.C.O.s in some cases owed their positions to reasons that now ceased to apply; of these some went, some improved, some were relegated to the ranks. Temporary shortages somewhat impeded progress, that of rifles, which arrived finally in October; of Government horses, of which 40 came up in September, but without saddlery; of saddles, still awaited though now actually en route; of a forge, which arrived in December; and of winter clothing. It would be ungrateful and unreasonable to exaggerate these late difficulties. More serious have been conditions beyond the control of any organisation—the alarming cost of living throughout the Division, and at Kifri in particular, rendering the men's pay almost below the living minimum.

Recruiting has presented no difficulties, and it would at any time have been easy to double the establishments. Moreover, the Turcoman enlisted here is better material by far than the Arab, and readier to be trained than the Kurd. In many cases he has military or gendarmerie training behind him. Two points relevant to this must not be omitted—firstly that the Turkish gendarmerie, which to a certain degree we have inherited, had a deservedly evil reputation as a sponge and a bully; secondly that the rates of pay we offer attract, in these days, few but the [illegible] who have neither land, trade nor craft.

Apart from its immediate uses, the effect of the year's work on levies has been to make one thing clear. That is the impossibility of expecting a single body of men, with a single training programme which they are forced to observe, to perform incompatible duties. The Kirkuk Levy of April to December were Police, Messengers, escorts, bailiffs and soldiers. These manifold duties, of which Police in particular is a specialist's work, interfered with the levies training as a military striking-force at times almost to vanishing point. Even when one or two out-stations, or training camps were established well away from H.Q., it was still found necessary to use the men there as a [illegible] for special duties. The task of the Commandant was to train at high speed into finished soldiers men who were 4/5th of the time away on unavoidable but irrelevant duties—and were underpaid at that. The results achieved may well be thought creditable to a high degree.

A locally raised military force may well be of high value, but an efficient police force to track and arrest the thief and the murderer is an immediate pressing necessity. It is easy at the same time to devolve upon proper agents those duties which, performed always by the levies, belong neither to them nor to Police. It was for these reasons that the C.C. consented in December to the transformation of the levy into a Police Force from the new

IV. AGRICULTURE.

The main shortages at the outset of the year were plough animals, tools (especially iron), seed and men. The latter during the year have gradually increased, though the rural population is still not perhaps more than 60 per cent. of what it was—say—in 1905. A number of plough animals have been bought and brought up by the fallah from Baghdad, Mandali, and the Khalis; and Indian bulls have been brought up and supplied by the Government. In Kifri District 65 have been thus disposed of; in Kirkuk 160. On several occasions iron, spades, and plough-teeth have been brought up from Baghdad and sold at cost price; but unfortunately the shortage of iron seems universal. No attempt has been made during 1919 to give loans of seed, for two reasons. It is too bulky an article to transport so far from railways, and the results are frequently disappointing, owing to conditions strange to the imported seed and its novelty to the fallah. If the resulting crop is indifferent, the recovery of the loan is difficult. This was well shown in the seed loaned in Kifri District in 1918—Akwaz wheat. It failed to a large extent, and considerable remissions were necessary in its recovery, which, at the moment of writing, is still incomplete.

Cash loans, however, have shown themselves far more satisfactory, and easy of recovery. Little or nothing remains unrecovered of the 1919 loans. In 1919 one lakh was distributed—Rs. 35,000 at Kifri, Rs. 65,000 at Kirkuk.

The agricultural operations of the year were strictly normal. The spring "kashar" was energetically done, and should have borne good fruit in the saifi crops. The tillage for the winter crops has been going on steadily since spring, and of shitwi sown this autumn probably less than 25 per cent. had not been prepared in this way. The difference in yield between prepared and unprepared land is very great indeed—variously stated at 50 to 200 per cent.

The shitwi crops—roughly 80 per cent. of the area sown in a normal pre-bellum year—promised well up to early March. Thereafter they were affected by four unfavourable influences:—

Failure of the rain for 16 days in later March; a blight (a tiny red worm) on some of the imported wheat; hail-showers, which almost destroyed the crops of five villages; and raiding of rather unusual extent, mainly accidental, but some in the Qarah Hasan and Shuan due to enemy action. In the end, the crops were of average quality and yield. The yield is put by local opinion at what seems remarkably low, from 7 to 1 to only 3 to 1. 12 to 1 is thought remarkably good.

The saifi was good without being abundant. A kind of sickliness overtook much of the vegetables, and the rice in some places was left high and dry by a failure of the water. Here again it may be probably classed as an average year, and a fair basis for future reckoning.

The idea of fruit and date planting on miri lands, on favourable terms, was put before those interested, and reinforced by discussion at the Divisional Council. Polite things have been said, and interest shown, but it would seem that there are actually no offers. This must be explained by the scarcity of water, the heavy initial expenses of a plantation, and the fear of the occasional frosty winters.

V. IRRIGATION.

The Division is, from this point of view, an uninteresting one. It has, comparable to in 'Iraq, its little irrigation cuts only dividing to the last drop

some Rs. 8,000 were spent in widening and improvement. At the moment a larger outlay is contemplated, to widen and improve the heads of five biggest canals. Work will commence in the new year.

VI. WEATHER.

Excellent rains fell throughout the Division from January to the beginning of March. The middle and end of March were dry, and considerable damage to crops resulted. The spring and early summer afforded delightful weather throughout the Division, with inexhaustible grazing and masses of flowers. Thunder, storms, and hail occurred in May. The summer was normal, undoubtedly less hot than in 'Iraq, but necessitating the same precautions and producing the usual summer ailments. The hot months at Kifri are trying; at Kirkuk there is a cooler breeze and no hot nights; both places seem to be pronounced malarial. Winter 1918-1919 was of exceptional mildness. That of 1919-1920 does not at present promise to so resemble. The total rainfall for 1919 was at Kirkuk 12.64 degrees, at Kifri 13.51 degrees. Prevailing wind is from the N. E.

VII. REVENUE.

Land Revenue

(a) At the beginning of 1919, collection of the 1918 saifi dues was still proceeding. In Kirkuk Division rice, maize and millet were collected in kind, granaries being opened for the purpose at Kirkuk, Mulla, Altun Kupri, Tauq and Tuz Khurmatu. The grains collected in kind were partly handed to the Army, partly sold to the Civil population, partly used as fodder for the gendarmerie horses. The remainder of summer dues were taken in cash. The late summer saw most of the Divisional area, and its administrative establishment, remain heavy undertakings and indebtedness of the sheikhs; nevertheless, the 1918 saifi was by no means lost to us, and few demands remained uncollected.

Instructions were early received to collect the dues from the 1918 winter

per kaxud was demanded, in place of a [illegible] Turkish [illegible] of [illegible] which was 1½ mejidis. Rain-fed vegetables are assessed in three ways: by estimation, or by the "spade"—a lump sum, namely Rs. 5 or Rs. 6, for each spade wielded on the patch, or by the number of [illegible] "[illegible]" in the shingle from which the vegetables grow, usually Rs. [illegible] per [illegible]. It has been the policy to preserve in each place the method to which the people are accustomed, only altering to a convenient round figure the broken and awkward amounts in which the Turkish officials rejoiced.

The estimations were necessarily protracted and [illegible]. The bulk of the work was done by the permanent Revenue staff and [illegible]. In Kirkuk District [illegible] from outside was engaged, in [illegible]. Few complaints were received against estimations figures, but in places where it became known that [illegible] had been [illegible] revenue [illegible] it became necessary to make second [illegible]. This applies especially to [illegible] where [illegible] has now been [illegible] and [illegible] where [illegible] was [illegible], and [illegible] the responsible [illegible] his appointment. The following table shows the present state of the [illegible] revenue:—

		Demanded in [illegible]	Collected to [illegible]	[illegible]	Outstanding [illegible] 1920	[illegible]	Remarks
		Rs. [illegible]	Rs. [illegible]	Rs. [illegible]	Rs. [illegible]	[illegible]	
[illegible]	Rice ...	...	...	...	...	...	
	[illegible] Grain ...	33,?42 5 2	22,?51 15 0	[illegible]	[illegible]	[illegible]	
[illegible]	Rice ...	...	...	...	...	...	
	[illegible] Grain ...	25,442 7 6	25,442 7 [illegible]	...	...	[illegible]	
[illegible]	Rice ...	...	...	...	...	...	
	[illegible] Grain ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	

[illegible] the prospects of the 1920 [illegible] under "Agriculture."

The weak spot in the 1919 totals was the counting of the Arab tribes, many of whose camels and sheep must have escaped paying. For 1920 a proposal to Revenue Secretary has been sanctioned that certain tribes [illegible] be [illegible] on [illegible], if possible on a fixed [illegible]. In the Kurdish tribes a way will be found of checking the [illegible] as satisfactory as was their counting in 1919.

Minor Revenues.

(5) Government claims a tithe from a number of products whose output is too small, and collection too difficult, to allow of direct collection. They are therefore let on iltizam, for twelve-month periods. Due to Turkish record books—behind which a good record is [illegible]—there is no uniformity between one H. Q. and another in the list of tithes locally awarded. At Kirkuk at present the following are taken by iltizam:—[illegible], liquorice, firewood, fullers' earth, lime, gallnuts, and two kinds of [illegible]; at Altun Keupri liquorice and [illegible]; at [illegible] wood; at Kifri [illegible] and fullers' earth. Most of these amounts are small, but in aggregate they are worth the trouble, and people being well used to them do not regard them as vexatious. At the time of writing they are being farmed for 1920 [illegible].

Additional to these, the local oil wells are revenue producing. The wells four miles N.W. of Kirkuk belong by immemorial right to the Naftchi family of Kirkuk, and Government is content with a tithe—[illegible] of the output. This has amounted during 1919 to Rs. 4,724-[illegible]. A little more local knowledge and experience would seem desirable before any [illegible] is substituted for direct collection. The wells at Kifri are situated in the [illegible] area of Shaikh Hamid. [illegible] to March it was left to him to work them as he liked, as he was supplying oil to the Army [illegible], and incidentally not losing thereby. In March an arrangement was made whereby he should continue to work them, and pay a sum of Rs. 500 a month to Government. The terms are easy: but his peculiar position as well as more practical considerations render the arrangement a very tolerable one, and it may well be renewed. In 1919, therefore, these wells brought in Rs. [illegible]. The wells some miles south of Tuz are directly worked by a staff under A.P.O., Kifri. The year has seen considerable development of these. At present 13 men and 10 animals are employed there and the oil continues to command a good price, which the advent of the railway may or may not reduce. The net profit for the year on this head was Rs. 34,[illegible]. A change of [illegible] in [illegible] may add an additional fillip to the concern. In this case it would seem that direct working is the more productive method.

The total oil receipts for the year are therefore Rs. 41,718-6.

Customs Dues Revenues.

(6) In Kifri District these are collected by the revenue staff. In Kirkuk a separate office is maintained, partly because P. D. offices [illegible] the same staff. [illegible] reduces the revenue [illegible] the year. The dues on [illegible] and wine were farmed at Qara Tappah and Kifri, while at Tuz the old farm, made in 1917 is still running. At Kirkuk the dues are collected directly, and it is doubtful whether any iltizam [illegible] would produce as much. Receipts are shown below in tabular form. Fishing and hunting and [illegible] licenses are issued direct, but amount to little. The [illegible] brought into force on December 1st, produced in one month Rs. 102-[illegible] in Kirkuk, Rs. [illegible] in Kifri—total Rs. [illegible]. [illegible] in the Division [illegible] of the P. D. revenue. The [illegible] of Kifri were let on farm for Rs. 27,[illegible] [illegible] to the [illegible] for Rs. 40,000. Of this latter it has been necessary to remit as much as Rs. 9,000, owing to abnormal transport conditions caused by Military requisitioning.

The following table shows the P. D. revenue for the calendar year 1919:

District	Salt.	[illegible]	[illegible]	Wine	[illegible]	[illegible]	[illegible]	Total
	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.

... up to Kirkuk. The control of this office has lately been given to P.O., Arbil, for greater convenience. At Kirkuk considerable quantities of goods pass through from Sulaimaniyah and Persia en route for Iraq. [illegible] is self-supporting. All three form part of the inner line running from Khaniqin to Arbil. Staffs have remained unchanged throughout the year. Particulars of receipts are being appended.

Goods.	Kirkuk.	Altun Kupri.	Arbil.	Total.
	Rs. a. p.	Rs. a. p.	Rs. a. p.	Rs. a. p.
Tobacco	15,676 0 0	2,955 0 0	6,715 15 0	25,349 15 0
Gum	229 14 0	...	...	229 14 0
Gallnuts	11 1 0	276 1 0	...	2[illegible]
Dyes	245 9 0	...	...	246 8 0
[illegible] ...	352 5 0	104 3 0	...	456 8 0
Carpets	955 0 0	45 7 0	...	1,0[illegible]
[illegible]	33 4 0	39 12 0	...	73 0 0
Skins	6 4 0	...	...	6 4 0
Fines	374 0 0	211 0 0	850 0 0	1,5[illegible] 0 0
Sales of confiscated articles	15[illegible] 3 0	...	1,892 1 0	2,054 13 0
[illegible]	100 0 0	...	...	100 0 0
Henna	200 6 0	23 12 0	...	223 2 0
[illegible]	37 4 0	4 4 0	...	41 8 0
Other articles... ...	[illegible]	48 0 0	293 0 0	3[illegible]
Rent of godown ...	151 9 0	...	...	151 9 0
Total ...	18,784 0 0	3,808 12 0	9,7[illegible] 0 0	32,327 5 0

Revenue Summary.

[illegible] It may be convenient to throw into a single table (which cannot achieve absolute exactness as the value of some book adjustments being unknown) the gross revenue of the Division during 1919.

District.	Land Revenue.	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	Total.
	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.	Rs. a.
Kirkuk ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Arbil ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Kirkuk Division...	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

This total Rs. [illegible] does not include cash headings of Judicial Posts, and Departmental items.

It is the product of a [illegible] year and a lean year; the 1920 revenue should exceed it by anything from 50 to 70 per cent.

VIII. TAPU

From the beginning of the year the prospect of better times, as well as the [illegible] highly developed in Kirkuk, was responsible for a large number of transactions in real property. Hitherto the Tapu offices,

though naturally corrupt and ignorant to a high degree, had exercised great sway in the country; so that the dismissal of [illegible] of Government [illegible] recognition of these [illegible] would not be ignored. To refuse this recognition would be to admit indirectly the [illegible] that the British Government was shortly departing; while [illegible] though a temporary [illegible] with these forces to remain in power whose [illegible] be held. This all explains why it was found necessary to [illegible] property [illegible] before a Tapu office was open, and to sign them. The [illegible] was in every case definitely stated upon the [illegible] to be temporary and liable to renewal by a [illegible]. It was accorded only to [illegible] firstly vouched for by the mukhtars, secondly made in the presence of both parties, and of the revenue officials, thirdly covering urban [illegible] property only. The general [illegible] undesirability of according Government [illegible] to affairs not rigidly scrutinised was realised. A fee of Rs. 1 per cent. was taken; this produced Rs. 2,000 in the year. It was done at Kirkuk only.

Early in the year [illegible] photographs of Kirkuk and Kifri were taken. Those of [illegible] have not as yet been [illegible] and the opening of Tapu [illegible] there belongs to next year. In Kirkuk, the first step was to send officials to Baghdad for training; this was done in June, they returned in October. The numbering of all properties followed, and the [illegible] of [illegible]. Finally the conversion of the photographs into 24 inches to the mile [illegible] ground-plan was begun in November, and on 31st December, 1920, was practically complete. Great benefits and useful revenue are expected from the Tapu office here. The extension of the system to outlying areas would be most desirable [illegible] and is [illegible] in [illegible] and request.

IX. WAQF.

[illegible] of some interest—and [illegible] were received early in the year. These [illegible] and completed by investigations that have constituted the chief business of the year, now form a fairly complete set of Auqaf records. The staff has remained constant. [illegible] for [illegible]. A Majlis Auqaf was early formed, and to this belongs the [illegible] to [illegible] Auqaf appointments and recommendations. Considering that every member has vested interests, it has done excellent work, and delighted in [illegible] and long sittings.

The mosque [illegible] pay from Auqaf funds includes 88 individuals representing 24 mosques. The monthly pay-bill is Rs. 582. Other Auqaf expenses are repairs and furnishings of certain mosques, administrative and office expenses, and a grant of Rs. 1,000 monthly to the Madrasah 'Ilmiyah. For some months the line was not clear between Revenue and Auqaf liabilities in the matter of [illegible] and takiyah [illegible]. This was due, in large part, to [illegible] 'Abd-el Hamid's habit of subsidising [illegible] and [illegible] from his Privy Purse. On his fall, these became a charge (under the name of [illegible]) on Turkish general revenues. To complicate matters, Revenue and Auqaf would apparently take turns in paying some of these, or Auqaf would pay them and try (with or without success) to recover from Revenue. However, by June the situation was clear and all necessary adjustments made.

The Auqaf revenues of the Division (or rather [illegible] District of Kirkuk [illegible]) have amounted during the year to Rs. 21,846. This does

Kirkuk District, Kirkuk had its Elementary school of some 80 pupils, admirably housed in admittedly the best school buildings in the country; it has the Madrasah 'Ilmiyah, a Secondary school of ambitious syllabus, maintained entirely by Auqaf funds. The Christian and Jewish schools were not open.

Throughout the year certain phenomena have remained constant. At all schools a great [illegible] to learn English has been evinced, and no doubt numbers could still be materially raised by the provision of English masters; but the desirability of such a step is very questionable. No particularly bad masters have been located and two or three must be considered of more than average merit. Some essential equipment has been secured from time to time. The Director of Education toured in the Division in April. Two more Education Officers visited in November and December.

The [illegible] school has continued its activities unchanged throughout the year, with no alteration in staff, but a fluctuating attendance. At Qarah Tappah no school has been opened. At Kifri a new headmaster arriving in the autumn brought great improvements in the tone and size of the Primary school. Shortly afterwards it was amalgamated with the Jewish school and the combined institution moved into larger quarters. This may now be regarded as a satisfactory school, well attended and healthy in tone.

At [illegible] attempts were made to find enough pupils for a small one-master school, but without success. At Altun Kupri in early spring a Municipal school of some 36 pupils was opened, and has been maintained ever since by Municipal funds. It has lacked the various benefits of Departmental supervision, but, though of doubtful efficacy, almost any school is better than none. At Kirkuk, the Primary school was displaced in June from its building by a Military Hospital. In August it re-opened in the [illegible] of Said Ahmad — adequate temporary quarters, and rent-free. The attendance—disproportionately low for the size of Kirkuk—was the cause of some anxiety. The causes are apparent; the religion of the Headmaster—a Christian and very efficient, —the opposition of some of the mulla class, and the general disinclination of parents to send to school boys who could be working at the plough or in the shop. Three expedients were suggested; the first, to have some of the mosque school-teachers examined by the Auqaf [illegible], [illegible] wanting, and [illegible] to shut their schools—thus removing at least a rival attraction; the second, to ask a monthly cash contribution from the parents of non-attending eligible children; the third, to start branch elementary schools in different parts of the town, to be nearer the homes of the smaller boys. The first of these may

1		2		3		4		5		6		7		8		9		10		12		13		[illegible]	
B	M	B	M	B	M	B	M	B	M	B	[redacted]									B	M	B	M	B	M
67	4	74	7	80	3	88	3	87	[illegible]	86	76	56	47	[illegible]	[illegible]	35	47	67	22	70	8	60	8	107	[illegible]
70	11	75	11	62	11	92	11	40	10	67	10	67	10	67	[illegible]	48	40	49	10	46	10	41	10	49	10
...	...	74	4	47	4	47	4	46	4	16	4	36	4	45	[illegible]	56	53	48	1	49	4	46	4	40	4
...	...	42	3	45	3	46	2	53	3	50	2	44	2	40	2	47	2	50	2	60	2	50	2	48	2
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	100	4	30	4	113	4
...	...	28	1	33	1	40	1	33	1	33	1	35	1	23	1	30	1	34	1	34	1	32	1	34	1
35	2	30	2	40	2	45	[illegible]	37	2	...	...	...	...	15	1	19	1	31	1	45	2	37	2	26	2
29	3	24	2	31	2	35	1	29	1	...	...	...	...	20	1	20	1	51	1	74	1	67	1	41	3
...	...	...	...	...	...	...	...	56	[illegible]	40	1	30	1	30	1	25	1	31	1	...	...	...	...	27	1
507	13	502	38	313	28	354	28	391	28	209	23	255	23	290	14	404	21	405	31	515	31	367	32	517	33

B — [illegible] M — [illegible] [illegible]

MOSQUE SCHOOLS.

In Kirkuk there are [illegible] 10, and three indoor [illegible]. The masters are [illegible], and the three "[illegible]" each draw some salary from [illegible]. The [illegible] unintelligent pupils a state of things [illegible] considered by the [illegible] [illegible] for any [illegible]. The pupils in the ten schools aggregate [illegible]. In [illegible] there were [illegible] with pupils aggregating 60, [illegible] was closed owing to the excessive age and ignorance of the Mullah; there remain two with [illegible] pupils.

Nothing is taught except the Quran and Turkish. The mosque school, unsupplemented by any other education, seems in the highest degree [illegible] [illegible] and inept. The [illegible] of their prejudices to a real education—which they have never known or conceived—is a [illegible] for [illegible] Government schools. They are known to propagate [illegible] stories about the intentions of the Government; they [illegible] small boys against being spirited away to London and Bombay [illegible]. They are [illegible] by the British authorities with [illegible] courtesy and consideration.

VI. MILITARY.

From the beginning of 1919, until the period of disturbances in late May, the distribution of troops in the Division was as follows:—In Kifri District, [illegible] in Kifri, [illegible] posts at [illegible], and [illegible] on the [illegible] [illegible], to facilitate [illegible] [illegible] from the [illegible] via [illegible], a post of [illegible] at [illegible], and two companies of Infantry, with small details of other arms, at Kirkuk. [illegible] [illegible] [illegible] in the Division. On May [illegible] the Kirkuk garrison, [illegible] [illegible], was [illegible] to the relief of Sulaimaniyah, and, after being [illegible] [illegible] at [illegible] Pass, was besieged for some ten days at [illegible]. [illegible] accompanied this force. Meanwhile, [illegible] and [illegible] activity on and behind the [illegible]-Kirkuk L. of C. filled Kirkuk with troops. The H.Q. of [illegible] Brigade, [illegible] [illegible], arrived [illegible] their [illegible] passed on to the [illegible] of hostilities. This [illegible] no [illegible] to the [illegible] of the Division. The single exception is an action at [illegible] on June [illegible]. [illegible] on the same date [illegible] Fraser's Force assumed charge [illegible] as well as [illegible] of the whole area. [illegible] to the normal [illegible] till August.

The success or otherwise of the [illegible] and Sulaimaniyah operations, and of the [illegible] columns which operated between July and September in various directions, need not here be commented upon. Fraser's Force gave place to [illegible] Force in August, and [illegible] Brigade in October. Operations ceased, normal machinery was restored, and the location of troops became gradually static.

In Kifri a small garrison remained [illegible] in June, and remained till November. Military and [illegible] [illegible] connected with the railway advanced with its advance from [illegible] to [illegible]. The railhead was opened for traffic in December. A camp, with Brigade H.Q., is at present at railhead, with [illegible] posts at intervals along the Kirkuk road.

In Kirkuk, similar [illegible] posts are in place at [illegible], [illegible], [illegible], and [illegible]. A Brigade Headquarters, [illegible] regiments of Infantry, and detachments of other arms, are in Kirkuk, and a small garrison at [illegible].

During and since the operations period, it has been possible to give [illegible] assistance to the military authorities. On [illegible] occasions, Political Officers accompanied troops on operations. [illegible] their [illegible] H.Q. a large amount of intelligence work was [illegible] and [illegible]. [illegible] were [illegible], and sources of supply indicated. [illegible] and guides accompanied columns, [illegible] hired transport, interpreters were [illegible], roads and bridges repaired, guards placed on railway-stations and dumps. About [illegible] tons of barley and [illegible] tons of [illegible] was requisitioned and handed over, and [illegible] tons of Revenue grain. The most [illegible] has been [illegible] in Kirkuk, where the capacity of the [illegible] of the town has been [illegible]. It has proved wonderfully [illegible], and an astonishing number of [illegible] produced without [illegible], though not without difficulty.

The Kirkuk-Altun Kupri—Kirkuk, Sulaimaniyah [illegible] Kifri roads are [illegible] under military control, and a great amount of work has been done on these.

VII. [illegible]

ity. In no case has any baladiyah benefited by a grant-in-aid; on the contrary all show a regular excess of receipts over expenses. Their scales of revenue—shown below in tabular form—are not uniform, but may and will easily be made so nearly enough. Figures given represent, without doubt, estimates, gross receipts for the year 1919.

Nature of Revenue	Qalat Sikar	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
House tax ...	3,000	6,000	3,224	300	3,000	960
Building tax ...	60	130	60	60	4,000	500
Bicycles ...	130	500	450	400	20,000	1,000
Ferries	200	500	...	...	...	25,000
Fines	120	200	120	75	5,000	100
Oil tax	...	...	...	...	2,500	...
Grain brokerage ...	...	...	400	300	22,000	2,000
Dallaliyah	110	800	500	...		
Animal brokerage ...	420	600	4,500	300		
Weighing tax ...	1,200	9,000	1,000	400	9,000	425
Carcass animals ...	340	1,700	...	500	7,500	800
Ardhiyah	...	...	...	...	400	300
Rents	...	...	...	...	9,000	100
Musical Instruments ...	250	150	150	50	...	40
Aswaqiyah	...	2,040	750	500	...	...
Peddler's tax ...	480	360	340	120	...	...
Miscellaneous ...	674	600	540	200	1,400	150
Total ...	7,044	22,170	12,484	3,455	89,040	31,135

In the small baladiyahs the pay of officials ranks high as a result of expenses; other regular expenses are on roads and bridges, sanitary works, repairs to properties and pavements. [illegible] in addition pays for its own Doctor, [illegible] for its school, and [illegible] for an orphanage and other things.

It is possible to argue against the continuance of very small baladiyahs, as Tauq for example. The benefits they confer are entirely slight, except to their paid officials: the mending of an occasional bridge or improvement of a road, some rather half-hearted "sweeping", and a few rupees to privileged beggars. But they should still be encouraged; they are harmless and self-supporting, they take work off the Hakim; they offer a field for purely local initiative, and may prove the kindergarten of autonomy.

Throughout the Division certain obstacles have throughout the year militated against progress commensurate with the wish to progress. Labour is everywhere scarce and dear, and Labour Officers have inevitably made it doubly so. Skilled labour—carpenters, masons—is far below the demand and here too (in Nasiriyah at least) the Military have claimed, though not quite exercised, a monopoly, for necessary military works. Iron is everywhere insufficient; lime—the mainstay of the local builder—can be bought, but at 10 times its normal price; baked bricks are practically not used. Constantly owing to the scarcity of fuel for the kilns; even with sun-bricks the cost of tibn must be reckoned. The carpenters—few and unwieldy—are short of tools and have no dry wood. In spite of these adverse factors, very great progress has been made everywhere in repairing houses, opening shops, and

Shatra.

The staff has not been uniformly satisfactory. Various enquiries occurred early in the year, and some lack of harmony later. The situation is however now satisfactory. Exceptional cleanliness was achieved by the Municipal Doctor and particularly by a British N.C.O. under A.P.O. Repairs to canals, roads and bridges have been frequent, street lamps established, and some trees planted. Regulations and licensing for [illegible] sellers, butchers, etc. exist as in Nasiriyah, and are enforced. An informal but popular Municipal majlis was found by A.P.O. in August, and has sat regularly since, well justifying its existence. The balance on December 31st was Rs. 1,520.

Suq.

Here there is little to report. The town is only moderately clean. Some minor bridges have been made and maintained. A little ill-feeling has been detected here between the Jews and the rest. The year ends with a balance of Rs. 3,700.

Tauq.

Early in the year the Baladiyah acquired a certain status by being the only non-tribal place in the centre of tribal areas. Doubtless in consequence, it frequently asked for a Mudir. His rework, and some vigorous backsliding consequent on Municipal election disputes, have provided the chief incident for the year. A tiny income exists, taxes are regularly collected, the officials draw their pay and sit in endless dreary majlis. A school could be maintained, and was offered, but no pupils were forthcoming. Probably the increasing importance of the road, and the consequent increase in traffic, will shortly fill the khans and multiply tea-shops. The closing account shows Rs. 730-8 in credit.

Health.

Medical and sanitary work are dealt with elsewhere. In the general state of the town and of trade, the year has witnessed rapid progress in the [illegible]

naturally hinders activity in the Kirkuk trade. This is now in operation but on a very reduced scale owing to the high prices of skins and to the fact that no export of grain down river is occurring. A dispensary exists in the town, to the cost of which the Baladiyah contributes. Troops have been billeted in the town, and at one time were in the sole occupation of the left bank. Later, in September, the owners returned to their houses. The closing balance for the year is Rs. [illegible]

MEDICAL AND SANITATION.

(Report by Capt. R. Hay, I.M.S., Civil Surgeon, Kirkuk Division):

The work during the year consisted of:—

1. *Medical*:—

Opening of Civil Hospital in Kirkuk.

" " " Dispensary in Kifri.

" " " " " Altun Kupri.

2. *Sanitary*:—

The cleaning up of the towns of Kirkuk, Altun Kupri and Kifri, and the institution of systems of supervision of the various departments of the town life in so far as they affect the health of the community.

Nothing has been done in the outlying districts, to supply medical treatment or improve sanitation.

I. KIRKUK.

A. Medical.

(1) The Civil Hospital was opened in the month of [illegible]

(2) Doctor Nori Aziz Wardy was put in subordinate medical charge from the commencement.

(3) Capt. O. S. Woodman took over the duties of Civil Surgeon, Kirkuk Division, on 1st March, 1919; he departed on leave to U.K. in July.

(4) Doctor Nori officiated for Capt. Woodman until November when Capt. R. Hay, I.M.S., became officiating Surgeon.

(5) From the commencement in-door patients were treated.

(6) Total number of patients treated:—

Out-door	[illegible]
In-door	515

(7) Analysis of the above numbers are as follows:—

	Per cent.
Malaria and its complications	[illegible]

D. Sanitary.

(1) *Water-supply.*—The river runs through the town cutting off the old town from the new, built during the last 30 years. Numerous irrigation channels intersect the country all round the town and several flow through the town.

The inhabitants obtain their water-supply from the nearest running water which is polluted in the innumerable ways common in the Eastern.

The following measures for improving the water supply have been carried out:—

The Kirkuk canal before reaching the town has several villages on its banks. The headmen of these villages have been ordered to keep the canal in good repair.

Three water police have been appointed at Rs. 25 per month to patrol canal.

Small canals in the town have been cleared out and repaired.

The water tanks of bath-houses have been cleared out and are inspected regularly.

Several public latrines have been removed from the banks of canals.

'Main' canals have been cleared, repaired and straightened.

A good pipe water-supply is necessary.

2. *Food Stuffs.*—All shops selling food stuffs are inspected daily by Sanitary Inspector.

Proclamations and licenses printed and issued to keepers of coffee shops, tea shops, [illegible] barbers, cooks and butchers.

The old butchery was destroyed and a new public butchery erected with sloped cement floors and proper drainage. All offal is burnt in a closed incinerator evolved for the purpose.

Cooked meat shops have all been collected in one street with special orders regarding protection of meat from flies.

3. General cleaning of the town consisted of:—

Proclamation to all Mukhtars re sanitation.

106 shops cleaned and closed.

190 " " " occupied.

56 houses walled up to prevent pollution.

225 accumulations of rubbish removed to outside of town and burnt.

Thirteen streets were temporarily closed until properly cleared out.

The town tannery has been removed to a new site and a special canal selected to supply water. This canal is cleaned daily.

Low lying areas are being gradually filled up.

Twenty cess pits have been cleaned out and then filled up and closed.

4. *Excrement Disposal.*—System in vogue at beginning of year was by cess pits by the people who possessed them, otherwise there was no special means of disposal.

Public latrines have now been instituted—the number increased, [illegible] lime placed in all public latrines and cleaned out daily.

The making of female latrines where possible in private houses is being proceeded with.

Public incinerators have not yet been built. Excreta is carted out of the town and buried.

5. The town is divided into three sections with supervision and sweepers for each.

Seventy-one sweepers were employed from 1st November, 1919.

Streets are swept and watered daily.

Refuse is removed daily.

Fifteen donkeys and 10 hand carts being employed.

6. *Infectious Diseases.*—No epidemic occurred in Kirkuk. 500 pilgrims passed through Kirkuk proceeding to Baghdad; these were inspected before entering the town.

[illegible]

During past three months there has been an increase in number of births.

8. Public Institutions.

Schools and coffee-houses are inspected regularly; latrine system: [illegible] now in use.

Jail.—Four hundred and twenty-five prisoners were treated in the Jail dispensary. A few were treated in Civil Hospital. The number of prisoners is 70.

The Jail has been completely [illegible] out; latrines and incinerator built.

The scale of diet is under revision at present; the quantity and variety of food being insufficient.

There is no method for disinfecting prison clothing—this is under consideration.

Police Station.—The Civil Police took over the duties of the Gendarmerie from January 1st, 1920. The building occupied by the gendarmerie was in excellent repair with complete sanitary arrangements.

9. Prostitutes.

Prostitutes are examined weekly at the Civil Hospital.

During the year they were housed in one large building and kept under careful supervision.

All venereal diseases are rife in the town.

A special venereal hospital has been approved of, and the treatment of venereal diseases should shortly be put on a satisfactory basis.

10. Water-sellers are licensed; unmuzzled and stray dogs are killed.

11. During the year 250 persons were fined for breaking sanitary regulations—biggest fine being Rs. 30.

12. The Sanitary Medical Officer (Local Doctor) had ten days' instructions in sanitation in Baghdad.

11. ALTUN KEUPRI.

A. Medical.

1. The Civil Dispensary was opened in April, 1919. During the year five military officers have been in medical charge.
2. Out-patients treated 6,478.
3. Daily average attendance 5 to 8 per cent.
4. Prevailing diseases as judged by attendance at dispensary, in order of frequency:—

    Malaria.
    Skin diseases.
    Eye diseases.
    Respiratory diseases.

B. Sanitary.

1. Public latrines and incinerators have been built. Streets are swept; street and house refuse are disposed of daily.

2. No vaccinations have been carried out.

3. No epidemics have occurred. 4 cases of Cerebro-spinal Meningitis and one case of Typhus were seen by medical officer during the year.

4. No further information available from Altun Keupri owing to no Sanitary Records.

5. The work of Altun Keupri is unsatisfactory as no permanent officer is in medical charge. The present officer in charge, Lieutenant S. [illegible], I.M.S., is doing excellent work and has suggested many improvements and additions that might be made. As the officer being military employee is liable to move at any time, I do not consider that any increase should be made:—

    1. To the establishment.
    2. To the accommodation in order to provide the treatment of in-patients.
    3. To hospital and medical equipment.

Until effective supervision can be ensured money and material will be wasted if any increase is made to the present establishment, accommodation, etc.

III. Kifri.

A. Medical.

1. A Civil Dispensary was opened in the month of (?).
2. Out-patients treated, 6,956.
3. Prevailing diseases: Malaria and Eye diseases.
4. Vital Statistics:

Marriages	47	June to December.
Deaths	58	
Births	68	

B. Sanitation.

1. The town generally has been cleaned up—accumulations of refuse have been removed.

2. Public latrines and incinerators have been brought into use throughout the town.

3. Public cess pits have been cleaned out and closed.

4. In private houses latrines with [illegible] have been introduced.

5. Daily inspection of shops and houses are carried out.

6. One case of plague occurred; the individual had come from Baghdad.

Inspection posts were arranged outside the town and no further cases occurred.

7. No further statistics available for purpose of this report.

8. A short inspection of the medical arrangements of Kifri suggests that, for the present a dispensary should suffice, and that accommodation for treatment of in-door patients should not be considered until efficient medical control is available.

The annual report has been compiled from the following reports:

(1) By Doctor [illegible], in sub-medical charge of the Civil Hospital, Kirkuk.

(2) By Doctor Fathullah, Sanitary medical officer to the town of Kirkuk.

(3) By Mr. A. E. Woods, Sanitary Inspector, Kirkuk Town.

(4) By Doctor Jamil, in sub-medical charge, Kifri.

(5) By Jemadar S. A. S. [illegible], I.M.D., in sub-medical charge, Altun Kupri.

(6) Verbal report by Mr. [illegible], late Sanitary Inspector, Kifri.

MISCELLANEOUS.

"The Kirkuk Star."

This local newspaper, published daily in Turkish on a single sheet, had at the beginning of the year a circulation of about [illegible] copies. It was read at Kirkuk, Kifri, Arbil and Sulaimaniyah, and distributed to the shaikhs and officials of the Division. In the spring a special clerk and editor were taken on to conduct it; but the difficulty of translation, and the pre-occupation of officers with other work, soon made it clear that no good could result from keeping it entirely official [illegible]. Attempts, at first unsuccessful, were therefore made to find a reliable man or company to run it. Finally in September it was handed upon some simple conditions, to a company in which the school-master element predominates. Its contents are local news and articles, Reuter telegrams, and official notices. It now comes [illegible] a week, and is paying its way. The present size is more than double the original, and circulation about [illegible] to 400.

Printing Press.—This was inspected in August by Superintendent Government Press, Baghdad, and has been provided with some necessary parts including a complete set of new type. [illegible]

KIRKUK DIVISIONAL COUNCIL.

SECOND MEETING, MARCH 30th, 21st 1920.

Agenda

1. [illegible] speech by P.O., welcoming members and briefly [illegible] nature of business.
2. Reading and signature of Minutes of First Meeting (2 sessions).
3. Suggestion of points for Modification in the Council's existing Rules of Procedure.
4. Submission to Council of General Report for 1919.
5. Submission of brief report on action taken, etc, and measures resulting from resolutions of Council's last meeting.
6. Discussion of 7 fresh subjects.

Subject No.	Subject.	Duration of Discussion.	Resolution.	[illegible] and Remarks.
1	Probable effects on local transport and on prices, of a prolongation of the Railway to Kirank.	1 hour	"The natural result will be the driving of local transport to side-roads with a lowering in the rates. The extent to which the railway would supersede all present transport arrangements would depend on comparative rates offered. Its arrival would probably encourage [illegible] to cultivate who now find greater profit in transportation. Grain prices [illegible] would inevitably have a levelling and no doubt a lowering effect."	
2	Suggested new Civil Dispensary at T[illegible] or [illegible].	15 min.	"Dispensary would be best located at T[illegible], and should have a resident doctor."	
3	Construction of cart roads.	35 min.	"While appreciating the value of improved roads the Council is of opinion that these are either not [illegible] pressing calls on public funds. Only small necessary works—such as bridges over difficult streams—should be taken in hand. The country has [illegible] and prices dropped. Requisition of land [illegible] adjacent to line of road is [illegible] deprecated. No roads inside the Division appear especially in need of repairs."	
4	Land Revenue Assessment and collection.	1½ hours	"(1) Assessment: method of estimation is theoretically perfect, but actually impracticable. Use of Tashima(?) is unavoidable, and faults of this system should be minimised by (a) Estimation should be done by a Committee of 3—the local [illegible] plus 2 experienced cultivators. (b) These latter should estimate in a district other than their own. (c) Estimators should inform cultivators in writing, at the time, amount of estimation recorded. (d) Period of appeal should be increased 1 to 7 days. (2) Collection. Present system	[illegible] point

Subject No.	Subject	Duration of Discussion	Resolution	Comments and Remarks
6	Increase in number of elementary schools	40 mts.	"Desirability of this is beyond question. Progress, however, must be gradual owing to lack of trained masters. Council accordingly made recommendation (1) that training of school masters should be pressed, as is being done (2) as a sufficient number of masters becoming available, elementary education should be made compulsory in towns, and the principal gradually extended outside. (3) Meanwhile branch elementary schools should be founded in Kirkuk to facilitate attendance of smaller boys."	
7	Grant of loans to unemployed Turkish civil and Military officials to enable them to start a livelihood. [Based on report of special Committee which sat February 27th—28th, now presented to Council.]	2¼ hours	"Resolved (1) such loans in the highest degree desirable and of benefit to whole community; (2) should be both for agricultural and commercial purposes; (3) should be given only to carefully selected and deserving applicants; (4) Security: applicants must either produce a reliable guarantor, or if unable to do this, borrow by committees of 5 or more upon the conjoint security of (a) their movable property; (b) on their pensions; by cutting off the latter, Government would recoup itself for failure to repay; or, if neither plan was practicable nor guarantee drawn, no grant would be made. (5) A scheme on these lines should be put up to C.C. for sanction before invitation of applications."	

پاشکۆ

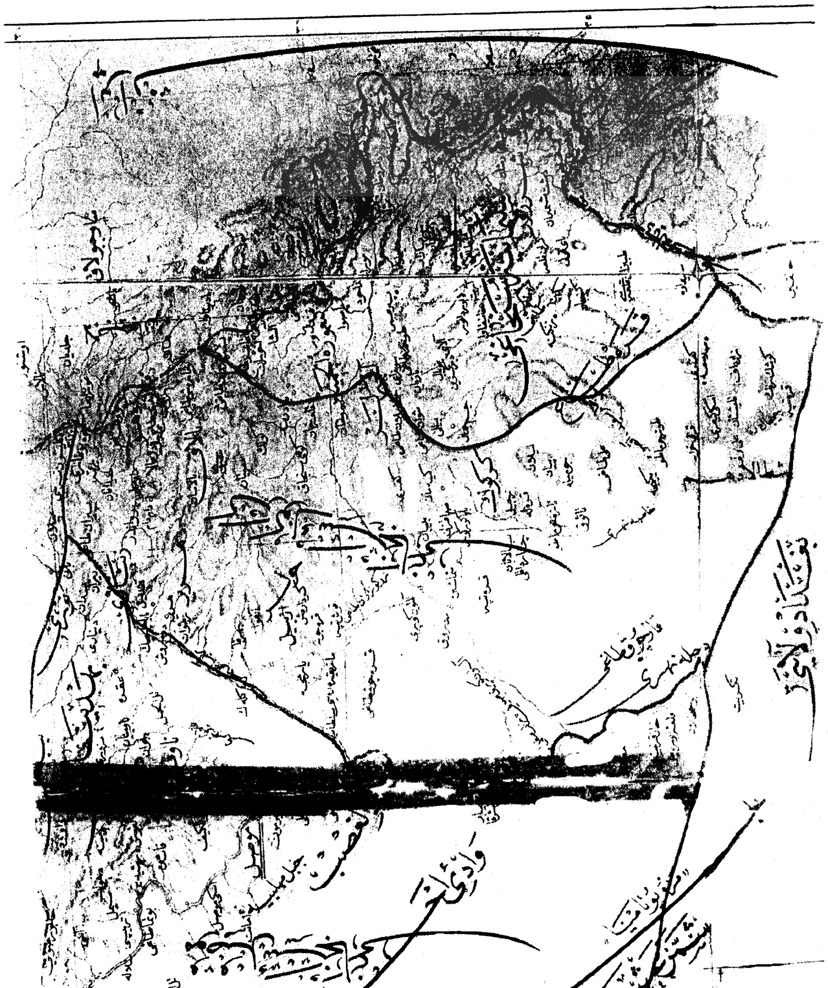

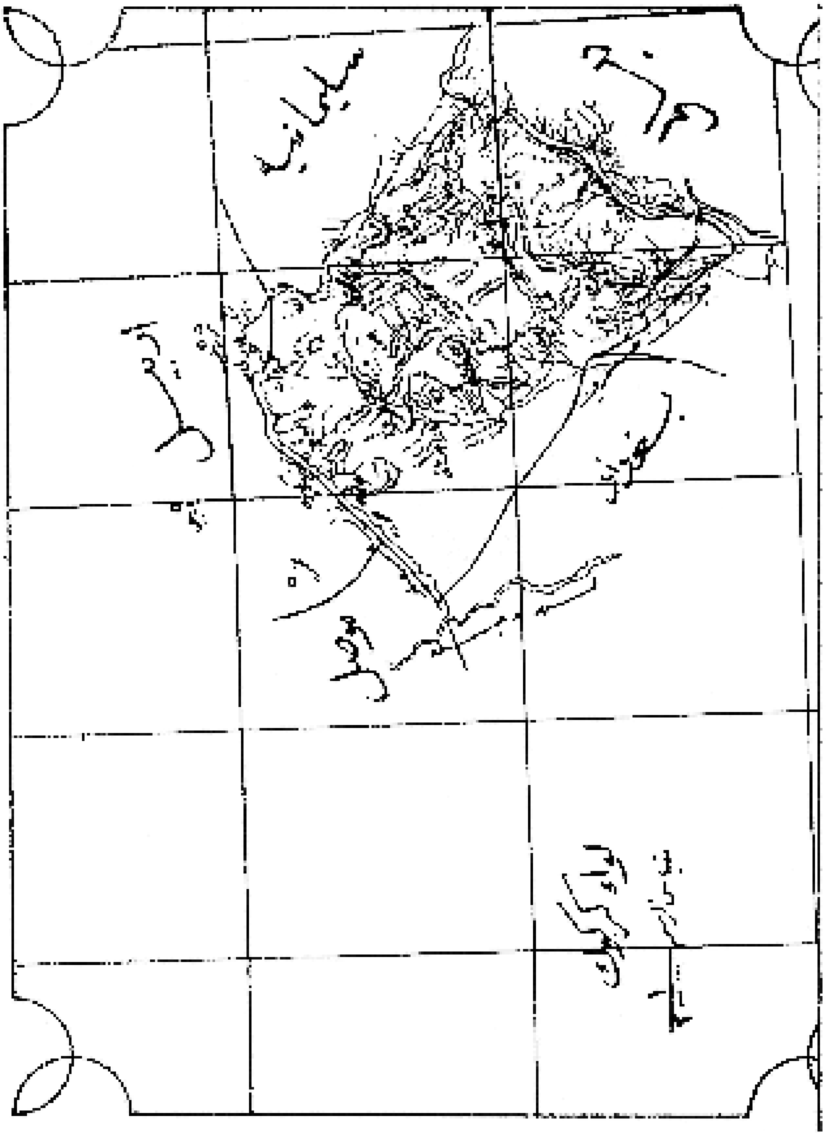

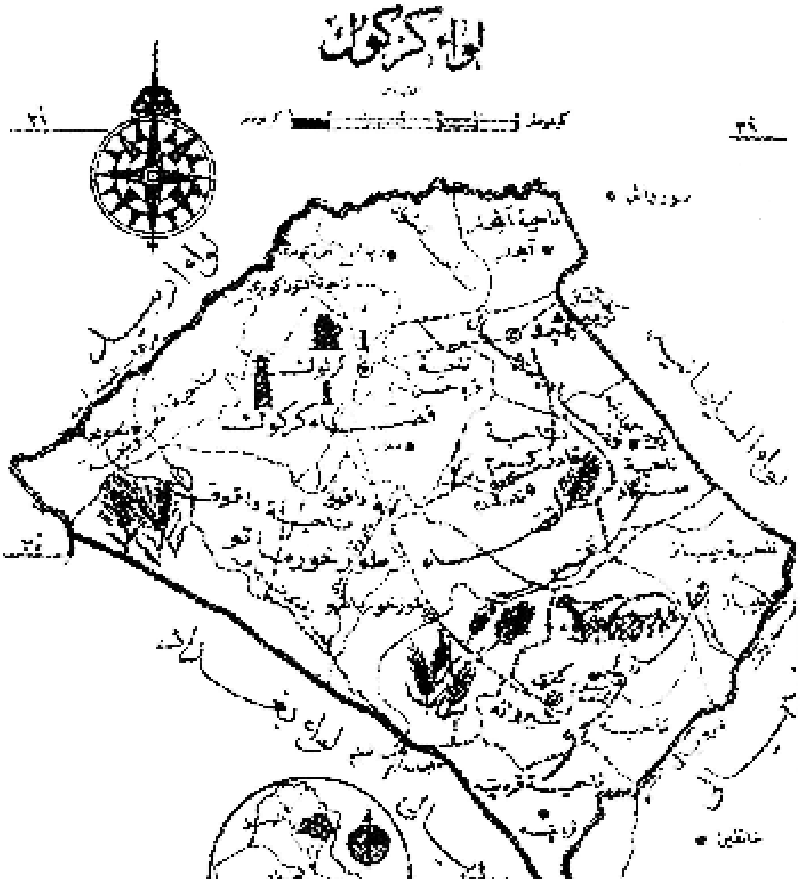
لواء كركوك

[illegible]

نجم

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

تضعیف

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

وانەی حوجرەکانی سەردەمی عوسمانی

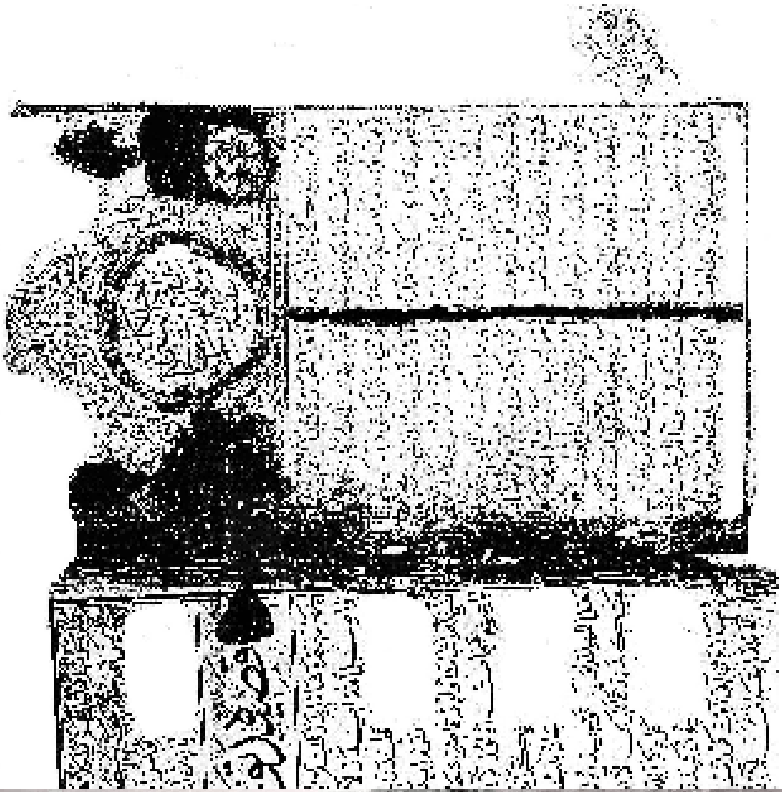

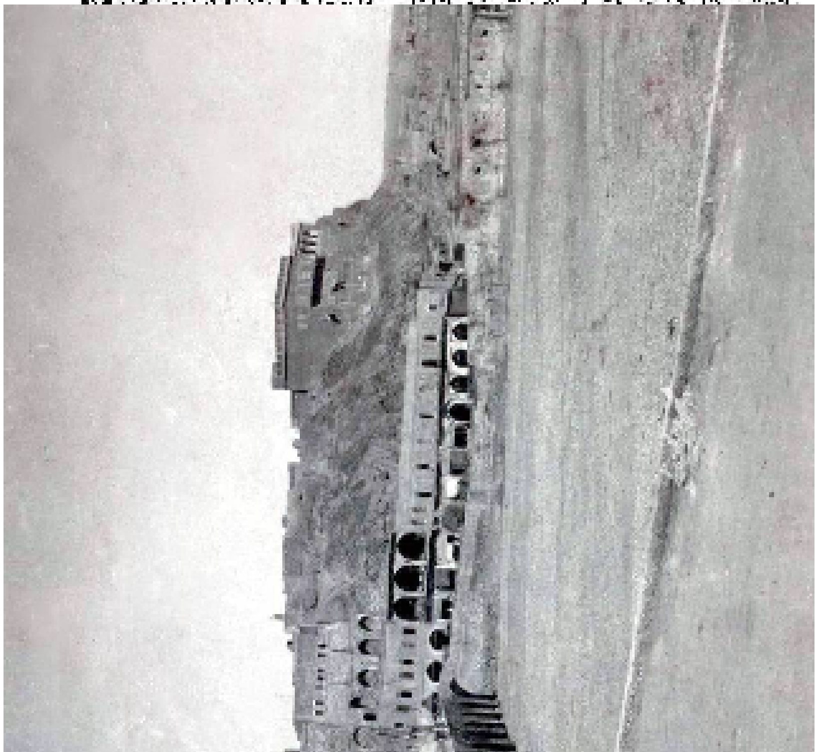

قەڵای کەرکوک ١٩٢٨

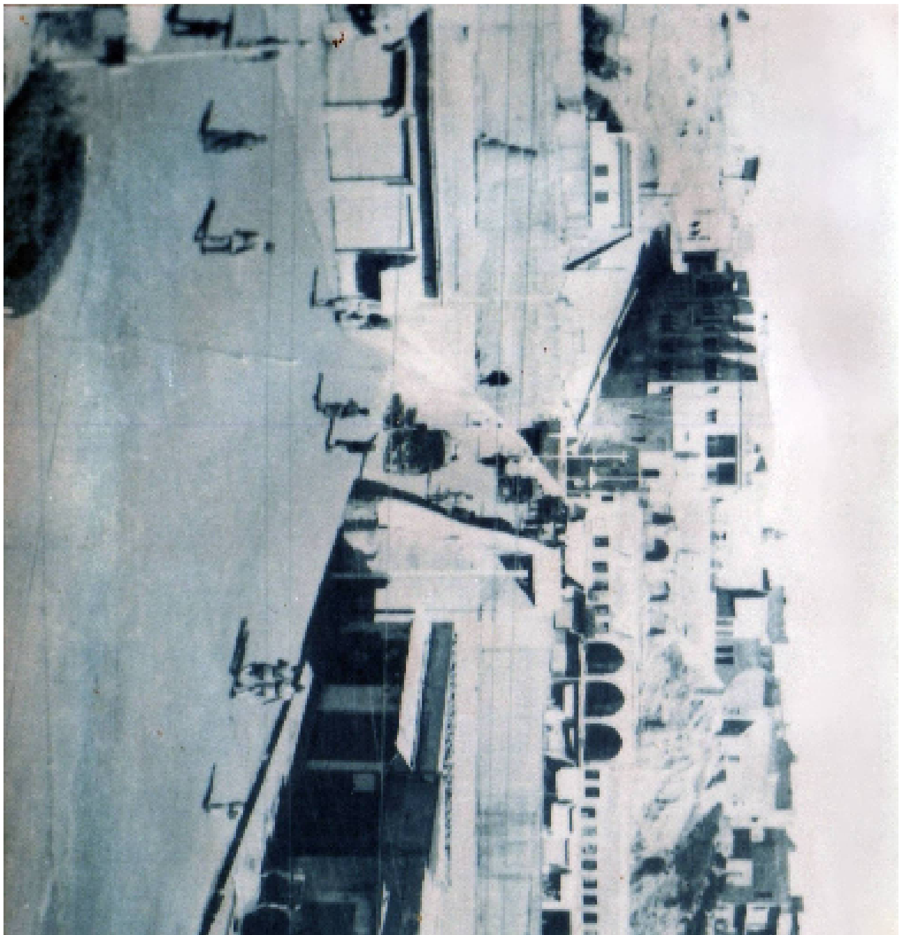

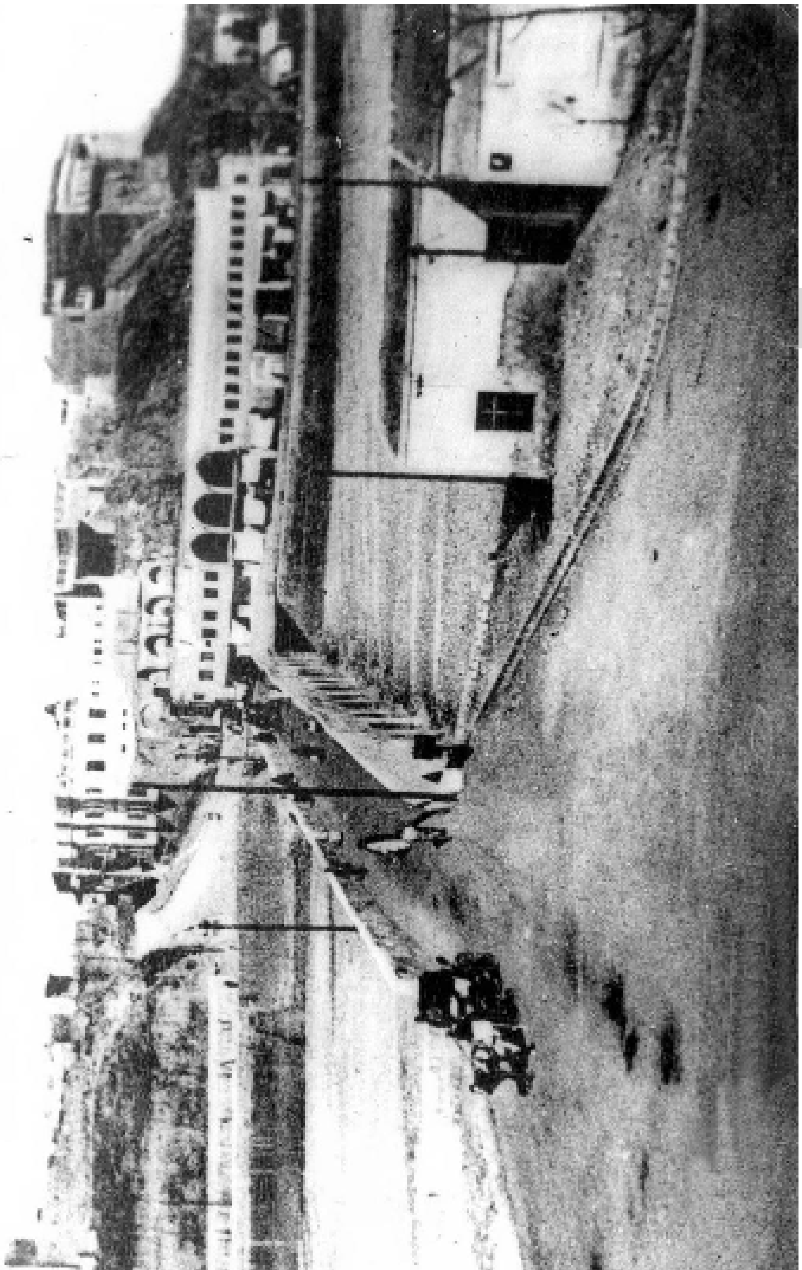
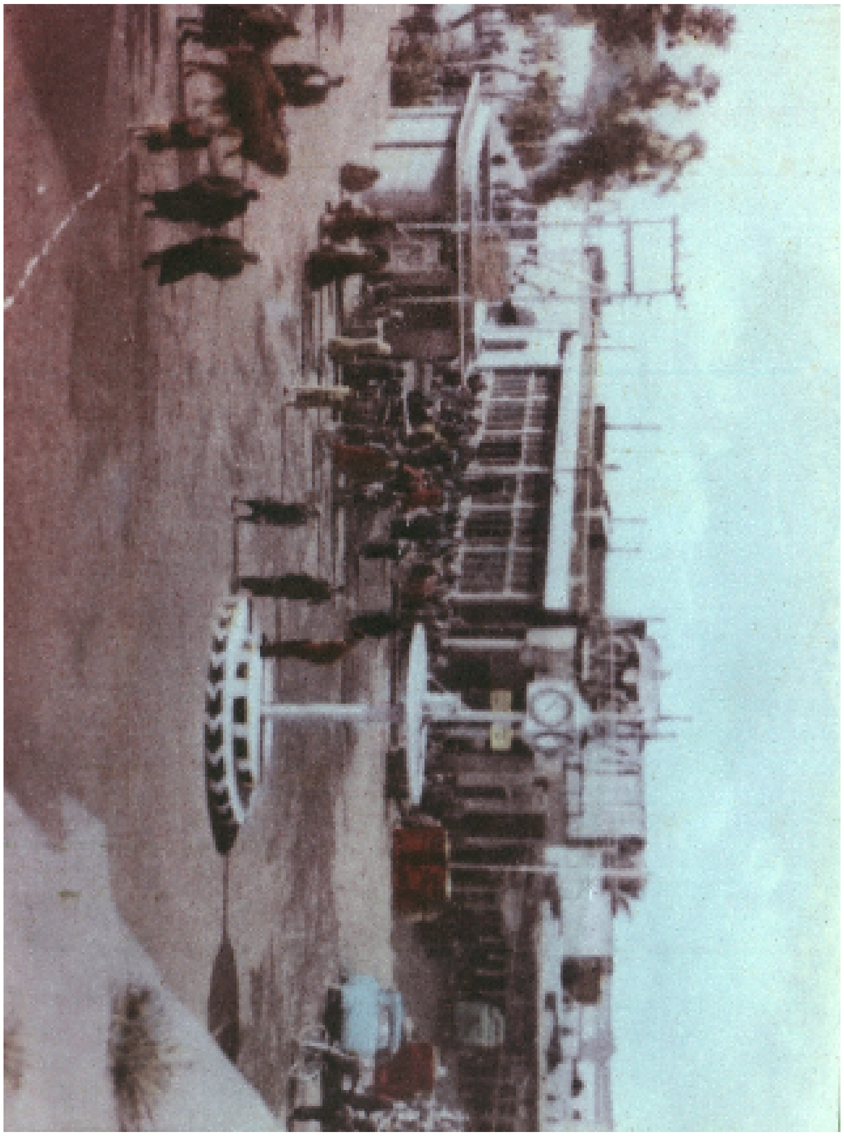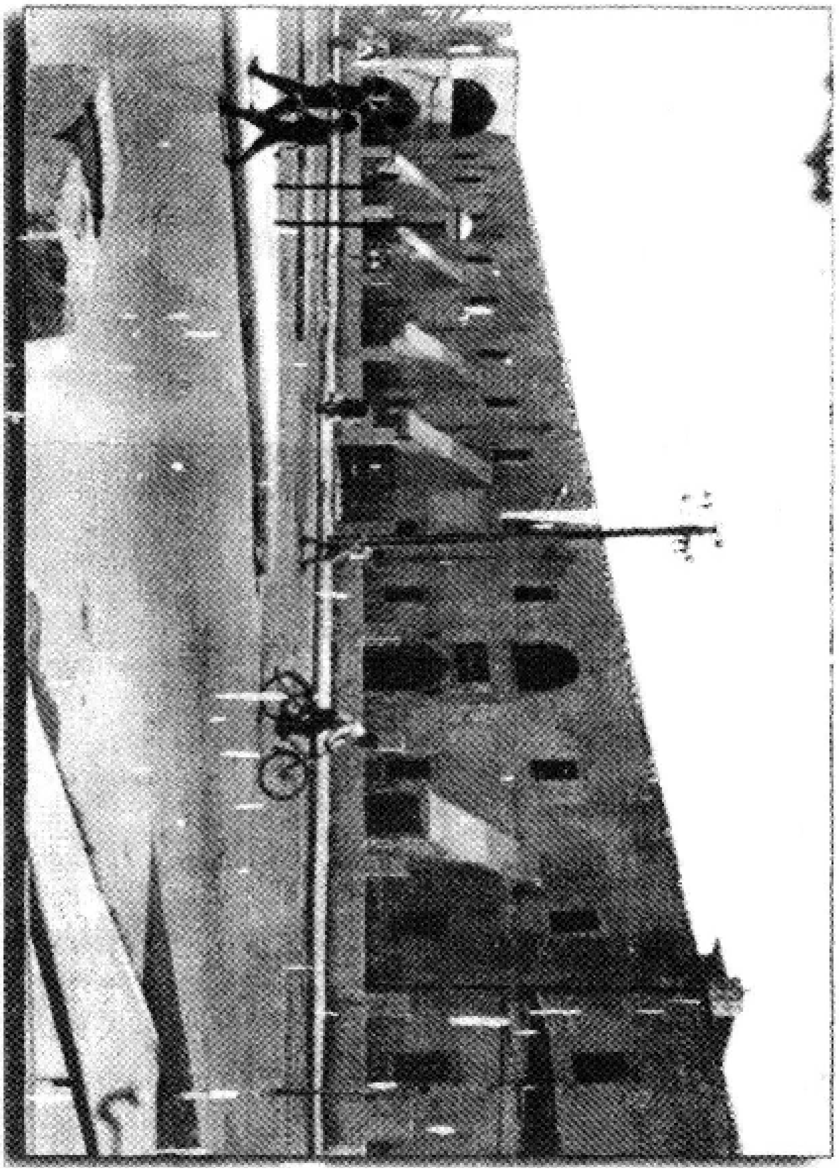
دیمەنێکی تری قەڵای کەرکوك